

Da Lucifer kom til Vardøhus

**En undersøkelse av demonologiske idéers utbredelse i Finnmark i forhold
til resten av landet**

HIS-3900

Torstein Stave

*Mastergradsoppgave i historie
Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning
Universitetet i Tromsø
Høsten 2012*

Forord

Jeg ønsker takke min veileder Rune Blix Hagen for et svært godt samarbeid og tett oppfølging. Hans emne HIS-1020 De europeiske trolldomsprosessene startet min interesse for dette temaet allerede i 2007 og er mer eller mindre årsak til at jeg byttet faggren fra filosofi til historie. Jeg vil også takke Einar Niemi som var veileder under min bacheloroppgave om europeisk demonologi. En takk går også til Narve Fulsås, Richard Holt, Miriam Tveit, Einar-Arne Drivenes og Hallvard Tjelmeland for gode råd under masterseminarene.

Jeg vil også takke alle mine medstudenter på lesesalen i Breiviklia for konstruktive råd og et særdeles godt sosialt miljø.

Til slutt vil jeg takke min familie og venner for støtte, tålmodighet og korrekturlesning. En spesiell takk går til Kjell Toften for gode tilbakemeldinger både på språk og innhold.

En siste takk går til Ida Mari Lorentsen som har støttet og hjulpet meg under skrivingen av oppgaven.

Innholdsfortegnelse

FORORD	I
APPENDIXOVERSIKT	III
KAPITTEL 1 INNLEDNING	1
1.1 BEGREPSAVKLARINGER	2
1.2 PROBLEMSTILLING	6
1.3 RELEVANT FORSKNINGSLITTERATUR.....	8
1.4 KILDER	11
1.5 MODERNE TROLLDOMSFORSKNING OG METODE	13
KAPITTEL 2 DE INTELLEKTUELLES DEMONOLOGI I EUROPA	17
2.1 DEMONOLOGIENS UTVIKLING.....	17
2.2 BUDSKAP, MÅL OG PUBLIKUM.....	21
2.3 INNFLYTELSE.....	28
2.4 EUROPAS KALDE PERIFERI.....	33
2.5 LUCIFER BOR I NORD	34
2.6 SAMEFRYKT OG POLITISK SPILL.....	36
2.7 AVSLUTNING	38
KAPITTEL 3 TROLLDOMSPROSESSENE I NORGE	43
3.1 RAMMEBETINGELSER OG FORESTILLINGSVERDENER	43
3.2 LOVGIVING.....	47
3.3 NORGE.....	49
3.4 VARDØHUS LEN.....	50
3.5 BERGENHUS LEN.....	53
3.6 ROGALAND	54
3.7 AGDER	55
3.8 ØSTLANDET.....	57
3.9 AVSLUTNING	58
KAPITTEL 4 DEMONOLOGISKE SPOR I NORGE	59
4.1 VARDØHUS	64
4.1.1 <i>Demonologisk innhold</i>	65
4.1.2 <i>John Cunningham</i>	75
4.1.3 <i>Rhodius-ekteparet</i>	78
4.2 BERGENHUS LEN.....	82
4.2.1 <i>Demonologisk innhold</i>	83
4.3 ROGALAND	87
4.4 AGDER	89
4.5 ØSTLANDET.....	91
4.6 AVSLUTNING	94
KAPITTEL 5 AVSLUTNING	97
5.1 EUROPAS KALDE PERIFERI: DJEVELENS LEKEGRIND	98
5.2 LANDEGRENSEPROBLEMATIKKEN: LOVGIVNING, LOV-HÅNDHEVING OG POLITISK KONTEKST	99
5.3 BERGENHUS OG GJENNOMTREKKS-BEFOLKNINGEN I VARDØHUS	100
5.4 DEN DANSK-SKOTSKE FORBINDELSEN: CHRISTIAN IV, JAMES VI OG JOHN CUNNINGHAM.....	101
5.5 ANNE RHODIUS.....	104
5.6 KONKLUSJON.....	104
5.7 EPILOG.....	106
APPENDIX A	107
APPENDIX B	116
LITTERATURLISTE	118

Appendixoversikt

Appendix A

TABELL A: TROLLDOMSPROSESSENE I VARDØHUS.....	107
TABELL B: KJØNNSFORDELING AV TROLLDOMSPROSESSENE I NORGE.....	112
TABELL C: DOMMENE I TROLLDOMSPROSESSENE I VARDØHUS.....	112
TABELL D: TORTURERTE I VARDØHUS.....	112
TABELL E: STED FOR RETTERFØRING AV TROLLDOMSPROSESSENE I VARDØHUS.....	113
TABELL F: BOSTED FOR DE TROLLDOMSANKLAGEDE I VARDØHUS.....	113
TABELL G: VANNPRØVER I NORGE.....	114
TABELL H: PROSESSER MED JOHN CUNNINGHAMS TILSTEDEVÆRELSE.....	114
TABELL I: DEMONOLOGISKE PROSESSER UNDER LENSINNEHAVERNE.....	115
TABELL J: KJØNNSFORDELING AV DEMONOLOGISKE PROSESSER I VARDØHUS.....	115

Appendix B

UTDRAG 1: FREDRIK IIS FORORDNING MOT SIGNERI AV 1584.....	116
UTDRAG 2: CHRISTIAN IVS BREV TIL LENSINNEHAVERNE AV NORDLANDENE OG VARDØHUS AV 20. FEBRUAR 1609.....	116
UTDRAG 3: CHRISTIAN IVS FORORDNING AV 1617 "OM TROLLFOLK OG DERES MEDVIDERE".....	117

Kapittel 1

Innledning

På 1500- og 1600-tallet bredte det seg en storstilt trolldomsforfølgelse gjennom Europa. I overkant av 100 000 mennesker - majoriteten kvinner - ble formelt anklaget for å være trollfolk, og rundt 50 000 mistet livet på grunn av det. Det som menes med formelt anklaget er at anklagen ble ført til rettsystemet, og den anklagede ble stilt for en domstol. De fleste anklagene ble behandlet i lokale rettsinstanser frem til slutten av 1600-tallet, noe som trolig førte til det relativt høye antallet dødsdommer. De lokale rettsinstansene ga lettere dødsdom enn mer sentrale rettsinstanser. Frankrike hadde for eksempel et svært sentralisert rettsapparat, noe som trolig førte til det lave antallet dødsdommer i landet. Som Europas mest folkerike land med rundt 19 millioner innbyggere på 1600-tallet fikk bare 3000 dødsdom for trolldomskriminalitet. Det franske rettsystemet var tidlig ute med å innføre ankemuligheter på alvorlige kriminalsaker, slike burde prøves i høyere rettsinstanser. Sammenlignet med Tyskland - som ikke kan regnes som en stat og var uten noe sentralisert rettsapparat - hadde 25 000 dødsdommer for trolldomskriminalitet av en befolkning på knapt 15 millioner.¹

Norge unnslopp ikke den europeiske trolldomsepidemien. Minst 767 personer ble formelt anklaget, og av disse fikk rundt 300 dødsdom. Geografisk sett var anklagene svært spredt, og bare Rogaland, Agder og Vardøhus hadde mer enn 70 anklagede.² Vardøhus står her i særstilling med 138 anklagede, og av disse var det 87 som fikk dødsdom - 91 dødsfall totalt på grunn av trolldomsanklage - noe som er et utrolig høyt tall i forhold til gjennomsnittet.³ Med tanke på at det bare bodde 3000 i området på 1600-tallet, betyr dette at ca. 4,6 % av befolkningen i Vardøhus ble formelt anklaget, i forhold til ca. 0,2 % på landsbasis. Et annet tallmateriale som er svært interessant er at Vardøhus, som bestod av ca. 0,8 % av landets innbyggere, hadde 18,4 % av hele landets trolldomsprosesser. Av de 3000 innbyggerne i Vardøhus var knapt 1500 samer, og det som er litt overraskende er at bare 29 av de 138

¹ Hagen, Rune Blix 2007. *Dei europeiske trolldomsprosessane*, Oslo, Det Norske Samlaget: 31, 92;

Behringer, Wolfgang 2007 (2004). *Witches and Witch-Hunts*, Cambridge, Polity Press, 3. opplag: 149-51.

² Finnmark ble kalt Vardøhus under trolldomsprosessene, jeg velger derfor å bruke dette navnet når jeg skriver om Finnmark.

³ Hagen 2007: 87-92. Rune Blix Hagen har 92 dødsfall, mens jeg har 91. Han regner med Anders Aall fra 1654, mens jeg har tatt han bort på grunn av at han ble dømt til døden for drap, men frikjent for trolldom. Se Tabell A i Appendix A.

formelt anklagede var samer, og representerte bare 19 av totalt 91 dødsfall.⁴ Dette er overraskende fordi samisk magi var fryktet av både lokalbefolkningen og landets elite. Christian IV kommanderte sine to nordnorske lensinnehavere til å utrydde samisk magi gjennom et kongelig dekret i 1609.⁵ Dermed forklarer ikke frykten for den samiske trolldommen Vardøhus omfang eller særstilling i forhold til resten av landet.

1.1 Begrepsavklaringer

"Trolldom" ble sett på som en virkelig ting og ble regnet som en forbrytelse i tidlig nytid. Trolldom omfattet skademagi, signing, måling, maning, nekromanti og fra 1500-tallet en direkte kontakt mellom mennesker og demoner.⁶ Forbrytelsen var av så alvorlig karakter at allerede i 1276 ble anklagede dømt fredløse, praktisk talt en dødsdom på den tiden. I trolldomsprosessenes periode ble anklagede dømt til "ild og bål", det vil si at de ble bundet fast på stiger og sluppet ned på et stort bål. Grunnen til denne straffen var at ilden ble regnet som rensende for sjelen, og derfor skulle skyldige i trolldomsforbrytelsen være bedre rustet for den endelige dommen fremfor Gud i etterlivet. Bildet av trollfolk bundet fast til ildpåsatte påler stammer fra trolldomsprosesser i Europa, mens stigen ble hovedsakelig brukt i Norge og en del europeiske land.

Anklagede dømt skyldig i trolldomsforbrytelsen ble i skandinavisk rettsystem kalt "trollkvinne", "trollmann, eller i flertall "trollfolk", og begrepet heks kom ikke i bruk før på slutten av 1600-tallet. "Hexe" var en tyskspråklig paraplybetegnelse som bredte seg utover Europa, men fikk altså ikke innpass i skandinavisk lovgivning.⁷ Den velkjente heksekarakteristikken fra dagens populærkultur av en stygg, gammel og enslig kvinne stemmer lite med de historiske trolldomsprosessene. De anklagede kom fra alle sosiale lag, varierte aldersmessig fra barn til gamle, gifte og ugifte og kvinner og menn. Det må dermed påpekes at en svært høy andel av både anklagede og henrettede var kvinner, og bare unntaksvis finner vi land der det ble rettsforfulgt flere menn enn kvinner for denne forbrytelsen. Omkring 75 % av de 100 000 anklagede for trolldoms kriminalitet i Europa var

⁴ Hagen, Rune Blix 2006a. "Female Witches and Sami Sorcerers in the Witch Trials of Arctic Norway (1593-1695)" i *Arv. Nordic Yearbook of Folklore. Vol. 62 -2006*. Uppsala, The Royal Gustavus Adolphus Academy: 127. Hagen finner 26 samer, mens jeg har funnet 28 samer, se Tabell A og B I Appendix A.

⁵ Hagen, Rune Blix 2003. "At the edge of civilisation. John Cunningham, Lensmann of Finnmark, 1619-51" i (reds.) A. Mackillop og Steve Murdoch *Military governors and imperial frontiers c. 1600-1800: a study of Scotland and empires*, Leiden, Brill: 41. Herfra referert til som Christian eller Christian IV. Se Utdrag 2 i Appendix B.

⁶ Hagen, Rune Blix 2012d. "Troll" i *Store Norske Leksikon* nettutgave.

⁷ Ibid.

kvinner, noe som gjør dette til en kvinnerelatert forbrytelse, men ikke kvinnespesifik.⁸ Dette gjelder også Norge, der det eneste unntaket var rettsforfølgelsen av samer der menn var i flertall.⁹

En "trolldomsprosess" er en juridisk behandling av en trolldomsanklage. Dette betyr at alle "heksejakter" som foregikk utenfor rettssystemet, ikke er tatt med i forskningen på trolldomsprosessene i Europa. En slik forskning på trolldomssaker utenfor rettssystemet hadde uansett vært svært vanskelig ettersom det ikke har blitt dokumentert. Den eneste måten å forske på dette er å se på rettssaker mot folk som hadde bedrevet utenomrettslig «heksejakt» og ble tiltalt for å ha tatt loven i sine egne hender. Ellers kunne kanskje forskning på sagn, poesi og skjønnlitteratur ha vært en mulighet. Selv om Rita Voltmer, i artikkelen "Witch Hunts", hevder at hundrevis av folk ble drept av lynsjemobber i fransk Ardenne, er det trolig at de fleste trolldomssakene som endte i dødsfall gikk gjennom rettssystemet.¹⁰

Den kristne kirke, det vil si både den katolske og den protestantiske kirke, hadde flere teorier om trollfolk, og flere lærde geistlige og verdslige utviklet og utga sine teorier, som vi kaller i dag demonologiske skrifter. "Demonologi" var læren om det demonske aspektet ved hekseri. Dette betyr pakten med satan og alle andre forhold som gjaldt forholdet mellom trollfolket og satan. Ofte finner vi direkte inversjoner og perversjoner av kristne ritualer og hellige objekter. Et eksempel på dette var å bruke hellige objekter som oblaten fra nattverden til trolldom. En sentral del ved demonologien var tanken om at trolldom var en konspirasjon mot Gud, ledet av satan. Denne konspirasjonen var alle trollfolk med på fordi de fikk deres krefter av satan. Det var aldri bare et demonologisk skrift som gjaldt, men heller flere som holdte sterke posisjoner i forskjellige områder, til forskjellige tider. Begrepet "demonologi" blir derfor brukt som en samlebetegnelse på hele fenomenet og ikke på et spesifikk demonologisk verk. De to verkene som trolig har hatt sterkest innflytelse i Europa er Heinrich Kramers *Malleus Maleficarum* (Heksehammeren) og Jean Bodins *De la démonomanie des sorciers* (Om demon-manien til trollfolk) fra henholdsvis 1486 og 1580. James VI og I av Skottland og

⁸ Larner, Christina (2002) 2005. "Was witch-hunting woman-hunting?" i (red.) Darren Oldridge *The Witchcraft Reader*, London & New York, Routledge, 3. opplag: 273-5; Hagen 2007: 25-6. Island rettsforfulgte flere menn enn kvinner for trolldomsforbrytelse, mens Frankrike, Østerrike, Russland, Finland og de baltiske statene hadde høye forekomster av anklagede menn.

⁹ Se Tabell C i Appendix A.

¹⁰ Voltmer, Rita 2006. "Witch Hunts" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume IV Q-Z*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clío: 1210. Se også Behringer, Wolfgang 2006b. "Lynching" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume III K-P*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clío: 682-5.

England¹¹ ble dessuten så interessert i trolldom at han skrev *Daemonologie, in forme of a dialogue* (*Demonologi, i form av en dialog*) i 1597. Han og hans svigerbror - Christian IV av Danmark/Norge - er trolig de av de kongelige i Europa som var mest interesserte i trolldom. Dette nære forholdet mellom James og Christian mener jeg er sentralt i det som Liv Helene Willumsen har kalt "den skotske forbindelsen". Willumsens begrep peker hovedsakelig på skotten John Cunningham som var Vardøhus lensinnehaver mellom 1619 og 1651.¹² Christian hadde tidlig skotske rådgivere, og ble nok influert av den James.¹³ Vardøhus hadde stor forekomst av trolldomsprosesser i likhet med Skottland, og begge hadde en spesielt høy andel av demonologiske prosesser. I tillegg kan det nevnes at både Vardøhus og Skottland skiller seg ut i forhold til de nærmeste sørlige områdene, det vil si resten av Norge og England. Dette passer godt med synet på det nordlige periferi som vi kommer tilbake til i kapittel 2.4 og 2.5.

"Diabolisme" betyr å få trolldomskrefter fra djevelen og er helt sentralt i all demonologisk lære. "Djevelpakten" er en av de eksplisitte måtene trollfolket knyttet seg opp til djevelen og fikk aktivisert trolldomskreftene. Det vil si at de ikke alltid var nødt til å binde seg til djevelen for å få trolldomskreftene, men at djevelen alltid var "trolldomssponsor" for trollfolket. Dette betyr at de magiske kreftene kom utenfra og var ikke en iboende kraft. Ifølge demonologien fantes det ikke mennesker med spesielle evner, noe som stod i motsetning til den eksisterende folketroen.¹⁴ Måten kreftene ble overført på var enten gjennom å drikke en magisk drikk, fornekte Gud, si en magisk formulering eller binde seg til djevelen på en eller annen måte. Hvorvidt de magiske kreftene var virkelige eller en illusjon djevelen lurte trollfolket med ble mye diskutert blant teologene, og det var stor uenighet mellom dem.

I forbindelse med djevelpakten kunne djevelen gi sine undersåtter et "djuvelmerke", det vil si et følelsesløst punkt på kroppen. Dette merket kunne settes på hele kroppen, og på grunn av

¹¹ Herfra referert til som James eller James VI.

¹² Willumsen, Liv Helene 2008. *Seventeenth-Century Witchcraft Trials*, Doktorgradsoppgave i Historie, University of Edinburgh: 24-5. Willumsens skotske forbindelse baseres på to elementer: John Cunninghams innsettelse som lensinnehaver og det påfølgende inntoget av demonologiske elementer i trolldomsprosessene, og visse lingvistiske likhetstrekk i rettsdokumentene fra Skottland og Vardøhus. John Cunningham ble forøvrig personlig anbefalt til Christian av James for dansk/norsk marinetjeneste.

¹³ Hagen 2003: 33-34.

¹⁴ Hagen 2007: 10-11.

dette måtte trolldomsjegere ofte undersøke hele kroppen til den anklagede. James fremhevet leting av djevelmerket som en god måte å avsløre trollfolk.¹⁵

Måten trolldomskreftene kom til bruk varierte, men utfra rettsreferatene i Vardøhus finner vi hovedsakelig tre måter: De som fikk fysiske krefter utenfra og brukte dem selv, de som fikk kraft til å kommandere "hjelperne" sine til å gjøre ugjerninger og de som både fikk kraft til å kommandere og utføre ugjerninger selv. Disse hjelperne - kalt apostler i Vardøhus og Bergenhus – er helt et klart demonologisk element som fremmet de lærdes syn på trolldom som en kraft som kom utenfra.¹⁶ Hjelperne var hovedsakelig smådjevler men kunne også være satan selv, og vi finner flere henvisninger i prosessene fra Vardøhus der anklagede snakker om sin gud eller guddom. I rettsreferatene fra Vardøhus blandes uttrykkene apostel, guddom og gud i så stor grad at vi må gå ut fra at uttrykkene ble regnet som det samme.

"Heksesabbaten" er et demonologisk begrep på et møte mellom flere trollfolk og djevelen. Sabbaten er en sentral del av demonologien og stadfestet hvor farlig trolldommen virkelig var. I selve begrepet ligger det en farlig trolldomskonspirasjon der trollfolket ikke var enslige utøvere uten noen form for organisering eller samarbeid. Dette utgjorde en indre trussel for det etablerte maktapparatet, og trollfolket med sine overnaturlige krefter må ha følt ekstra ubehagelig for den sittende eliten. Ordet hekkesabbat finner vi ikke igjen i Norge - her ble det kalt samling eller selskap - men mange av idéene om sabbaten er de samme. På sabbaten møtes flere trollfolk for å drikke og spise, vise sin dedikasjon til djevelen og fortelle om trolldommen de hadde forårsaket. Noen inngikk pakten på sabbaten og noen viste sin dedikasjon ved å kysse djevelens anus. Sabbaten ble forestilt av demonologer som en djevelsk inversjon av gudstjenesten, noe som følger lærens fokusering på invertering og pervertering av kirkens hellige ritualer.

Det er i hovedsak én ting som skiller protestantisk og katolsk demonologi, og det er den protestantiske demonologis vektlegging av signeri. Det er to hovedtyper trolldom: maleficium (skademagi) og signeri (hvit magi). "Signeri" er ikke-skadelig magi, og vi kan tenkes oss at blant annet kjerringråd og "umedisinske" måter å helbrede en skade eller sykdom kan ha blitt regnet som signeri. Andre begrep innenfor signeri er manen, målen,

¹⁵ James VI 1597. *Daemonologie, in forme of a dialogue* i (reds.) Lawrence Normand og Gareth Roberts 2000. *Witchcraft in Early Modern Scotland*, Exeter, University of Exeter Press: 424

¹⁶ Bergenhus len omfattet dagens Hordaland, Sogn og Fjordane og Sunnmøre.

malen og gjenvinning. "Manen" er verbal magi som for eksempel trollbønner og kraftig bannskap. "Målen" er å måle fra ledd til ledd og ble brukt for å gi diagnose og terapi. "Malen" ble brukt for å kurere lidelser ved å smøre urteblandinger på vonde deler av kroppen. "Gjenvinning" er begrepet for å oppspore tapte gjenstander gjennom magiske teknikker. Signeri omfattet også "nekromanci", det vil si å se i framtiden og snakke med døde.¹⁷ "Maleficium" er skadelig magi, og kunne være for eksempel å magisk stjele presten penis, gjøre en mann impotent eller ta livet av kveg. I nord var det vanlig at trollfolk ble anklaget for å ha forårsaket stormer som tok menneskeliv.

En "kjedeprosess" er en kjede av prosesser som har direkte sammenheng med hverandre. Disse forekom etter at en anklaget utla andre trollfolk som igjen utla andre trollfolk. Slike utleggelser kom sjelden uten pressmidler om eller bruk av psykisk og fysisk tortur. Dette vil si at de lokale myndighetene eskalerte trolldomsomfanget. I Norge finner vi mange slike kjedeprosesser som kunne omfatte opptil og noen ganger over 20 anklagede. Kjedeprosesser med massehenrettelser finner vi ofte når det oppstår trolldomspanikk.

1.2 Problemstilling

Liv Helene Willumsen mener at trolldomsfenomenet i Vardøhus skiller seg klart fra resten av landet. Hun har funnet demonologiske spor i minst 58 saker, i tillegg er det 15 saker som det er vanskelig å avgjøre, noe som viser en sterkt demonologisk påvirkning på trolldomsprosessene i Vardøhus. Hennes hypotese er at denne påvirkningen er avgjørende for hvorfor Vardøhus var så hardt rammet av trolldomsprosessene.¹⁸ Jeg vil undersøke denne hypotesen og se på hvor stor forskjell i demonologiske prosesser det er mellom Vardøhus og resten av landet. Min hovedproblemstilling blir derfor todelt: I hvor stor grad skilte Vardøhus seg fra resten av landet og hvorfor fikk demonologi bedre fotfeste i Vardøhus enn resten av landet? Her vil jeg se på landet i helhet i tillegg til å sammenligne med Bergenhus len, Rogaland, Agder og Østlandet. For å kunne finne ut dette skal jeg først se på utviklingen til demonologi og tre sentrale demonologiske verker for Danmark/Norge. Disse tre demonologiske verkene representerer tre forskjellige typer demonologi, *Malleus Maleficarum* tilhører den første perioden demonologi, *De la démonomanie des sorciers* tilhører den andre perioden demonologi og *Deamonologie, in forme of a dialogue* er en protestantisk

¹⁷ Hagen 2007: 21.

¹⁸ Willumsen 2008: 101-102.

demonologi. Jeg skal også se på den europeiske elitens forestillinger om det kalde nord, der sentrum-periferi modellen og den samiske faren vil bli diskutert.

Kapittel 2s funksjon er å sette temaet i en europeisk kontekst basert på den intellektuelle diskusjonen rundt dette fenomenet for så å snevre inn området til Norge. Hovedspørsmålene jeg skal besvare i dette kapittelet vil derfor være: hvordan ble demonologiske tanker utviklet? Hvem ble de demonologiske verkene skrevet for og hvilket budskap hadde de? Hvilken innflytelse hadde de demonologiske verkene på trolldomsprosessene? Hvordan passet demonologien inn i den europeiske elitens syn på det kalde nord?

I kapittel 3 skal jeg starte med å se på forestillingsverden til den vanlige befolkningen og rammebetingelsene for trolldomsprosesser i Norge. Deretter skal jeg se på trolldomslovgivningen for Norge. Jeg vil så gå videre med en analyse av de norske trolldomsprosessene. Her vil jeg fokusere på antall anklagede og dømte trollfolk, kjønnsfordelingen blant anklagede og dømte og sammenligne Vardøhus med Bergenhus, Bergen, Agder, Rogaland og Østlandet. Jeg skal også gi litt bakgrunnsinformasjon om områdene.

I kapittel 4 - som er et hovedkapittel i oppgaven - skal jeg se på de demonologiske trekkene i hvert av områdene, og sammenligne dem med Vardøhus. Jeg kommer også til å se etter direkte og indirekte referanser fra *Malleus Maleficarum*, *De la démonomanie des sorciers* og *Daemonologie, in forme of a dialogue* i prosessene fra Vardøhus. Jeg kommer til å fokusere på *Malleus* og *Daemonologie* da disse to trolig hadde størst innflytelse på tilståelsene i disse trolldomsprosessene. Willumsen mener det er en skotsk forbindelse som kan forklare det store innslaget av demonologisk innhold. Hun peker på den skotske lensinnehaveren John Cunningham som innfører av demonologisk tankegang.¹⁹ Jeg vil derfor undersøke han og hans virke, men også se på forholdet mellom han og James VI, og forholdet mellom James VI og Christian IV.

Avslutningsvis skal jeg i kapittel 5 se på hvilke årsaker som ligger til grunn for den høye andelen med demonologiske prosesser i Vardøhus. Her kommer jeg til å oppsummere tidligere diskuterte årsaksforklaringer som den europeiske elitens oppfatning av det kalde

¹⁹ Ibid: 261.

nord, landegrenseproblematikken, gjennomtrekks-befolkningen, den dansk-skotske forbindelsen, John Cunningham og Anne Rhodius. Til slutt vil jeg konkludere hva jeg mener var de viktigste årsakene.

1.3 Relevant forskningslitteratur

Hans Eyvind Næss skrev *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet. En retts- og sosialhistorisk undersøkelse* i 1982. Dette var en av de første bøkene om trolldomsprosesser i Norge og den første større empiriske rettskriminologiske undersøkelsen av fenomenet i Norge. I *Trolldomsprosessene* gikk Næss gjennom alle trolldomsprosessene i Norge som var kjent da, og selv om en del prosesser har blitt fjernet og noen lagt til, er dette fortsatt en viktig kilde til norske trolldomsprosesser.²⁰ Under Næss disputas for denne doktorgradsavhandlingen var Sølvi Sogner opponert. Hun hadde innvendinger mot blant annet kildegrunnlaget til Næss, og hun mente at Næss overvurderte omfanget av trolldomsprosesser. Næss hadde tatt med injuriesaker som det senere har blitt fjernet, noe som samsvarer med dagens trolldomsforskning. Resultatet av dette motinnlegget ble en sterk kritikk av Næss i artikkelen "Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet".²¹ Her gir hun blant annet en fremstilling av trolldomsprosessene i Rogaland.

Ragnhild Botnheim har i sin hovedfagsoppgave, *Trolldomsprosessene i Bergenhushus len*, tatt for seg trolldomsprosessene i Rogaland. Margit Løyland undersøkte Agder i *Slagsmål, leiermål og bøtelagte eder 1600-1700* i 1992. Terje Sødal har også gått gjennom Agder og oppdatert tallene i artikkelen "Trolldomsprosessene på Agder" fra 2010.²² Gunnar W. Knutsen har i *Trolldomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse* tatt for seg Østlandet. Rune Blix Hagen har sett på Nordland og Finnmark i artikkelen "Female Witches and Sami Sorcerers in the Witch Trials of Arctic Norway (1593-1695)". Hagen har dessuten oppsummert alle de oppdaterte funnene for Norge i boka *Dei europeiske trolldomsprosessene* fra 2007, og har transkribert og modernisert Hans H. Lilienskiolds *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark* sammen med Per Einar Sparboe. Denne tekstsamlingen har ført til nye

²⁰ Næss, Hans Eyvind 1982. *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet*, Båstad, Universitetsforlaget: 17. Næss inkluderte alle saker i Tingbøkene som nevnte trolldom eller hekser, det vil si også saker der trolldom ikke er hva den tiltalte er anklaget for, men ble nevnt som en bisetning eller unnskyldning. I ettertid har disse blitt erstattet med nye trolldomsfunn i tingbøker og lensmannsregnskaper. Næss tall for anklagede var på ca 860, vel 100 flere enn det vi regner med i dag som er 767.

²¹ Sogner, Sølvi 1982. "Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet" i *Norveg – Tidsskrift for folkelivsgransning*, nr. 25.

²² Sødal, Terje 2010. "Trolldomsprosessene på Agder" i *Heimen. Lokal og regional historie*, Nr. 1 – 2010, Stavanger.

trolldomsfunn og gir oss detaljerte utdrag fra tingbøker vi har mistet og kommentarer fra Lilienskiold, amtmann for Vardøhus fra 1684 til 1701. Her blir 83 prosesser fra 1610 frem til 1692 beskrevet, noe som gir oss et detaljert bilde av fenomenet.

Ellen Alms hovedfagsoppgave *Statens rolle i trolldomsprosessene i Danmark og Norge på 1500- og 1600-tallet. En komparativ undersøkelse* fra 2000 tar for seg staten, lovgivningens, og den geistlige elitens rolle i trolldomsprosessene i Norge og Danmark. I avhandlingens appendix finner vi også en oppdatert liste over alle trolldomsprosessene i Danmark og Norge, og flere forfatteres individuelle nummerering av dem.

Liv Helene Willumsens doktorgradsavhandling *Seventeenth-Century Witchcraft Trials in Scotland and Northern Norway* fra 2008 ser på Finnmark og demonologi som en viktig faktor for både Finnmark og Skottlands utbredte trolldomsprosesser. Hennes teori er at det er demonologiske ideer som har blitt spredt som er den viktigste faktoren. Hun mener dessuten at det ligger en klar skotsk forbindelse som årsak til innføringen av demonologiske ideer i Finnmark.

Om trolldomsprosessene i resten av Europa og generelt er det nødvendig å nevne Wolfgang Behringer, en av de fremste på feltet. Hans *Witches and Witch-Hunts* kan regnes som et standard verk på feltet og er en gjennomgang av trolldomsprosessene i Europa. Han trekker dessuten linjene frem til dagens trolldomsprosesser i blant annet India og Afrika. Han har også en god artikkel om *Malleus Maleficarum* med samme navn.²³ Richard M. Goldens firebinds *Encyclopedia of Witchcraft* fra 2006, er et leksikon med artikler fra de fleste av verdens fremste trolldomsforskere, må også nevnes som et særdeles bra oppslagsverk på feltet. Dette er det best oppdaterte samleverket over faktakunnskap om trolldomsprosesser i den vestlige verden.

Demonologi har blitt et sentralt tema i trolldomsprosess forskning. I de siste 20 årene har deler av store og viktige demonologiske verker, som *De la démonomanie des sorciers* av Jean Bodin blitt oversatt fra latin. Christopher S. Mackay har dessuten gitt en to binds utgave av *Malleus Maleficarum*, med den engelske oversettelsen og et langt introduksjons kapittel om forfatterne og verket i det første bindet, og den originale latinske teksten i det andre. Denne

²³ Behringer, Wolfgang 2006a. "Malleus Maleficarum" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume III K-P*. Denver, Colorado (USA) & Oxford (UK), ABC-Clio.

utgaven vil jeg bruke i min undersøkelse. Min avhandling vil derfor føye seg inn i denne trenden der vektlegging av demonologi brukes som en av forklaringsmåtene.

Det er blitt skrevet mye om demonologi gjennom årene, og det er dermed flere verk som er verdt å nevne i forbindelse med oppgaven. Norman Cohns *Europas indre demoner* gir en god oversikt over hvordan de sentrale tankene i demonologi, har over tid utviklet seg fra å være anklager mot de tidlige kristne, i det andre århundret, til kristne utbrytergrupper som Valdenserne, og til slutt trollfolk på 14-1500-tallet. H. R. Trevor-Ropers *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries* fra 1969, førte til at demonologi fikk en sterkere rolle som årsaksforklaring. Trevor-Ropers bok er ikke like relevant i dag, men har mye av æren for at demonologi fortsatt regnes som en faktor for utbredelsen og intensiteten i trolldomsprosessene.

En av de fremste forskerne på demonologi i dag er P. G. Maxwell-Stuart. Maxwell-Stuart har oversatt større utdrag av blant annet *Malleus Maleficarum* fra latin til engelsk, og har forsket mye på forfatteren Heinrich Kramer og den jesuitiske teologen Martín del Río. Jonathan Pearl har skrevet et svært informativ og kunnskapsrik innledning til Randy Scotts oversettelse av Jean Bodins *De la démonomanie des sorciers*. En annen av de fremste forskerne på demonologi er Stuart Clark. Hans *Thinking with Demons* er en god fremstilling på hvordan folk i tidlig nytid rasjonaliserte og aksepterte ideer og teorier, om demoner, trollfolk og satan. Dette verket regnes i dag som en klassiker på dette området. Han trekker dessuten skillet mellom katolsk og protestantisk demonologi, der den protestantiske demonologien vektlegger signeri i sterkere grad enn de katolske. I samleverket *Witchcraft in early Scotland* av Lawrence Normand og Gareth Roberts får vi en innføring om de skotske trolldomsprosessene og en modernisert transkribering av James VIs *Daemonologie, in forme of a dialogue*.

For å belyse den skotske forbindelsen finnes det flere gode artikler om skotske trolldomsprosesser. Julian Goodares artikkel "Scottish witchcraft panic in 1597" fokuserer på et av momentene Willumsen mener kan ha influert John Cunningham. Stuart Macdonald ser på området der Cunningham vokste opp i artikkelen "In search of the Devil in Fife witchcraft cases 1560-1705".²⁴ Rune Blix Hagen har også skrevet to artikler om John Cunningham,

²⁴ Goodare, Julian 2002. "Scottish witchcraft panic of 1597" i (red.) Julian Goodare *The Scottish witch-hunt in context*, Manchester & New York, Manchester University Press; Macdonald, Stuart 2002. "In search of

"John Cunningham – admiral, lensherre og heksejeger" og "At the edge of civilisation. John Cunningham, Lensmann of Finnmark, 1619-51".²⁵ I disse to artiklene tar han opp forholdene i Finnmark på denne tiden og livet til Cunningham, og prøver å forklare hvorfor Cunningham klarte å holde på posisjonen som lensinnehaver i så mange år. Malcolm J. Gaskill har skrevet en kort introduksjon om forholdet til James VI og I og trolddom i artikkelen "James VI and I, King of Scotland and England (1566-1625)".²⁶ Jens Christian V. Johansen har skrevet boken *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundrets Danmark* og en kort artikkel kalt "Christian IV (1577-1648)".²⁷

1.4 Kilder

Kildene til troldomsprosessene i Norge er hovedsakelig tingbøker og lensregnskap fra 1500- og 1600-tallet. Tingbøker ble skrevet av sorenskriveren, og innført med sorenskriverembete i 1591. Førings av tingbøker ble påbudt ved kongelig forordning i 1633. Den tidligste tingboken vi har i dag stammer fra 1613 og er fra Jæren. Tingbøkene er utrolig detaljrike og er en uvurderlig kilde til hverdagen i Norge fra 1600-tallet. Det er dessverre et problem med tingbøkene, alle er ikke bevart fra 1600-tallet, det er mange lakuner der vi ikke har dekning. Dermed vet vi ikke om det har foregått troldomsprosesser der lakunene forekommer. Vardøhus har som et av få fylker relativt god dekning med tingbøker, det samme har Rogaland, men resten av landet har store lakuner på flere tiår, noe som gjør det problematisk å beregne nøyaktige antall troldomsprosesser for landet.

Et annet problem er at ikke alle troldomsprosesser ble ført opp i tingbøkene, dette ble oppdaget da man sjekket samsvaret mellom lensmannsregnskap og tingbøker. Her er det funnet troldomsprosesser i lensregnskap som ikke sto i tingboken fra samme periode og omvendt. Årsaken til dette er at den primære funksjonen til tingboka var "å dokumentere hva

the Devil in Fife witchcraft cases, 1560-1705" i (red.) Julian Goodare *The Scottish witch-hunt in context*, Manchester & New York, Manchester University Press.

²⁵ Hagen, Rune Blix 2005. "John Cunningham – admiral, lensherre og heksejeger" i *Gjallarhorn – tidsskriftet for amatørgenealoger i alle aldre*. Nr. 37-2005.

²⁶ Gaskill, Malcolm J. 2006. "James VI and I, King of Scotland and England (1566-1625)" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume II E-J*, Denver, Colorado (USA) & Oxford (UK), ABC-Clio.

²⁷ Johansen, Jens Christian V. 1991. *Da djævelen var ude ... Trolddom i det 17. århundrets Danmark*, Odense Universitetsforlag; Johansen, Jens Christian V. 2006. "Christian IV (1577-1648)" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume I A-D*, Denver, Colorado (USA) & Oxford (UK), ABC-Clio.

det siden kunne herske tvil om".²⁸ Ofte ble bøter betalt direkte til fogden, uten at saken trengte å tas opp på tinget.²⁹ Her kan man tenke seg at på et sted - der det var liten tro på trolldom - kunne en formell anklage bli fort gjort til en bot eller avvises, på grunn av bekymring for større uro eller liten tro på kriminaliteten.

Lensregnskap gir oss utgiftene og inntektene etter rettssaker og brudd på loven. Som vist over kan disse regnskapene brukes, til en viss grad, til å se etter trolldomsprosesser og trolldomskriminalitet sammen med tingbøkene. Det kan for eksempel ha blitt bevart regnskaper fra perioder der tingbøker fra samme periode har blitt tapt. Sogner mener at vi kan få bedre oversikt over antall trolldomsprosesser gjennom bruk av lensregnskap enn ved bruk av tingbøker.³⁰ Det er også problemer med bruken av lensregnskap for å finne nye trolldomsprosesser eller trolldomskriminalitet. Ofte er ikke trolldomsprosessene som er oppført i tingbøkene i lensregnskapene. Dette er fordi utgiftene og inntektene for saken oppveier hverandre og blir null. Dermed kan vi ikke vite om de prosessene som har gått i null. Lensregnskapene fanger dessuten ikke opp de prosessene som ender uten dom, noe som det var mange av på 1600- og 1700-tallet.³¹

Da Næss gjorde sin omfattende doktorgradsavhandling nummererte han alle prosessene, denne nummereringen har blitt stående, og da nye prosesser har blitt funnet har forskere fortsatt denne nummereringen. Inndelingen var i utgangspunktet geografibetinget - de første var i Rogaland - men denne kan ikke følges lengre ettersom prosesser er blitt lagt til i ettertid. Det er dessuten blitt fjernet en del injuriersaker. Prosessene har blitt gitt et tresifret nummer og var i første omgang relativt stedsbestemt, for eksempel starter de fleste prosessene i Østfold med 0 så to siffer til.

Universitetet i Oslo publiserte i samarbeid med Norsk Folkeminnesamling en database over registrerte trolldomsrelaterte saker i Norge i 2010. Denne er tredelt i følgende kategorier: Norske trolldomsprosesser, svartebøker og trolldomssagn. Her finner man et arkiv som dekker ulike sider ved trolldomstro og -praksis fra omkring 1480 til mellomkrigstiden. Det digitale trolldomsarkivet omfatter ca 650 av Norges trolldomsprosesser og bygger videre på

²⁸ Erichsen, Bodil Chr. 1997. "1600- og 1700-tallets tingbøker som kilde til retts- og kriminalitetshistorie" i *Heimen* nr. 4: 266.

²⁹ Ibid: 267.

³⁰ Sogner 1982: 158-162.

³¹ Erichsen 1999: 267.

Næss' nummerering fra 1982. Selve arkivet for trolldomsprosessene er et resultat av samarbeidet mellom Institutt for kulturstudier og orientalske språk ved Universitetet i Oslo og Enhet for digital dokumentasjon (EDD). Samlingen inneholder digitale avskrifter fra rettsdokumenter, lensregnskaper, fogde- og stiftmannsregnskaper, domkapittelprotokoller og lignende fra 1500-tallet frem til og med 1700-tallet.³² Denne samlingen er en unik kilde til trolldomsprosessene i Norge, men har også noen svakheter. Spesielt stedshenvisning for mange av trolldomsprosessene i Vardøhus er feil. Jeg vil bruke denne nummerering når jeg henviser til prosesser da denne er den mest komplette samlingen av trolldomsprosesser i Norge i dag. Dessverre er ikke denne samlingen helt komplett for Finnmark og jeg vil derfor bruke Liv Helene Willumsens nummering i hennes doktorgradsavhandling fra 2008, disse vil bli omtalt i oppgaven som W med tre siffer bak.³³

Selv om denne oppgaven hovedsakelig skal løses ved bruk av sekundærlitteratur, vil jeg også supplere med kildekrifter og transkripsjoner av original materiale. Dette inkluderer *Tingbok for Finnmark 1620-1633*, Hans H. Lilienskiolds *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*, Liv Helene Willumsens *Trolldomsprosessene i Finnmark. Et kildekrift* og N. Nicolaysens "Uddrag af af Bergens Raadhus-Protokol for Tidsrummet Juli 1592-Mai 1594".³⁴ I tillegg til dette vil jeg bruke oversettelser av de tre tidligere nevnte demonologiske verkene Jean Bodins *De la démonomanie des sorciers*, Heinrich Kramers *Malleus Maleficarum* og James VIs *Daemonologie, in forme of a dialogue*.

1.5 Moderne trolldomsforskning og metode

John Stuart Mill (1808-1873) innførte to typer komparasjonsmåter, kalt overensstemmelsesmetoden (Method of Agreement) og forskjellsmetoden (Method of Difference). Overensstemmelsesmetoden krever en kritisk overensstemmelse, mellom det fenomenet man prøver å forklare, og den faktoren hypotesen mener forklarer fenomenet. Komparasjonsobjektene kan ha andre variabler som ikke er felles, så lenge hypotesens årsaksfaktor og fenomenet er tilstede. Forsjellsmetoden er så å si det motsatte av

³² N.N. Norske trolldomsprosesser, Universitetet i Oslo, <http://www.edd.uio.no/ikos/heksearkiv/prosesser.html>.

³³ Willumsen 2008: 301-3. Appendix B Tabell 74. Oversikt over Willumsens trolldomsprosesser. Listen er også konferert med Ellen Janette Alms oversikt i hennes hovedfagsoppgave. Alm, Ellen Janette 2000. *Statens rolle i trolldomsprosessene i Danmark og Norge på 1500- og 1600-tallet. En komparativ undersøkelse*, Hovedoppgave i Historie, Universitetet i Tromsø: appendix 1-30. For en komplett oversikt over Trolldomsprosessene i Vardøhus se Tabell A i denne avhandlingens appendix s. 106.

³⁴ Nicolaysen, N. 1852. "Uddrag af Bergens Raadhus-Protokol for Tidsrummet Juli 1592-Mai 1594" i *Norske Samlinger. Udgivne av et historisk Samfund i Christiania*, Bind 1.

overensstemmelsesmetoden, der studieobjektene ikke har hypotesens årsaksfaktor, ei heller fenomenet, men alle de andre faktorene er like. Forskjellsmetoden er den sterkeste, av disse to, for å etablere kausale forbindelser, men noen ganger kan man kombinere disse to. Da bruker man mange positive studieobjekt sammen med passende negative studieobjekt som kontraster.³⁵

Jeg kommer til å bruke en kombinasjon av disse to komparasjonsmåtene, for å finne ut om Finnmark skiller seg ut fra resten av landet, og de fire cases, når det gjelder demonologiske ideer. Jeg kommer til å ta en kvalitativ undersøkelse av Vardøhus, og en historiografisk kvantitativ undersøkelse av Bergenhus, Rogaland, Østlandet og Agder. Alle disse områdene - med unntak av Rogaland - har blitt gjennomgått i senere tid gjennom Tingbokprosjektet i perioden 1992-9 og vi har derfor mer pålitelige tall for disse områdene. Disse områdene dekker dessuten ca. 86,0 % av alle trolldomsprosessene vi vet om i Norge. Ved å gjøre dette skaffer jeg meg oversikt over omfanget av trolldomsprosessene samtidig som jeg får relativt oppdaterte tall. Jeg får dessuten innblikk i hvilke demonologiske elementer som var i tilståelsene og anklagene og kan se på forskjellen mellom områdene.

Moderne trolldomsforskning har gått bort fra et hovedsakelig ovenfra og ned perspektiv til et mer symbiotisk forhold mellom den lærde elitens demonologi og presset nedenfra.

Det er mye som tyder på at de fleste trolldomsprosessene ble startet med vanlige folks anklager mot andre, mens kjedeprosessene i stor grad kom da lokale myndigheter ble innblandet. Lokale myndigheter fungerte sjeldent som opphavsmann for trolldomsprosesser, men hvis riktige folk var i maktposisjon kunne en trolldomsprosess utvikle seg til en kjedeprosess. Jeg skal nå belyse to rendyrkede hovedmodeller, det vil si mentalitetshistorie og MacFarlane-Thomas modellen. Disse to modellene har preget trolldomsforskningen fra begynnelsen og frem til i dag.

Mentalitetshistorie har sitt opphav i den franske historikeren Lucien Febvre som skrev *La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique a l'histoire* i 1922. Denne historiske retningen ble bearbeidet mye spesielt gjennom *Annales* skolen, der historikere som Le Roy Ladurie og Robert Mandrou har vært blant de tydeligste skikkelsene. Mentalitetshistorie er

³⁵ Skocpol, Theda og Margaret Somers 1980. "The Uses of Comparative History in Macrocausal Inquiry" i *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 22: 183; Kjeldstadli, Knut (1997) 2007 *Fortida er ikke hva den en gang var*, Oslo, Universitetsforlaget, 2 utgave, 5. opplag: 261-9

kort fortalt de generelle tenkemåter, forestillingsverdener, forutsetninger og rammebetingelser. Hovedsakelig var det snakk om vanlige folks holdninger og forestillinger om sentrale livsområder som fødsel, seksualitet, sykdom og død. Selv om denne retningen har mange fallgruver i sin behandling av historisk material, er den utmerket for vårt formål der vi prøver å belyse kollektive oppfatninger om trolldom.

På slutten av 1960-tallet fikk mentalitetshistorie sitt gjennombrudd i historieforskningen da Robert Mandrou skrev *Magistrats et sorciers en France au 17e siecle* (1968) som handlet om hvordan franske dommere endret synet på trolldom på midten av 1600-tallet. Mandrou tilhører den andre generasjonen i *Annales* skolen og regnes av mange som gudfaren til mentalitetshistorie. I hans bok beskriver han en endring i de kollektive mentalitetene til det øvre sjiktet av franske dommere, han fulgte med andre ord samtidens rådende historiske paradigme der trolldomsprosessene var et resultat av press ovenfra. I tillegg la han også vekt på bondesamfunnets trolldomshysteri som følge av en usikker og fryktinngytende følelsesverden.³⁶ Som vi skal se i neste kapittel var tanken om dommedagen svært tilstede i den kollektive mentaliteten. Avkriminaliseringen av trolldom og mentalitetsendringen i bondesamfunnet var en gradvis prosess som ble initiert ovenfra gjennom den juridiske eliten.

Det skiftende fokuset fra den lærde eliten til folkepresset nedenfra kom med Alan MacFarlanes bok *Witchcraft in Tudor and Stuart England. A regional and comparative study* i 1970. MacFarlanes bok førte til et paradigmeskifte i trolldomsforskninga med en klar antropologisk innfallsvinkel. Året etter utga hans veileder Keith Thomas boka *Religion and the decline of magic: Studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. Sammen dannet de to grunnlaget for det som senere har blitt kalt MacFarlane-Thomas modellen som bruker empiri i en strukturfunksjonalistisk modell. Informasjon som kjønnsfordeling, sosial og sivil status, alderssammensetning og type straff ble for første gang satt i system i et arbeid om trolldomsprosessene. MacFarlane og Thomas etablerte trolldomsforskning som et seriøs historie tema, og den største og hittil eneste helhetlige undersøkelsen av Norge ble utført etter denne modellen av Hans Eyvind Næss i 1982. Det var ikke bare dette enorme fokuset på detaljer som førte til et paradigmeskifte, det var fokuset på presset nedenfra som tidligere ikke ble lagt noe særlig vekt på. MacFarlane mente at grunnen til presset nedenfra var degraderingen av fellesskapet. Økt press på ressurser, den

³⁶ Hagen 2007: 47-48.

protestantiske etikkens individfokus og det kommersielle markedsutviklingen førte til at tidligere nabofelleskap og kollektivt samhold brøt sammen, og i spenningspunktet mellom den gamle og nye orden kom trolldomsbeskyldningene. MacFarlane kalte dette "social strain".³⁷

En enkel modell fungerer sjelden helt for å forklare et helt tema, og i dag bruker trolldomsforskere en blanding av MacFarlane-Thomas modellen og den lærde elitens ideologi for å forklare fenomenet. Både ovenfra og nedenfra perspektivene belyser forskjellige deler av trolldomsprosessene og oftest er det best å bruke begge for å få et mer oversiktlig syn på dette temaet. Selv om forskere bruker en blanding av disse to modellene, har det kommet en ny interesse for demonologi, noe som har resultert en mengde oversettelser og nyutgivelser av demonologiske skrifter. Jeg vil plassere meg inn i denne nye tradisjonen som retter fokus mot demonologien som et av flere forklaringsårsaker, uten å miste blikket fra de horisontale faktorene. Den detaljerte empiriske undersøkelsen er noe som etter min mening må tas i bruk for å kunne si noe om trolldomsprosessene, og fokuset på demonologi må komme frem da dette var en så viktig del av samtidens lærde elites verdensbilde. Jeg mener demonologiene ikke kan bli beskylt for hele fenomenet, men at de ble anvedt som legitimering og misbrukt av maktapparatene er det liten tvil om. De fleste demonologiske verker hadde en egen del som ga juridisk hjelp for å få bukt på problemet, noe som vi vil se i neste oppgave.

³⁷ Ibid: 48-50.

Kapittel 2

De intellektuelles demonologi i Europa

Demonologien har av mange historikere blitt tillagt sentral betydning for utbredelsen av de europeiske trolldomsprosessene. I de siste 10-15 årene har flere kjente demonologiske verker blitt oversatt fra latin til både engelsk og tysk, noe som viser den fornyede interessen for å inkludere demonologiske verk i årsaksforklaringen til trolldomsfenomenet.

I dette kapittelet skal jeg se på hvordan demonologi utviklet seg, hvilket budskap de demonologiske verkene bar med seg, hvem de henvendte seg til og i hvilken grad de hadde betydning for utbredelsen av trolldomsprosessene i Europa. På grunn av den store mengden av demonologiske verker fra denne perioden, fra 1430 til rundt 1700, skal jeg ta utgangspunkt i tre av de kanskje viktigste demonologiske verkene – også i forhold til Norge – og forskningen rundt disse verkene. Disse verkene er Heinrich Kramers *Malleus Maleficarum*, Jean Bodins *De la démonomanie des sorciers*, og kong James VI's *Daemonologie, in forme of a dialogue*. Disse tre verkene representerer også tre forskjellige utgaver av den demonologiske tankegangen. *Malleus* tilhører den første fasen med demonologiske verker, *Demonomanie* tilhører den siste fasen, og *Daemonologie* er en protestantisk demonologi.³⁸

I den andre delen av dette kapittelet skal jeg snevre inn fokusområdet ved å se på hvilke forestillinger den europeiske eliten hadde om nordområdene. Her kommer jeg til å gi en kort innføring om sentrum-periferi tankegangen, forestillingen om djevelens innflytelse i nord, samefrykt og politisk spill.

2.1 Demonologiens utvikling

Demonologi er læren om det demoniske aspektet ved trolldom.³⁹ På samme måte som teologer har prøvd å sette Gud og himmelen inn i et system, ønsket man å gjøre det samme med Guds fiendes rike.⁴⁰ Forfatterne av slike demonologiske verk var teologer, filosofer,

³⁸ For mer informasjon om forskjellen mellom protestantiske og katolske demonologiske verker se 1.1.

³⁹ Clark, Stuart 2006. "Demonology" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume I A-D*, Denver, Colorado (USA) & Oxford (UK), ABC-CLIO: 259.

⁴⁰ Trevor-Roper, H. R. 1978. *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Harmondsworth, Penguin: 41.

advokater og leger. Dette førte til at disse verkene brukte datidens intellektuelle ressurser, og reflekterte dermed hva som opptok dem i samtiden.⁴¹

Beskyldninger mot kristne – og senere kristne avvikere - helt fra det 2. århundret frem til trolldomsprosessene ble integrert i den kristne demonologien. Ideer som man finner i demonologien i tidlig nytid finner man allerede i det 2. århundret. Da ble kristne anklaget for å samle seg i møter, der barn og spedbarn ble rituelt slaktet og spist i festmåltider. Anklagene inneholdt også orgier der alle former for seksuell samkvem, inkludert incest, ble praktisert fritt og de troende tilba også en merkelig guddom i dyreskikkelse.⁴²

Rundt to-tre århundrer senere, da kristendom hadde blitt statsreligion i Romerriket, ble en kristen avvikersekt, kalt montanister, anklaget for å blande barneblod med nattverdsbrødet. Anklagerne var representative kristne, med Augustin i spissen. Augustin forteller også om en annen rivaliserende kristen sekt, kalt Manikeerne, og anklager deres electi (religiøse eksperter) for å ha forgrepet seg på kvinner i menigheten. Montanistene avviste anklagene, og manikeiske electi og perfecti var kjent, selv blant sine fiender, for sin absolutte avholdenhet og strenge askese.⁴³ Dette kan man få inntrykk av å kun være en skitten kampanje, ledet av katolske geistlige, for å ødelegge ryktet til andre rivaliserende kristne retninger.⁴⁴

På 720-tallet anklaget den armenske kirkes leder, Johannes av Ojun, en kristen avvikende sekt, kalt paulikanerne, for å ha incestuøse møter. Hvis et barn ble født som følge av et slikt møte, ble barnet kastet mellom medlemmene til det døde. Barnets blod ble så blandet inn i deigen til eukaristien. Slik lagde han en logisk forbindelse mellom disse to uavhengige fantasiene. Han anklaget også paulikanerne for å tilbe djevelen.⁴⁵ Dette virker som første gang djevelen blir tatt med i beskyldninger, et sentralt element i demonologien.

På samme tid ble troen på hekser og trollfolk, avvist av høytstående kirkemenn. St. Boniface erklærte i det 8. århundre at å tro på hekser og varulver var ukristelig. Karl den store lovfestet

⁴¹ Clark 2006: 260.

⁴² Cohn, Norman 1997. *Europas indre demoner*, Oslo, Humanist Forlag AS, revidert utgave, oversatt av Bernt Roughvedt: 11.

⁴³ Ibid: 57-58.

⁴⁴ Ibid: 58. Ifølge Cohn var Augustin en del av manikerne i 9 år før han konverterte til katolisismen. Man kan spekulere om Augustin brukte anklagene for å distansere seg fra manikerne.

⁴⁵ Ibid: 59.

dødsdom på alle som brente anklagede hekser og kalte det en hedensk skikk. St. Agobard tilbakeviste at hekser kunne forårsake dårlig vær, og en ukjent geistlig erklærte at nattflyving og metamorfose var en hallusinasjon, og at de som trodde på slike ting var uten tvil ikke-troende og hedenske. Dette fikk senere plass i kanonisk lov, og ble kjent som Episcopi kanonen. Heksesabbaten ble avvist som en fantastisk drøm på 1100-tallet.⁴⁶ Dette ble kalt "illusjonssynet" og dominerte på middlealderen. I tidlig nytid støttet skeptikere som Johann Weyer og Reginal Scot seg på dette i sine angrep på datidens demonologiske verker. Alt dette skulle endre seg med tiden. Lovene til Karl den store ble glemt, å ikke tro på nattflyving og metamorfose var hedensk, og heksesabbaten ble et objektivt faktum.⁴⁷

Den siste kristne sekten jeg vil nevne som ble forfulgt og anklaget for ulumskheter, er valdenserne. Valdenserne er etter min mening et godt eksempel på hvordan fromme kristne sekter som ikke var under direkte kontroll av den katolske kirken ble forfulgt. Vi finner den samme opplevingen av gamle historier om erotiske utskielser og dyrkelse av djevelen som ble knyttet til sekten slik den tidligere hadde blitt gjort. Vi finner dessuten oppfatningen om et konspiratorisk nettverk som spredde seg og som ble regnet som en trussel mot den katolske kirken.⁴⁸ Her skal det også nevnes at de første trolldomsprosessene, bar likheter med rettssakene mot valdenserne.⁴⁹

Valdenserne hadde eksistert siden 1173 og stammet fra en fransk kjøpmann fra Lyon, som het Valdès eller Valdo. Han hadde fått et lidenskapelig behov for frelse og fulgte Jesus ord i lignelsen om den rike unge mannen, som måtte selge alt han hadde og gi pengene til de fattige for å bli perfekt. Valdès fikk fort et følge som ønsket å følge apostlenes levesett, og å følge kravet om absolutt fattigdom. De søkte pavenes velsignelse, og selv om paven var imponert av deres fromhet, fikk de restriksjoner mot sine forkynnelser. De fikk valget mellom enten å slutte å forkynne eller å bli ekskommunisert og fordømt som kjettere. De valgte det siste og ble dermed forfulgt, og til tider også brent. På tross av dette økte deres menigheter i antall troende.⁵⁰

⁴⁶ Trevor-Roper 1978: 13.

⁴⁷ Ibid: 14.

⁴⁸ Maxwell-Stuart, P. G. 2007. "Introduction" i (red.) P. G. Maxwell-Stuart *The Malleus Maleficarum*. Manchester & New York, Manchester University Press: 22.

⁴⁹ Cohn 1997: 249.

⁵⁰ Ibid: 75.

De ble anklaget på 1230-tallet av pave Gregor IX for å praktisere uevnelige orgier og dyrkelse av djevelen.⁵¹ Det kan tenkes at paven og de geistlige i den katolske kirken var redde for at deres overdådige og rike liv skulle bli sammenlignet med de fattige valdenserne som prøvde å følge apostlenes levesett. Hvis folket så denne forskjellen og hadde lest eller hørt denne lignelsen ville de katolske geistlige settes i et meget dårlig lys. Fransiskanermunken Johannes av Winterthur, beskriver dem og deres møter i 1338, som underjordiske møter der de tilber djevelen, og etter å ha lovet evig lydighet til djevelen, kommer en gresshoppe som setter seg på munnen til alle tilstede, og alle opplever en gledelig ekstase der de mister all selvkontroll. Det er her orgien finner sted der lyset blir slukket og alle har sex med den som er nærmest, gjerne en mann med en mann, eller en kvinne med en kvinne. "[...] disse heretikerne er Satans spesielle sønner, for de etterligner hans ord og handlinger overfor andre mennesker."⁵²

Valdenserne ble tatt for å være demoniske med den hensikt å ødelegge den katolske kirke. På bakgrunn av dette måtte alt som var nærmest antimenneskelig være en del av deres verden.⁵³

Cohn oppsummerer utviklingen av slike historier inn i demonologien slik:

"Århundrer senere ble disse historiene om erotiske utskielser, barnemord og kannibalisme gjenopplivet og knyttet til forskjellige utgrupper av middelaldersk kristendom. I prosessen ble den fastere integrert i den kristne demonologiens korpus."⁵⁴

Hvis alle kristne avvikersektet ble sett på denne måten er det ikke rart at alle de gamle ideene og historiene om kannibalisme, orgier og djevledyrkelse ble gjenopplivet og knyttet til sektene. Det kan virke som om alle de verste handlinger de geistlige kunne tenke seg, både i sitt eget hode og fra gamle historier, ble automatisk tilskrevet disse sektene, i frykten for at de var farlige fiender.

Cohn kaller de første trolldomsprosessene et biprodukt av forfølgelsen av valdenserne. Dette passer sammen med at de første trolldomsprosessene tok sted i samme områder hvor valdenserne enten hadde eller hvor man antok at de hadde søkt tilflukt, nemlig i alpeområdene. I disse prosessene ble det brukt tortur for å få ut informasjon om den nye

⁵¹ Cohn, Norman 2005. "The Demonization of Mediaeval Heretics" i (red.) Darren Oldridge *The Witchcraft Reader*, 3. Opplag, London & New York, Routledge: 37.

⁵² Cohn 1997: 78.

⁵³ Ibid: 80.

⁵⁴ Ibid: 58.

faren. Under tortur fikk inkvisitoren bekreftet sine mistanker om djeveldyrkelse og seksuelle orgier, men også trekk fra folkeovertro, som evner til å gjøre mennesker og dyr syke, stjele potensen fra menn og værmagi. De fikk dessuten informasjon om hvordan djvelen ga hekser en salve, som ga dem mulighet til å fly, og om møter der djvelen advarte sine tilhengere mot å gå i kirken og høre på prester.⁵⁵

Disse første trolldomsprosessene dannet grunnlaget for den tidlige moderne demonologien. Det første demonologiske verket fra denne perioden kom i 1430 og senere fulgte flere slike verk.⁵⁶ Disse verkene fulgte ofte en oppskrift, delt i tre deler: Den første argumenterte for at hekser og trolldom fantes, og faren ved deres eksistens. Den andre forklarte hva som kjennetegner heksens lovbrudd, og den tredje delen ga juridiske instruksjoner om hvordan en slik sak skal behandles.⁵⁷ Siden disse verkene hentet informasjon om heksesamfunnet fra disse tidlige rettsakene, blant annet fra rettsakene mot valdenserne, har alle historiene, forestillingene og overtroen funnet sin vei inn i demonologien.

2.2 Budskap, mål og publikum

Demonologiske verk må sees i lys av at man fryktet dommedagens nærhet,⁵⁸ og at hekser, trollmenn og demoner var tegn på at dommedagen var nær.⁵⁹ Det var i dette lyset at, dominikanermunken og inkvisitoren, Heinrich Kramer, kastet seg over oppgaven, og på bare ni måneder skrev den første utgaven av *Malleus Maleficarum*.⁶⁰ *Malleus* ble først trykket i slutten av 1486, og var et hastverk av de sjeldne.⁶¹ Verket er fullt av grammatiske feil og selvmotsigelser, trolig et resultat av frykten for at endedagene nærmet seg. Verket var ment som en håndbok til de lokale myndigheter, med formål å forklare hva trollfolk var, hvordan

⁵⁵ Ibid: 249-250.

⁵⁶ Ibid: 260.

⁵⁷ Hagen 2007: 39-40.

⁵⁸ Maxwell-Stuart 2007: 2. I følge P. G. Maxwell-Stuart hadde tanken på at endetiden kom nærmere fått konsekvenser ved reformer utført av pave Gregor VII allerede i slutten av 1000-tallet. På 1100-tallet mente Joakim av Fiore at verden kom i den hellige ånds periode. Det betydde at den katolske kirken kom til å bli forfulgt og at verden ville bli utsatt for store prøvelser fra antikrist og onde krefter før de onde kreftene ble beseiret og verden ble renset for ondskap. På begynnelsen av 1400-tallet trodde man at antikrist hadde blitt født og at endedagene hadde begynt.

⁵⁹ Behringer 2006a: 722.

⁶⁰ Ibid: 718-9. Det har blitt diskutert i faglige miljø om Jacob Sprenger, professor i teologi ved universitetet i Köln (1436-1496) også forfattet *Malleus* ettersom hans navn er på forsiden av flere utgaver. Forskere er i dag mer eller mindre enige om at Jacob Sprengers navn trolig ble brukt av Kramer for å validere og heve autoriteten til verket.

⁶¹ Ibid: 719. *Malleus* er ifølge Behringer full av motsetninger, selvmotsigelser, feilstavelser og grammatiske feil. I oversikten hevder han at han skal behandle 48 spørsmål, men ender opp med 86 kapitler, og oppdelingen av verket er også ujevnt fordelt og lite konsekvent.

man kunne identifisere dem, og hvordan de måtte behandles. Kramer samlet egne erfaringer og kopierte fra andre inkvisitoriske håndbøker for å gi en nødvendig juridisk fremgangsmåte til uerfarne dommere.⁶² Han så på det som sin plikt å advare både geistlige og sekulære myndigheter om den presserende faren, samt gi råd for hvordan denne faren kunne bli fjernet.⁶³

Malleus er delt inn i tre deler. Den første delen henvender seg til både praktiserende teologer (prester) og ledende geistlige teologer. Her tar han opp teologiske spørsmål skreddersydd for å bevise realiteten og faren ved trolldom.⁶⁴ Han beskriver forbrytelsen som hovedsakelig er en religiøs forbrytelse, et forræderi mot skaperen. I samarbeid med onde ånder, etter å ha inngått en pakt med dem, kunne trollfolk påføre impotens hos menn. De kunne også få menn til å tro at de hadde mistet penis sin, og få offeret til å ta livet av ikke-døpte spedbarn som offergave til satan.⁶⁵ Gud gir satan tillatelse til å gjøre dette for å prøve troen til sine undersåtter og for å trekke det gode fra det onde.⁶⁶ Kvinner er mer tilbøyelige til å gå i en pakt med satan, på grunn av sine seksuelle drifter.⁶⁷ Kramer gir dessuten en etymologisk beskrivelse av femina (kvinne), der fe kommer fra fides, som betyr tro, og minus noe som blir: hun som tror mindre ("she who believes less").⁶⁸ Det må påpekes at det ikke bare er kvinner som blir beskrevet som trollfolk i *Malleus*. Kramer hevder for eksempel at det er hovedsakelig menn som påkaller ånder for å se inn i fremtiden (necromancy).⁶⁹

Den andre delen henvender seg hovedsakelig til prester, og inneholder en del historier og hendelser, som kan tas med i gudstjenesten, for å få fram de teologiske poengene fra den første delen. Den inneholder også en oppdeling av hekser i tre typer:

1. de som skader andre
2. de som skader og helbreder andre
3. de som bare helbreder

⁶² Ibid: 721.

⁶³ Maxwell-Stuart 2007: 10.

⁶⁴ Behringer 2006a: 720.

⁶⁵ Maxwell-Stuart 2007: 32-33.

⁶⁶ Anglo, Sydney 1992. "Evident Authority and Authoritative Evidence: The *Malleus Maleficarum*" i (red.) Brian P. Levack *Articles on Witchcraft, Magic and Demonology Volume 4: The Literature of Witchcraft*. New York & London, Garland Publishing Inc.: 20-21.

⁶⁷ Ibid: 15-17.

⁶⁸ Behringer 2006a: 720.

⁶⁹ Maxwell-Stuart 2007: 19-20.

Den gir også flere eksempler av heksenes magiske repertoar. Til slutt gis det måter å beskytte seg fra ond magi gjennom forskjellige katolske ritualer.⁷⁰ Dette var trolig for å gi trolldomsrammede et alternativ til å oppsøke trollfolk.

Den tredje delen henvender seg mot de geistlige og sekulære domstoler. Den handler om den juridiske prosessen, og gir råd om hvordan den bør utføres. Kramer argumenterer her for at trolldom er et eksepsjonelt lovbrudd, som derfor må unntas fra vanlige juridiske begrensninger. En av disse begrensningene, som Kramer ønsker å oppheve, er tilbakeholdenhet mot bruken av tortur. På tross av at Kramer beskriver trolldom som en religiøs forbrytelse, argumenterer han for at de må bli dømt av en sekulær domstol⁷¹. Et av argumentene hans var at trollfolk ofte ødela eiendom, noe som var den sekulære domstolens område. Han gir dessuten en beskrivelse om hvordan hver del av prosessen burde utføres, inkludert bruken av tortur.⁷²

I 1580 ble Jean Bodins *De la démonomanie des sorciers* gitt ut. Bodin var utdannet jurist, og blir regnet som en av de største tenkerne i Frankrike på 1500-tallet. Han skrev bøker om undervisning, økonomi, historie og politikk, det kanskje viktigste verket var *Six livres de la république*, utgitt i 1576. I dette verket argumenterte han for blant annet religiøs frihet. På bakgrunn av hans tidligere verker har *Démonomanies* fordømmende tone mot Guds avvikere forundret historikere, og mange har prøvd å unngå å diskutere den.⁷³

Bodin mente at trolldom var den verste av alle kriminelle handlinger fordi trollfolk gikk mot Gud, naturen og den sosiale orden. I *Démonomanie* prøver Bodin å gjøre demonologi vitenskapelig gjennom sin argumentasjon og bevisførsel. Han starter med å bevise at hekser og demoner eksisterte - da spesielt heksesabbaten. Dette baserte han på egne erfaringer i retten, der han hadde hørt tilståelser fra anklagede som ikke hadde blitt torturert. Han sammenlignet demonologiske elementer fra tidligere demonologiske verk i Nord-Europa, og fant de samme i eldre middelhavshistorier. Dette betydde at dette var en europeisk

⁷⁰ Ibid: 32-33.

⁷¹ Behringer 2006a: 717-718, 721. Behringer spekulerer i om dette kan ha vært på grunn av dårlige erfaringer, med lokalbefolkningen og myndighetene, i områder der Kramer prøvde å rettsforfølge hekser. Inkvisitorer var upopulære blant befolkningen nord for alpen. Kramer ble nærmest jaget ut av Tyrol på grunn av sin oppførsel og ulovlige fremgangsmåte.

⁷² Maxwell-Stuart 2007: 32-34.

⁷³ Hagen, Rune 2006b. "Bodin, Jean (1529/1530-1596)" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume 1A-D*. Denver, Colorado (USA) & Oxford (UK), ABC-Clío: 129. Bodin har i alle sine verker hatt en klar humanistisk dragning, og har blant annet vist stor religiøs toleranse.

konspirasjon mot Gud. Han kunne dessuten bevise at demoner og trollfolk eksisterte ved å vise til bibelskrifter og bibeltolkninger, fra kirkefedrene. Etter bevisførselen hevder Bodin at trolldom var et eksepsjonelt lovbrudd, og måtte derfor behandles slik. Dermed kunne nesten alle typer forhør, inkludert løgn og tortur, brukes for å rettsforfølge hekser.⁷⁴ Hvis det ikke var noen vitner og den anklagede nektet å erkjenne skyld, kunne retten torturere den anklagede for å få en tilståelse.⁷⁵

I motsetning til Kramer fant Bodin bevis hovedsakelig fra trollmenn i motsetning til trollkvinner. Franske domstoler rettsforfulgte dessuten flere menn enn kvinner for trolldom i tiden da *Démonomanie* var mest populær. Bodin rettet seg mot sine kolleger og hans mål var å undervise dem i hvordan denne trusselen kunne angripes mest mulig effektivt.⁷⁶ Den ble dessuten skrevet på fransk, trolig for å få størst mulig gjennomslagskraft. Hagen kaller Bodins *Démonomanie* en ekstrem variant av politisk demonologi og knytter den til hans tidligere politiske verk *République*. Han mener det er klare tegn på at heksen kunne og ble brukt som en slags personifikasjon av opprør og avvikende oppførsel.⁷⁷ I en velorganisert stat måtte herskeren innføre og overholde både statens sekulære lover og bibelens lover, hvis ikke ville staten ende opp i kaos. Dette er en av grunnene til at Bodin legger så sterk vekt på at hekser måtte straffes og magikere og djeveltilbedere undertrykkes.⁷⁸ Det er neppe tilfeldig at Bodin var så opptatt av stabilitet og disiplin ettersom *Démonomanie* ble skrevet midt under de franske religiøse borgerkrigene, mellom 1562 og 1595, en tid preget av kaos.⁷⁹

Der *Malleus* kan sees på som et forsvar av den katolske kirken, forsvarer *Démonomanie* den allmechtige Gud.⁸⁰ Bodin var overraskende tolerant i sin tid i forhold til de forskjellige kristne retningene, og mente at så lenge man fulgte Guds ord var man et godt menneske.⁸¹ Hvis man derimot var ateist eller tilba demoner skulle man straffes. Å gå mot sin hersker var en alvorlig kriminell handling, men å gå mot sin skaper var enda verre.⁸² Selv om Bodin var lik andre

⁷⁴ Ibid: 130.

⁷⁵ Pearl, Jonathan L. 1995. "Introduction" i (red.) Randy A. Scott *On the Demon-Mania of Witches*, Toronto, Center for Reformation and Renaissance Studies: 25.

⁷⁶ Hagen, Rune 2006b. "Bodin, Jean (1529/1530-1596)" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume I A-D*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clío: 130

⁷⁷ Ibid: 130

⁷⁸ Pearl 1995: 12

⁷⁹ Ibid: 12

⁸⁰ Ibid: 23

⁸¹ Hagen 2006b: 129. I følge Hagen er det spor i Bodins upubliserte religiøse dialog som har fått noen moderne forskere til å spekulere om Bodin var en hemmelig jøde.

⁸² Pearl 1995: 11-12.

demonologer i sitt krav om streng straff for trolldom, var han også svært opptatt av at den juridiske prosessen skulle følge riktige juridiske standarder. Disse standardene hentet han fra romersk lov.⁸³ Her avviker Bodin fra Kramer som i sin rådføring av den juridiske prosessen gir den anklagede nesten ingen mulighet for å komme seg ut av systemet og slippe dødsstraff.⁸⁴ Bodin på sin side mener at hvis en tilståelse ved tortur blir benektet etter torturen, så blir tilståelsen ugyldig. Ved en slik situasjon fraråder Bodin dødsstraff, og mener at saken enten burde avvises eller at straffen bli mild.⁸⁵

Den siste av de tre demonologiske verkene jeg presenterer er *Daemonologie, in forme of a dialogue* som ble skrevet av kong James VI og utgitt i 1597. Dette var det første og eneste demonologiske verket skrevet av en monark, noe som gjør det svært spesielt. James hadde en uvanlig sterk interesse i trolldomsprosesser og proklamerte seg til satans erkefiende.⁸⁶ Han levde et liv i konstant frykt for konspirasjoner rett mot seg selv og forholdet til England var alt annet enn enkelt da hans mor Mary – Queen of the Scots – ble ansett som en farlig konkurrent til den engelske dronningen Elisabeth I. Han sto først i tronfølgen etter jomfrudronningen Elisabeth I, men på grunn av den uheldige situasjonen med moren hadde han et presserende behov for å legitimere sin rett og autoritet som konge av Skottland og senere også England.

James deltok både som vitne og forhører ved trolldomsprosessene imot Nord-Berwick trollfolket i Edinburgh i 1590-1. Denne rettsaken kom til etter at han fikk reiseproblemer i forbindelse med giftemålet med den danske prinsessen Anna, søsteren til Christian IV i 1589. På vei til kroningsseremonien i Edinburgh ble Anna oppholdt i Norge på grunn av uvær. James kom etter men opplevde også uvær. Stormen som oppholdt både Anna og James var så sterk at det ble i Rettertinget slått fast at det lå trolldom bak.⁸⁷ Etter at James hadde kommet til Annas unnsetning, reiste de til København, der de tilbrakte et halvår sammen før de reiste tilbake til Skottland. Her vet vi at James snakket med den danske teologen og demonologen

⁸³ Ibid: 26.

⁸⁴ Anglo 1992: 27-28.

⁸⁵ Pearl 1995: 25-26.

⁸⁶ Hagen, Rune Blix 2008. "James 1 – Konge i Tåkeland. En rystende fortelling om utsøkt djevleskap rundt et fyrstebryllup i Oslo 1589" i *Skepsis* nettutgave.

⁸⁷ Hagen 2008. Som følge av sjøfartsproblemene ble det flere injuriersøksmål for å gjenopprette tapt ære, i en avgjørende dom i saken mellom riksadmiralen Peder Munk og Københavns stattholder Christoffer Valkendorf, ble alle parter frikjente og hovedskylden ble lagt på trolldom i det danske Rettertinget.

Niels Hemmingsen, men historikere tviler på om de har utvekslet demonologiske idéer.⁸⁸ Flere historikere mener vi ikke har noe bevis for at de snakket om dette temaet overhode og at likhetene mellom *Daemonologie* og Hemmingsens *Admonitio de Superstitionibus Magicis Vitandis* fra 1575 finner man i mange andre demonologiske verker.⁸⁹ Det er dessuten lite som tydet på at James var spesielt interessert i trolldom før etter han hadde deltatt i forhørene mot North-Berwick trollfolket. Den eneste tilsynelatende grunnen til hans tilstedeværelse var at de ble anklaget for drapsforsøk mot ham og Anna. I forhørene av trollfolket kom det fram at de blant annet hadde samarbeidet med norske trollfolk, som var spesialisert i værmagi. Det som hadde mest betydning for James trolldomstro var trolig forhøret av Agnes Sampson. Hun trakk James til side og fortalte han ordrett samtalen mellom han og Anna under bryllupsnatten. Dette skal ha overbevisst ham om trolldommens eksistens og kraft, og flere historikere mener dette trolig motiverte ham til å skrive *Daemonologie*.

Daemonologie, in forme of a dialogue, er som tittelen sier en dialog, mer spesifikt mellom studenten Philomates (elsker av viten) og læreren Epistemon (den lærde). Dialogen utgir seg for å være en åpen debatt mellom disse to, men dette er helt åpenbart bare et didaktisk verktøy for formidlingens skyld. Det litterære stilvalget passer godt inn i det humanistiske intellektuelle klimaet på 1400- og 1500-tallet, der dialogen ble fremhevet som de store klassiske forfatterne og filosofene Cicero og Platons foretrukne valg.⁹⁰ Verket er delt inn i tre bøker: Første bok handler om magi, andre bok om trolldom og tredje bok om åndenes natur og gjøren. Tredje boken fungerer også som en avslutning på hele verket. I dette verket diskuterer Philomates og Epistemon vanlige demonologiske spørsmål som hvor kommer kraften til trollfolket fra, betydningen av pakten til djevelen og hvordan kan demoner formere seg. James er dessuten svært opptatt av djevelmerket og den berømte vannprøven. Han mente disse to er gode måter å finne ut om nektende anklagede er utøvere av trolldom eller ikke.⁹¹

⁸⁸ Clark, Stuart 1977. "King James's *Daemonologie*: Witchcraft and kingship" i (red.) Sydney Anglo *The Damned Art. Essays in the literature of witchcraft*. London, Henley og Boston, Routledge & Kegan Paul: 157. Christina Larnar argumenterte for dette, men i senere tid har historikere gått fra denne teorien. Maxwell-Stuart, P.G. 1997. "The fear of the King is death: James VI and the witches of East Lothian" i (reds.) William G. Naphy og Penny Roberts *Fear in early modern society*, Manchester & New York, Manchester University Press: 212. Maxwell-Stuart mener det er lite sannsynlig at Hemmingsen overbeviste James om kontinental demonologi da Hemmingsen kategorisk avviste sabbaten og tvilte på at trollfolk virkelig kunne fly.

⁸⁹ Normand, Lawrence og Gareth Roberts 2000. *Witchcraft in Early Modern Scotland*, Exeter, University of Exeter Press: 330; James VI 1597: 356. James anbefaler Hemmingsen i forordet, der han omtales som Hemmingius, for mer informasjon om hva oldtiden mente om trollfolkets kraft.

⁹⁰ Ibid: 333.

⁹¹ Mer informasjon om vannprøven se Kapittel 4.

Som en protestantisk demonolog var det viktig for James å trekke frem faren ved å misforstå den sanne naturen til trolldom, da spesielt i bruk av signere ved sykdom eller mistanke om skademagi.⁹² Denne vektleggingen av hvit ikke-skadelig magi er typisk for protestantisk demonologi, og noe som skiller den ut fra den katolske demonologien som fokuserte hovedsakelig på skademagi. På en måte er protestantiske demonologien mer konsekvent i forhold til djevelens sentrale rolle som opprinnelsen til trolldom, da den prioriterer signeri like mye som maleficium, i hvert fall i forhold til deres hypotese om at trollfolk får sin kraft gjennom en pakt med djevelen. *Daemonologie* er ifølge Stuart Clark ikke spesiell utfra sitt innhold, da det mangler originalitet og er i all hovedsak en samling av andres ideer.⁹³ Det mest interessante med denne demonologien er at den ble skrevet av en monark.

James skriver i *Daemonologie* at han har to mål med verket: Å overbevise skeptikere om virkeligheten av trollfolk og en begjæring om å straffeforfølge trollfolk. Hans første mål er direkte rettet mot Reginal Scot og Johann Weyer som begge hadde publisert verker som kritiserte og avviste store deler av samtidens demonologiske tankegods. I tillegg til James nedskrevne motiver kan vi også legge til den politiske dimensjonen. *Daemonologie* må sees i lys av James imponerende intellektuelle produksjon. Han ga blant annet viktige bidrag til politisk teori i *Basilicon Doron* og *The Trew Law of Free Monarchies*. Disse to verkene argumenterer blant annet for at kongen var hersker av Guds nåde og tanken om enevælde. Han var dessuten en dreven poet og en av få kongelige vi kan kalle en intellektuell. Alle disse verkene ble drevet av en trang til å legitimere seg selv som rettmessig konge.⁹⁴

Verket henvender seg til prester, den geistlige eliten, adelskapet og lokale myndigheter og domstoler. Sistnevnte vises i den formanende tonen der James forsøker å overbevise skeptikere om trolldommens eksistens og fare, og viktigheten av å føre disse i retten. James skrev dessuten hele verket først på skotsk, noe som viser et ønske om å nå ut til flest mulig, da verken skotsk eller engelsk var utbredte eller velkjente språk i datidens kontinentale elite. Dette sammen med den litterære formen av en dialog skulle gjøre det lettest mulig for folk å gjøre seg kjent med dette presserende fenomenet. Protestantiske demonologiske verker ble ofte skrevet på morsmålet til forfatteren, mest sannsynlig inspirert av det protestantiske idealet om at flest mulig skulle kunne lese guds ord.

⁹² Normand & Roberts 2000: 332.

⁹³ Clark 1977: 156.

⁹⁴ Ibid: 156.

Vi kan finne mange likheter med både *Malleus* og *Démonomanie* i *Daemonologie*, både i form og uttrykk. *Daemonologie* deler *Malleus* hastverkspreg og presserende konspirasjonsfrykt. Det var vanlig at demonologiske verker hadde en presserende tone og en påstand om at det aldri hadde vært så mange trollfolk før. James levde med konspirasjonsfrykt hele livet og anså trolldommen som enda en trussel mot seg selv om person og mot hans autoritet som konge. På den andre siden minner *Daemonologie* – sammen med de andre litterære verkene til James – mye om *Démonomanie* og Bodins politiske tekster. Sammenbindingen mellom politisk teori og demonologi ser ut til å være et felles trekk mellom Bodin og James, uten tvil et resultat av deres felles intellektuelle interesser. James anbefaler dessuten trolldomsnysgjerrige lesere *Démonomanie* i forordet til *Daemonologie*, noe som tyder på at han det hadde lest Bodins verk.⁹⁵

2.3 Innflytelse

Ifølge Stuart Clark er det tallrike eksempler, der demonologiske verker ble brukt i trolldomsprosesser, oftest av jurister som trengte hjelp med juridiske formuleringer, og lignende. På grunn av dette har noen moderne historikere gjort demonologi, til en av de viktigste årsakene til trolldomsprosessene.⁹⁶ Levack mener at de demonologiske verkene skremte dem som leste dem, og derfor ble deres beslutsomhet i å kjempe mot de som ble mistenkt for å praktisere trolldom styrket. Han mener også at siden litteraturen spredte seg raskt og lett gjennom Europa, spredte også oppfatningen om hekser seg hurtig og ble dermed en av de viktigste årsakene til de europeiske trolldomsprosessene.⁹⁷ Samtidig hadde demonologiske verker også sine egne liv, de ble svært populære lenge etter at hekseforfølgelsene hadde sluttet. Interessen for demonologi har ikke alltid fulgt trolldomsprosessens interessekurve.⁹⁸

Malleus ble, ifølge Mackay, trykket i 28 utgaver i løpet av to århundre.⁹⁹ I perioden fra 1486 til 1523, ble 12 latinske utgaver trykket i Tyskland og Frankrike. En interessant ting ved

⁹⁵ James VI 1597: 356.

⁹⁶ Clark 2006: 262.

⁹⁷ Levack, Brian P. 1992. "Volume Introduction" i (red.) Brian P. Levack *Articles on Witchcraft, Magic and Demonology. Volume 4: The Literature of Witchcraft*, New York & London, Garland Publishing Inc.: ix.

⁹⁸ Clark 2006: 262.

⁹⁹ Mackay, Christopher S. 2006a. *Malleus Maleficarum Volume 1: The Latin Text and Introduction*. Cambridge, Cambridge University Press: 170; Muchembled, Robert 2003. *A History of the Devil: From the Middle Ages to the Present*. Cambridge, Polity Press, oversatt av Jean Birrell: 45; Maxwell-Stuart 2007: 34.

Malleus er at den aldri ble oversatt fra latin, bortsett fra en polsk utgave som bare tok for seg de juridiske delene ved *Malleus*, i 1614.¹⁰⁰ Mackay poengterer at mens *Malleus* i den første perioden ble trykket alene, ble den i den andre perioden, med unntak av to utgaver fra Venezia, kun trykket opp som en del av en serie med flere volumer om demonologi. Han forklarer at årsaken til at verket ble trykket opp i så mange utgaver, i første periode, er at den ble lest seriøst for sin egen del, som en autoritær tekstbok om emnet. Om den andre perioden, fra 1574 til 1669, mener han at: "This suggests that the *Malleus* had by this date lost its independent value and was merely lumped together with other worthy (and dated) treatises on the subject."¹⁰¹

Malleus har tradisjonelt blitt sett på som årsaken til at trolldomsprosesser fikk en oppsving tidlig på 1490-tallet. Men det er, ifølge Behringer, fortsatt uklart hvordan *Malleus* ble mottatt av sitt publikum. Kjøperpublikumet var hovedsakelig prester, ledende geistlige teologer, doktorer og advokater.¹⁰² Muchembled mener opplaget på *Malleus* er kanskje på så mye som 50 000 innen slutten av 1600-tallet, 20 000 før reformasjon.¹⁰³ Hagen kaller *Malleus* en av boktrykkernes første større suksesser.¹⁰⁴

Maxwell-Stuart mener at, på tross sitt notoriske rykte i moderne tid, hadde *Malleus* liten direkte innflytelse på trolldomsprosessene. Han argumenterer for at på tross av de mange utgavene, var det totale opplaget ganske lavt, fordi det var en dyr prosess å trykke bøker. Bøkene ble dyre, og ville bare nå et begrenset publikum. Han mener også at ingen trykkerier ville ha trykket opp et betydelig antall av verket på grunn av det begrensede publikumet. I motsetning til Bibelen og romerske klassikere, var *Malleus* et altfor spesialisert verk, til at det var lønnsomt å trykke et stort opplag. Han trekker dessuten frem at det ikke oppstod noen trolldomsprosesser i områder, som ikke tidligere hadde hatt trolldomsprosesser, noe som tyder på lite innflytelse i nye områder¹⁰⁵. Tallene til Muchembled kan virke litt overdrevne, men de er bare estimater. På samme måte er Maxwell-Stuarts syn bare en spekulasjon.

Muchembled mener det er 34 utgaver og Maxwell-Stuart mener det er 24 utgaver. Jeg bruker tallene fra Mackay fordi han oppgir alle utgavene med utgivelses sted og årstall.

¹⁰⁰ Behringer 2006a: 721.

¹⁰¹ Mackay 2006a: 171. *Malleus* ble ikke trykket i mellom de to periodene. Mackay mener at dette trolig er på grunn av de store omveltningene reformasjonen førte med seg.

¹⁰² Behringer 2006a: 721.

¹⁰³ Hagen 2007: 41; Muchembled 2003: 45. Muchembled regner et opplag på ca 1000-1500 per utgave.

¹⁰⁴ Hagen 2007: 40.

¹⁰⁵ Maxwell-Stuart 2007: 35.

Jeg mener Maxwell-Stuarts argumenter for et lite publikum og lite opplag er veldig gode, og jeg synes Muchembleds tall virker litt overdrevne, i forhold til hva man kan forvente av et publikum, av et såpass spesialisert område. Samtidig er jeg uenig med Maxwell-Stuart, som jeg mener undervurderer innflytelsen *Malleus* har hatt, på bakgrunn av lave opplag. Jeg ser ingen sammenheng mellom lite opplag, høyt antall utgaver, og lite innflytelse. På 1500 og 1600-tallet var det kanskje ikke mer enn 10 %, av den europeiske befolkningen som kunne lese. Rettsapparatet og teologer kunne lese, og det var de som var ansvarlig for domfellelser og forkynnelse. Så lenge disse hadde tilgang til de demonologiske verkene, noe de fleste teologer trolig hadde gjennom universiteter eller kloster, kunne de spre budskapet videre til folket. Folk som deltok i trolldomsprosessene, fikk dessuten informasjon i rettsakene. På bakgrunn av dette burde det ikke være noe krav, til et opplag på hele 50 000, for at verket skulle være innflytelsesrik.

Det er tydelige tegn på at *Malleus*, på tross av Kramers dårlige rykte, har hatt en innflytelse på trolldomsprosessene. Av disse kan vi for eksempel se på en del trolldomsprosesser, som har sitert fra *Malleus*. Det er ikke registrert sitater fra verket i norske trolldomsprosesser, men verket var i biblioteket hos universitetet i København fra 1604.¹⁰⁶ Dette betyr at alle med universitetsutdannelse i Norge har hatt tilgang til verket. Vi finner dessuten sitater fra *Malleus* i islandske trolldomsprosesser, noe som viser hvor spredt verket ble¹⁰⁷. Behringer viser dessuten til en krøniker i Eberhardsklausen-klosteret, som beskriver at de lokale myndighetene først skjønnte hvordan de skulle føre sak mot hekser etter at de hadde lest *Malleus*.¹⁰⁸ Hagen mener dessuten at *Malleus* satt standarden for rettsnormer i europeiske trolldomsprosesser.¹⁰⁹

Hvis *Malleus* budskap ble spredt videre til folket var det gjennom gudstjenester.¹¹⁰ I så fall kan *Malleus* ha påvirket og vært medvirkende til å starte trolldomsprosessene. På tross av at det er lite i forskningen om *Malleus* på denne faktoren ser jeg det ikke helt usannsynlig. Dette er fordi del 2 virker skreddersydd, med historier som folk kunne kjenne seg igjen i, for å spre budskapet fra prekestolen til vanlige folk. Vanlige folk kunne ikke lese, så verket måtte spres gjennom gudstjenester eller rettssystemet, for at vanlige folk skulle få kjennskap til det.

¹⁰⁶ Johansen 1991: 38.

¹⁰⁷ Hagen 2007: 86.

¹⁰⁸ Behringer 2006a: 721.

¹⁰⁹ Hagen 2007: 41.

¹¹⁰ Behringer 2006a: 721.

Selv om Kramer ikke er spesielt interessert i sabbaten, er hans syn på tortur mer i tråd med kjedeprosessene. Han legger opp til en uendelig spiral. Hvis en blir anklaget kommer man seg aldri ut. *Malleus* må derfor ha ført til flere kjedeprosesser, og dermed også flere dødsdommer.

I sin samtid hadde *Malleus* sine motstandere, deriblant i Nürnberg der verket ble offentlig latterliggjort. På grunn av Kramers oppførsel i Tyrol, i 1485, ble myndighetene så skremt at de undertrykte alle senere forsøk på å starte trollfolksjakt.¹¹¹ Behringer påpeker dessuten at den spanske inkvisisjonen avviste autoriteten til *Malleus* i 1526.¹¹² Ifølge Hagen har *Malleus* fått, litt overdrevet, skylden for flere titusener av kvinners brenning på 1500- og 1600-tallet.¹¹³

Démonomanie ble trykt i 23 utgaver, og ble i følge Hagen sitert oftere enn *Malleus*, om juridisk praksis i trolldomsprosesser. Verket ble skrevet på fransk og oversatt til tysk, italiensk og latin. Populariteten til *Démonomanie* sammenfaller dessuten med perioden der den verste hekseforfølgelsen i Europa fant sted.¹¹⁴ Et annet viktig moment som tidligere er nevnt, er at i *Démonomanies* popularitetstid, ble det dømt flere menn enn kvinner, i Frankrike, noe som passer sammen med at Bodins bevis kommer hovedsakelig fra saker om trollmenn. Om dette er på bakgrunn av det franske folks overtro og folketro, det vil si om de trodde at det var hovedsakelig menn som praktiserte magi, eller om det er på grunn av Bodins *Démonomanie*, er vanskelig å avgjøre. Svaret på det første spørsmålet vil trolig gi oss en indikasjon på det andre. Ifølge Hagen ble prosedyrene Bodin beskrev i *Démonomanie* vanlig i flere europeiske land på 1600-tallet. Han mener dessuten at etter utgivelsen, kom det flere mindre originale franske demonologiske verk som etterlignet Bodin.¹¹⁵ Vi vet dessuten at *Démonomanie* var å finne i universitetsbiblioteket i København, noe som betyr at mange studenter fra Norge hadde tilgang til den.¹¹⁶

¹¹¹ Behringer 2006a: 717-8. Kramer førte en intens trolldoms jakt i Tyrol der han anklaget flere kvinner og menn fra byens elite. Han oppførte seg lite dannet i sitt arbeid og endte opp med å bli truet på livet av biskopen hvis han ikke forlot bispedømmet frivillig.

¹¹² Ibid: 717-8, 721-2.

¹¹³ Hagen 2007: 41.

¹¹⁴ Hagen 2006b: 129.

¹¹⁵ Ibid: 130.

¹¹⁶ Johansen 1991: 38.

Pearl mener at historikere overdriver *Démonomanies* betydning, i forhold til en økning av trolldomsprosesser i Frankrike etter 1580. Han mener at det ikke er klare bevis på at det i det hele tatt var en økning av trolldomsprosesser, da grunnlaget for statistikken på franske trolldomsprosesser har mange hull og er upålitelig. Han trekker dessuten frem Bodins samtidige var usikre på hans religiøse ståsted.¹¹⁷ På grunn av dette anså de fleste franske demonologer *Démonomanie* som ukorrekt teologi, og til og med som et farlig verk. Dette førte at Bodins bøker ble svarte-listet av katolske myndigheter i 1590. De ble fortsatt publisert i katolske regioner etter at den ble svartelistet, men dette må ha svekket dens troverdighet hos de dommerne som trodde på hekser.¹¹⁸ Hvis vi følger Pearls argumenter ser vi at verket ikke ville ha stor troverdighet i hvert fall i katolske områder. Dette avviser ikke at Bodin kan ha hatt innflytelse i protestantiske områder. Siden verket ble oversatt fra fransk til latin, tysk og italiensk, er det lite som skulle tilsi at verket ikke kom til protestantiske områder. Hvis Hagen har rett i at *Démonomanie* ble vanlig rettspraksis i mange europeiske land, burde ikke de katolske synspunktene på Bodin ha hatt noe særlig innflytelse på protestantiske dommere. Dette støtter Hagens påstand om innflytelse, siden Pearl i sin argumentasjon kun ser på katolske forhold i Frankrike.

Et annet viktig punkt er at Bodin ikke klarte å påvirke de franske parlamentene til å se på trolldom som en eksepsjonell kriminalitet.¹¹⁹ Dette er ganske viktig ettersom disse var det franske rettssystemets høyeste domstoler. De fleste trolldomsprosessene som ble anket til de franske parlamentene endte dessuten med frifinnelse eller milde straffer.¹²⁰

På tross av Bodins ivrighet til bruk av tortur, legger han sterke regler til bruken av tilståelser fremtvunget av tortur. Han legger også sterk vekt på heksesabbaten, noe som vil si at han legger opp til store forfølgelser, og mye tortur. Bodin har dermed laget en selvmotsigelse i sin behandling av temaet, og burde da i effekt ha bidratt til at færre fikk dødsdom, i en rettssak.

¹¹⁷ Pearl 1995: 10; Baxter, Christopher 1977. "Jean Bodin's *De la Démonomanie des sorciers*: The logic of persecution" i (red.) Sydney Anglo *The Damned Art. Essays in the literature of witchcraft*, London, Henley og Boston, Routledge & Kegan Paul: 82-3. Baxter mener at Bodin var tilhenger av jødedom, og finner flere spor fra Toraen i både *Démonologie, Republique* og Bodins første bok *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* fra 1566.

¹¹⁸ Pearl 1995: 27.

¹¹⁹ Hagen 2006b: 130.

¹²⁰ Pearl 1995: 21.

Daemonologie ble trykt opp i ni utgaver i perioden 1597–1689 og ble oversatt fra engelsk til både fransk, nederlandsk og latin. Det var lite som skiller disse utgavene da James var så fornøyd med sitt arbeide. Verket ble skrevet i kjølvannet av rettsaken mot Nord-Berwick heksene, og ble sitert i anklager utover 1600-tallet. I tiåret etter fikk engelske trolldomsprosesser et mer demonologisk utseende, trolig på grunn av dette verket.¹²¹ Vi ser dessuten en enorm økning av trolldomsprosesser i Skottland samme år som utgivelsen.¹²²

Verket fikk trolig stor autoritet på grunn av forfatterens stilling som monark, men det viktigste i forhold til Norge var hans forhold til Christian IV. Begge var svært interessert i temaet og utvekslet flere brev om dette. På grunn av James ekteskap med prinsesse Anna, Christians søster, hadde de nok et relativt nært forhold, og vi kan anta at Christian fikk og leste et eksemplar av *Daemonologie*. Begge to var protestanter og var nok enige om store deler av innholdet. Universitetet i København hadde både *Demonomanie* og *Malleus*, og det er stor grunn til å tro at det også hadde *Daemonologie*. Verket ble sitert i flere demonologiske verker på grunn av den autoriteten James hadde som monark. Ved å sitere *Daemonologie* fikk andre demonologiske verk også en viss autoritet, noe som utvilsomt har økt innflytelsen *Daemonologie* hadde.

Det er vanskelig å måle innflytelsen til *Daemonologie* utfra innholdet da det var lite originalt ved selve verket. Det var flere demonologiske dialoger allerede ute, og innholdet gjenspeilte tanker fra de fleste demonologiske verker. Stuart Clark mener dessuten at James ikke klarer å gjennomføre målet om å motbevise Scot og Weyers kritikk av demonologiske idéer.¹²³

2.4 Europas kalde periferi

Norge var på ingen måte en del av kontinentet på 1500- og 1600-tallet. På tross av nære bånd mellom den dansk-norske kongen Christian IV og James VI, ble landet sett på som en eksotisk og farlig kuriositet. Det var gode handelsforhold mellom landet og resten av Europa, men denne var strengt tatt begrenset til byen Bergen. Etter mange år i det hanseatiske handelsselskapet var byen ikke ulik andre byer på kontinentet, men få tok bryet med å utforske resten av landet og tidligere forestillinger om et barbarisk landskap og et tilhørende

¹²¹ Normand & Roberts 2000: 12-3; Gaskill 2006: 586.

¹²² Willumsen 2008: 266. 121 trolldomsprosesser i Skottland i 1597. Gaskill 2006: 584. Malcolm J. Gaskill mener at *Daemonologie* ikke var årsak til disse trolldomsprosessene men at den sammen med Bibelen rettferdiggjorde trolldomsjakten og påvirket dem.

¹²³ Clark 1977: 167-73.

barbarisk og høyst usivilisert befolkning fikk bestå. Det er ikke vanskelig å forstå hvordan slike tanker kunne oppstå. Store deler av landet var dekket av mørket i vinteren noe man ikke trenger stor fantasi for å legge inn i det dikotomiske universet med Gud og djevelen. Med en historie som brutale vikinger fra fordums tid og få beretninger om landet og dets innbyggere er det forståelig at kontinentet så på Norge som utenfor de sivilisertes sfære.

Den lærde eliten så på verden i et sentrum – periferi bilde, der kontinentet Europa var det siviliserte sentrum. I dette verdenssynet fulgte siviliseringen en parallell kurve nedover med avstanden til sentrum. Der sentrum stod for orden og sivilisasjon ble periferiet preget av kaos.¹²⁴ Dette var også slik forfatterne av de demonologiske verkene så på verden. Ideen om det nordlige blir en etablert og integrert del av demonologi.

Det var i hovedsak tre beretninger de lærde på kontinentet hadde tilgang til som omhandlet nordområdene og dermed Norge: Adam av Bremens fra slutten 1000-tallet, Saxo Grammaticus fra slutten av 1100-tallet og Olaus Magnus fra 1555. Bare Olaus Magnus besøkte Norge og de andre forfatterne skrev trolig bare ned beretninger fra andre reisende. Mye tyder også på at Olaus Magnus baserte mye av sin beretning på andre kilder, dette gjør mye av hans beretning i vår moderne og kildekritiske historieskriving usikker, men det gir oss et verdifullt innsyn i samtidens tanker og forestillingsverden.¹²⁵ De var alle enige om at innbyggerne i landet var særdeles flinke i værmagi, en spesielt sterk magi fordi det betydde at de styrte over naturkreftene. Saxo Grammaticus mente dessuten at værmagi var en nordisk spesialitet. Værmagi var dessuten særdeles fryktet på grunn av handelen. Handelsskip var maktesløse mot unaturlig sterk vind, som måtte stamme fra trollfolk. Olaus Magnus forteller om seilere som måtte kjøpe vind fra innbyggerne og fikk tre magiske knuter. Disse vindknutene måtte ikke tviles på heller for da ville det skje uhell.

2.5 Lucifer bor i nord

Tanken om at djevelen levde i nord kan i dag virke motstridene fra det vi i dag ser for oss som helvete. Vårt syn på helvete som en glovarm underverden har utvilsomt blitt formet gjennom bøker, fjernsyn og filmer, men dette er basert på religiøs tro. I bibelen kan vi lese at

¹²⁴ Hagen, Rune Blix og Miriam Tveit 2012 "Skjeggete kvinner, farlige demoner og sjømonstre – Forestillinger om nordområdene i middelalderen" i *Håløygminne*, 93 årg. 1-2012, 23. bind, Hålogaland Historielag: 381.

¹²⁵ Willumsen 2008: 23.

de som ikke slapp inn i himmelen skulle kastes i sjøen av ild og svovel der de skulle pines dag og natt.¹²⁶ Dette høres ikke ut som det klimaet vi i nord lever idag og heller ikke det klimaet de levde i da, men på 1500-tallet var ikke dette en nødvendig motsetning. De fant hjemmel for dette synet i bibelen, og hevdet at ondskapen kom sørover med nordavinden som "hørtes ut som et helvetes hylekor med sitt djevlelske raseri".¹²⁷ De så på nordområdene som utenfor sivilisasjonen og nært verdens ende. Da djevelen ikke kunne leve på jorden, måtte han leve så nært jorden som mulig og da så nært jordens ende som mulig. Det var da heller ingenting mer naturlig enn at djevelens innflytelse var sterkest nær jordens ende. Når vi ser på dette gjennom 1500-talls forestillingsverden kan vi forstå at deres logiske konklusjon kunne komme til dette punktet.

Disse forestillingene ble også fremmet i reiselitteraturen, den eneste "oppdaterte" informasjonen fra samtiden. Reisebeskrivelsene var ofte proppet full av beskrivelser av sjømonstre, fryktinngytende og usivilisert lokalbefolkning og eksotiske dyr. Med andre ord spennende lesning for den europeiske eliten som befant seg på trygg avstand fra ugudelighetene. Denne underholdningsverdien har mest sannsynlig hjulpet til å vedlikeholde disse forestillingene om det usiviliserte nord.

Pierre de Lancre forteller i sitt demonologiske verk *On the Inconstancy of Witches* hvordan heksene som tidligere holdt til alene i fjellene og ørkener trakk seg tilbake til Norge, Sverige Danmark og andre nordiske land, der historiene om dem ble tatt som fabler og gamle skrøner. Da heksene returnerte til Europa rundt 1550, kom invasjonen fra nord.¹²⁸ Hans informasjon om de nordiske heksene kom fra Olaus Magnus. Det er mye som tyder på at det meste angående nordisk trollfolk i demonologier kom fra samme kilde. Olaus Magnus hevdet dessuten selv at djevelen levde i nord.¹²⁹ Jean Bodin hevdet at det ikke fantes flere hekser i noe annet europeisk land enn i Norge.¹³⁰

Ikke bare var nordområdene på grensen til den det siviliserte sentrum, det var Antikrists rike. Den hollandske filosofen Guillame Postel hevdet på 1500-tallet at menneskene som bodde

¹²⁶ Johannes åpenbaring 20:7-15.

¹²⁷ Hagen og Tveit 2012: 385.

¹²⁸ Hagen, Rune Blix 2012e. "Far out to the unknown. Images and Representations of the Extreme North at the End of the Middle Ages and early modern period" i *Creating the New North*, manus til foredrag 23.02.2012, Universitetet i Tromsø: 7.

¹²⁹ Willumsen 2008: 23.

¹³⁰ Hagen 2012a: 33.

der "var ondskapens kroppsliggjørelse og plassert der for å bringe fram Antikrist".¹³¹ I prosessen mot Maren Olsdatter i 1663 får vi en antydning om at veien til helvete lå på Domen, et ofte omtalt møtested for djevelen og hans undersåtter.¹³² Domen forekommer i flere tilståelser fra prosessene i Finnmark.¹³³

2.6 Samefrykt og politisk spill

Sammen med den generelle frykten for det nordiske folket fulgte en større frykt for de andre etniske folkegruppene som bodde i nord, da spesielt det samiske folkeslaget. Samene ble sett på som mindre siviliserte enn det nordiske hardføre folket og i enda sterkere kontakt med naturen og de krefter dette førte med. På grunn av sin "usiviliserte" natur var de også mer naive og følgelig mer utsatt for djevelens forførelse. James VI forteller at djevelen utgir seg for å være Gud blant samene og at lappland sammen med Finland, Orkney og Shetland var steder hvor han fant mest ignoranse og barbaritet.¹³⁴

Når de i tillegg bebor områder lengre nord enn nordmennene og dermed nærmere verdens ende kommer vi til den logiske konklusjonen at dette må ha vært satans nærmeste allierte. Samer var ignorante, brutale og emosjonelle krøplinger med lavere moralstandard enn de siviliserte. Pierre Martin de la Martinière beskriver de samiske kvinnene som promiskuøse blant nykommere så lenge mennene deres ikke finner ut av det, derfor blir de stille når fremmede er rundt dem.¹³⁵ Vi finner altså svært like forutinntagelser angående samer som kvinner.

Runebommen ble regnet som et mektig instrument i samenes trolldomsutøvelse. Gjennom den kunne de trollbinde naturkreftene og bruke dem både til godt og ondt. Lokalmyndighetenes fascinasjon over runebommen vises klart i trolldomsprosessen i 1692 mot Anders Poulsen fra Torne i Sverige. Under forhøret ble han spurt om alle symbolene på runebommen, og hvordan den ble brukt for å kommunisere med gudene. Han ga forhørerne mye informasjon angående runebommen og hvordan den var knyttet til Gud. Poulsen var klart kristen og mente hans kommunikasjon med Gud ble startet av Gud. Der tidligere

¹³¹ Ibid: 33.

¹³² Prosessnr. 751; Lilienskiold, Hans H. 1998. *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*, Ravnetrykk nr. 18. Redigert og bearbeidet av Rune Hagen og Per Einar Sparboe: 199

¹³³ Ibid: 33.

¹³⁴ James VI 1597 :414.

¹³⁵ Hagen 2012e: 2.

trollfolk hadde grunnlagt sin omfavning til djevelen etter lovnader om lykke og hell mente Poulsen at det samme var blitt lovet ham av Gud.¹³⁶ I denne saken ser vi hvilke kulturelle konflikter som kunne finne sted i overgangsperioden fra gamle religiøse praksiser til kristning. Da Poulsen brukte disse gamle praksisene i sin dyrkelse av Gud ble det sett på som en bastardisering og perversering av den kristne troen, og dette måtte tolkes som et tegn på at djevelen hadde utgitt seg for å være Gud.

Hans H. Lilienskiold var amtmann i Vardøhus len fra 1684-1701. Hans nedtegnelser av trolldomsprosesser fra Finnmark har avdekket flere trolldomsprosesser som var nedskrevet i tapte tingbøker. Lilienskiold var svært opptatt av trolldomsprosesser på tross av at han var amtmann mot slutten av trolldomsprosessene. I hans nedtegnelse *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark* begynner han med en beskrivelse av kristningsprosessen i Norge allerede fra 828 og utover. Her påpeker han at denne prosessen ikke kom til de nordligste områdene like tidlig som i resten av landet og at samenes omvendelse må ha kommet lenge etter de andre nordiske innbyggerne. Dette førte til at deres tradisjoner sto sterkere i folket.

Mens ihuorvell dog at den *christelige* tro oc *religion* saa lang tid hos landsens indbyggere haffver voren udj brug at forfædrenis onde ugudelige vesen oc misbrug maate forlængst voren udj yderste forglemmelighed hensat, saa alligenvell voxer blant *Nordmend* som *Finner* endnu meget ukrud som forderffver een deel indtill deris yderste saligheds mistelse oc tabning, nu veed een *Dieflekunst* oc *Troldom* till at forgiøre fæ oc folk med deris gan oc udsændinger, nu at søge een fordømmelig videnskab ved *Runebommens* troldkonst, nu till at udgiøre vær oc vind till menniskens skade, med dislige meere vederstyggelighed som her effter skall følge.¹³⁷

Han kommenterer at samene mente at deres magi var vesensforskjellig fra kvinnenes djevlelige trolldom. Den krevde opplæring og erfaring og ble regnet som en viten, ikke noe som kunne overføres over en drikke eller lignende. Denne kunnskapen gikk også gjerne i arv i generasjoner. Samene mente derfor at det ikke var en like alvorlig forbrytelse som trolldom. Lilienskiold er ikke enig i dette, han mener denne forskjellen bare er tilsynelatende, den samiske magien har i siste instans et diabolisk innhold og opphav. Det er satan som egentlig er læremesteren, og de burde derfor straffes for dette.¹³⁸

¹³⁶ Willumsen 2008: 228-242.

¹³⁷ Lilienskiold 1998: 59-61.

¹³⁸ Ibid: 61.

Sjamanene ble fryktet av mange, og det ble spesielt lagt vekt på deres mulighet til å gå inn i en transe som tillot dem å reise til andre verdener. Samenes trolldomskastning eller ganding var også fryktet av mange. Vi finner til og med rester av dette i dagens samfunn, der politiker Thorvald Aspenes fryktet å ha bli gandet av Olaf Eliassen, sistnevnte måtte avkrefte at han hadde slike krefter.¹³⁹ Deres store kunnskaper om naturen gjorde dem i stand til å gjøre mye skade, noe som også reflekteres holdningen til den dansk-norske kongen. I 1609 sendte han et brev til lensinnehaverene i Nordlandene og Vardøhus om å rettsføre og dømme samiske trollfolk til døden uten nåde.¹⁴⁰ Det har blitt hevdet at dette brevet var en reaksjon på den plutselige døden til Hans Olsen Kofoed lensinnhaveren av Vardøhus i 1601. Samen Morten Olsen og nordmannen Christen Schreder endte begge på bålet i 1601 som følge av trolldomsanklager i forbindelse med Kofoeds dødsfall. Alm mener at det er lite sannsynlig at myndighetene ville vente åtte år med å reagere hvis de anså dette som av spesiell urovekkende karakter. Det er da mer fruktbart å se på dette brevet i sammenheng med den utenrikspolitiske striden mellom Danmark/Norge, Sverige og Russland om råderetten til nordområdene som enda ikke hadde fått vedtatt faste riksgrenser. Denne politiske striden førte til krig mellom Russland og Sverige i 1590-5 og Kalmarkrigen mellom Norge og Sverige 1611-3. Brevet kan sees på som et forsøk på å utøve råderett over området. I tillegg mener Alm at brevet trolig var ment for å "trygge" nordområdene for mer norsk beboelse. Frykten for samisk magi var ble oppfattet som en hindring for en kristen norsk kolonisering, noe Christian IV trolig så på som en viktig faktor for å kunne kreve territoriell suverenitet i et eventuelt politisk oppgjør.¹⁴¹

2.7 Avslutning

Som vi har sett i dette kapittelet ble demonologien til gjennom en 1300 år lang evolusjon, og på samme måte som kristendommen knyttet til seg deler av folketro har demonologien gjort det samme. Det første vi finner i alle demonologiske verker er et presserende behov for å overbevise leseren om det farlige trollfolkets eksistens og behovet for å utrydde disse Guds fiender. Videre gir de en innføring i hva trollfolk er, hvor de får kreftene sine fra og hvorfor Gud tillater Djevelen å gjøre dette. Til slutt gir de en innføring i hvordan trollfolk kan avsløres og gir råd til myndighetene om hvordan de skal rettsforfølge dem. Alle tre verkene i dette kapittelet har denne strukturen.

¹³⁹ Andersen, Sonja E. 2012. "Føler seg gandet" i *Nordlys* nettutgave publisert 20.3.2012.

¹⁴⁰ Willumsen 2008: 106. Lensinnehaveren ble også kalt kongens befalingsmann.

¹⁴¹ Alm 2000: 102-4.

Demonologiske verk henvendte seg hovedsakelig til den geistlige- og verdslige eliten og myndighetene. Det var disse som kunne lese i en verden der svært få var lese- og skrivekyndige. I tillegg var det disse som hadde både autoritet og verdslig og geistlig makt til å kunne ta seg av problemet og videreformidle budskapet til resten av befolkningen. Vi ser imidlertid en forskjell mellom katolsk og protestantisk demonologiske verk, katolske verk ble skrevet på latin i motsetning til svært mange protestantiske verk som ble skrevet på morsmålet. Dette var i samsvar med den protestantiske tankegangen om at flest mulig skulle få høre Guds ord. I forhold til spredning av demonologiske tanker stilte presteskaper seg svært sterkt. Disse ble utdannet på universitetene på kontinentet og hadde en enestående mulighet å nå lokalbefolkningen gjennom gudstjenester. Den danske teologien hadde også sine tanker om Djevelen og hans verden, noe som kom spesielt frem gjennom Niels Hemmingsen og Jesper Brochmand.

Hemmingsens *Admonitio* fra 1575 ble ikke bare lest av James VI, verket ble regnet som en internasjonal suksess som ble utgitt i flere utgaver og oversatt til tysk. *Admonitio* ble regnet som et av de sentrale demonologiske verkene på 1500-tallet. I verket inkluderte Hemmingsen signeri og alt annet som luktet av overtro som kloke koner og spesielle mennesker. Dette representerte et skille i trolldomsoppfatningen i Danmark/Norge der trolldomsbegrepet omfatter både skademagi og hvit magi. Hemmingsen mente at det alltid var Djevelen som sto bak alle former for magi. På tross av hans trolldomsbegrep var han svært kritisk til flere av demonologiens idéer. Han avviste at mennesker kunne fly på sopelim eller av seg selv, sabbaten var en djevlesk illusjon og vannprøven var helt bortkastet. Om trollfolk sank eller fløt spilte djevelen alltid en rolle, tanken om at Gud kastet en avgjørende dom over trollfolket var ren overtro.¹⁴² Hemmingsen var en svært respektert dansk teolog og sto derfor nært kongehuset inntil han i 1579 ble offisielt utstøtt med kjetteranklager.¹⁴³ Hans innflytelse over trolldomslovgivningen skal vi se på i kapittel 3.2.

Jesper Brochmand (1585-1652) var en svært respektert teolog som i likhet med Niels Hemmingsen sto nært både kongen og riksrådet. Brochmands demonologiskesynspunkter lente seg i større grad mot den kontinentale demonologien. I motsetning til Hemmingsen var

¹⁴² Gilje, Nils 2010. *Heksen og humanisten. Anne Pedersdatter og Absalon Pederssøn Beyer – en historie om magi og trolldom i Bergen på 1500-tallet*, Bergen, Fagbokforlaget, 2. opplag: 202-5.

¹⁴³ Alm 2000: 79, fn. 313. Han ble utstøtt etter press fra den tyske kurfyrsten. Uoffisielt var han fortsatt svært respektert av både det dansk\norske kongehuset.

Brochmand enige i sentrale demonologiske punkter som flyving og heksesabbaten. Brochmands verk *Universæ theologiæ systema* fra 1633 var pensum ved Universitetet i København i over hundre år, og i dette verket forteller han at henrettelsen av trollfolk var Guds vilje og derfor skulle man ikke ha dårlig samvittighet.¹⁴⁴ Med tanke på presteskapets unike posisjon som moralske meningsbærere og deres rolle som kunnskapsformidlere til befolkningen må dette regnes med som et influerende element.

Det er ingen tvil om at de intellektuelles demonologi hadde innflytelse på en del av de europeiske trolldomsprosesser. Siteringer i trolldomsprosesser fra demonologiske verk, viser at verkene ble brukt. Alle de tre demonologiske verkene, i denne oppgaven, er blitt sitert i trolldomsprosesser i Europa. Spørsmålet blir da hvor stor innflytelse de har hatt. En indikasjon på dette er antall utgivelser verkene har blitt trykket opp i. Hver av de tre demonologiene har blitt trykket opp i flere utgaver og opplag. Dette viser at hvert verk har vært, i hvert fall til en viss grad, en suksess. Spørsmål om hvor store opplag disse utgavene har hatt, er et spørsmål som er vanskelig å besvare. Jeg mener Maxwell-Stuarts poeng om dette er svært godt, og det tyder på at selv om det ble trykket mange utgaver, betyr det ikke at opplaget av hver utgave var stort. Hans poeng mener jeg kan overføres til de to andre verkene også ettersom de ville ha møtt stort sett samme forutsetninger. I motsetning til Maxwell-Stuart, ser ikke jeg en klar sammenheng mellom et lavt opplag, høyt antall utgaver, og lite innflytelse. Det er ingen tvil, når et verk blir trykt opp i over 20 utgaver, at det er et marked for det. Det er dessuten et mindretall som kunne lese i denne tidsperioden, derfor er det naturlig at opplagene ikke er store.

En annen indikasjon er hvor langt verkene er blitt spredt. Som vi har sett er alle de tre verkene godt spredte, *Malleus* så langt nord som Island og *Demonomanie* satte rettsnormen i flere europeiske land. Det virker dermed som om i hvert fall disse to demonologiske verkene har hatt en stor rekkevidde, og burde dermed ha influert en stor del av trolldomsprosessene i Europa. Basert på dette virker det klart, at de intellektuelles demonologi må ha vært innflytelsesrike, i forhold til trolldomsprosessene. I forhold til Norge er det viktig å huske at alle de tre demonologiske verker var å finne i universitetsbiblioteket i København, i tillegg til mange andre universiteter i Europa.

¹⁴⁴ Ibid: 123-4.

Hvordan demonologi har influert troldomsprosesser har etter min mening variert. Det er store forskjeller i de tre verkene jeg har brukt, og blant de viktigste er synet på tortur og sabbaten. *Malleus* tror jeg har bidratt til at flere ble fanget opp av systemet, og at flere fikk dødsdom. Verket inspirerte flere verk, som igjen førte til flere dødsdommer. Kramers syn på tortur, og tilståelser fremtvunget under tortur, tilsier at tiltalte hadde liten mulighet å komme seg ut av prosessen, med livet i behold. Selv om Kramer er mindre opptatt av sabbaten, som ofte førte til kjedeprosesser, er hans syn på de konspiratoriske trollfolkene, det samme som hos de andre. *Demonomanie* har nok bidratt til flere torturerte i protestantiske områder, men på grunn av Bodins restriksjon mot å bruke tilståelser, fremtvunget under tortur og senere benektet, må det ha ført til færre dødsdommer. Dette er på tross av Bodins syn på trolddom, som en eksepsjonell forbrytelse, som måtte avsløres. De sterke konspiratoriske trekkene Bodin beskriver i forhold til sabbaten, forespeiler noe annet enn hans syn på tilståelser.

Nordområdene som kalde, forblåste, lite gjestemilde og svært perifert i forhold til kontinentet passet godt i den europeiske elitens syn på hvor Djevelen holdt til. Historier om unaturlig stygt uvær og ugudelige folkeslag bredte seg blant den europeiske eliten allerede på 1000-tallet med Adam av Bremen. Reiseberetninger fra 1500-tallet gjorde ikke bildet bedre, og passet godt inn i elitens sentrum-periferi bilde. Jo lengre fra sentrum du kom, desto mindre siviliserte var folk. Grad av sivilisasjon indikerte også intelligens og usiviliserte var derfor mer naive og mottakelige for Djevelens innflytelse. Denne tankegangen ble overført på den norske befolkningen, men i enda større grad de "usiviliserte" samene. Deres kontakt med naturen gjorde dem spesielt farlige og at denne trusselen ble tatt på alvor kommer til syne i brevet til lensherrene i nordlandene og vardøhus fra Christian IV i 1609. Dette brevet hadde nok en dobbeltrolle å spille, for i tillegg til å ta de farlige trollfolkene sendte kongen en beskjed til nabolandene om at han hadde juridisk råderett over nordområde. Nordområdene hadde ikke fått fastsatte landegrenser og var del i et utenrikspolitisk spill mellom Danmark/Norge, Sverige og Russland.

Kapittel 3

Trolldomsprosessene i Norge

I dette kapitlet skal vi ta for oss trolldomsprosessene i Norge. Kapitlet er delt i tre der første del handler om rammebetingelsene for trolldomsfenomenet og hvilke forestillingsverdener det norske folk hadde på 1500- og 1600-tallet. Der forrige kapittel hadde primært fokus på den geistlige og verdslige eliten vil dette underkapitlet fokusere på resten av befolkningen. I den andre delen vil jeg presentere trolldomslovgivningen og dens utvikling fra 1276 og frem til Christian Vs Norske Lov i 1687. Den siste og største delen av dette kapitlet skisserer de norske trolldomsprosessene. Her skal jeg ta for meg utbredelsen av trolldomsprosessene i rene tall og sammenligne utvalgte områder i Norge med Vardøhus og med hverandre. Jeg har valgt ut Østlandet, Agder, Rogaland og Bergenhus len i tillegg til Vardøhus, da disse er tilgjengelige i hovedfagsoppgaver og artikler. Dette vil dekke 86 % av alle kjente trolldomsprosesser og er etter min mening representativt for resten av landet. Faktorer jeg vil ta opp og sammenligne er antall anklagede og dødsdømte, kjønnsfordeling, periodisering og kjedeprosesser. Jeg vil bruke begrepet dødsrate som en samlebetegnelse på prosentfordelingen av anklagede som døde på grunn av anklagen, det vil si enten henrettelse eller dødsfall under forhør og forvaring.

3.1 Rammebetingelser og forestillingsverdener

Det er viktig å huske at vår periode er før opplysningstiden, og selv om det var mange store tenkere på denne tiden var de fortsatt innstilt på heksenes virkelighet. Dette vises svært godt i en del av de demonologiske verkene, som der de presenterte djevelens verden både systematisk og vitenskapelig (i forhold til samtiden).

Folk på 1500- og 1600-tallet levde i en magisk verden, der det var flere aspekter som de måtte forholde seg til. Kirkens magi som omfattet hellige gjenstander og mennesker var det mest stuerene aspektet, men ikke fritt for kritikk. Selve ordet magi var urent, og ble i svært liten grad brukt av verken kirken eller rettsvesenet. Martin Luther var svært kritisk til de fleste former for magi, og beskrev visdommen til de tre vise mennene fra Juleevangeliet som en blanding av naturlig magi og djevelens verk. Denne naturlige magien var basert på kunnskap om naturen, men all form for magi var i bunn og grunn djevelens verk. Dette høres svært likt Lilienskiolds kommentarer til samenes magi som ble nevnt i forrige kapittel, og det er ikke usannsynlig at hans mening kan ha stammet fra Luther. Den katolske kirken hadde

mange hellige mennesker, helgener som gjorde mirakler – noe som for vanlige folk lignet magi. Den lutheranske kirken avskaffet disse hellige menneskene, men kom seg ikke helt fra magien. Kirken oppmuntret pilgrimsreiser til hellige land og oppholdt nattverden der brødet blir til Jesu legeme og vinen til hans blod som mirakler. Dette var derimot god magi, i motsetning til den onde magien trollfolket praktiserte. Men ikke all magi som sto utenfor kirken ble oppfattet som ond magi. Signeri eller hvit magi, som fokuserte på helbredelse av syke og beskyttelse fra ond magi, ble ikke praktisert av kirken – med mindre du ser bort fra eksorsisme, men dette gjaldt etter ondskapen hadde tatt bo i deg og ikke som en beskyttelse for å hindre det. Prester og munkene kunne be til Gud for å helbrede syke, men dette ble ikke ansett som den mest effektive måten å gjøre det på. Mange valgte da å finne "kloke koner" og andre som var spesielt begavet i hvit magi for å få fjernet sykdom og forbannelser. Dette gikk i direkte konkurranse med kirken som autoritet og følgelig ble det innført lover mot alle former for magi, unntatt kirkens men det ble regnet som hellig og ikke magi.¹⁴⁵

Kriminaliseringen av signeri var hovedsakelig på dagsordenen til lutheranske stater, mens katolske stater ikke ser ut til å ha brydd seg så mye. Selv om katolske stater ikke var så interesserte i signeri var de like delaktige som protestantiske staters demonisering og kriminalisering av folkekulturen og magien i denne kulturen. Både i den lutherske reformasjonen og den katolske motreformasjonen kan vi snakke om en oppdragelse og kristning av undersåttene.¹⁴⁶ Dette blir av flere forskere sett på som et aspekt av trolldomsprosessene, men få vil i dag legge for mye vekt på dette da den krever et sterkt vertikalt perspektiv som kan påvirke de horisontale aspektene i de mellommenneskelige relasjonene som ligger sentralt i nedenfra-og-opp perspektivet.

Demonologiske verk kom også inn i vanlige menneskers verden gjennom prekener, da prestene var universitetsutdannede og hadde tilgang til disse verkene. Dette blandet med folketroen var trolig en potent blanding. Det er altså liten tvil om at folk flest trodde på magi. Nils Gilje presenterer i boken *Heksen og humanisten* et detaljert bilde av virkeligheten folk flest møtte i hverdagen. Levekårene til folk flest var trange og det skulle lite til for at man havnet i uføre. Ressursene var det få av og tyveri var et lovbrudd som ble sett svært ned på av allmuen. Gilje mener at alle kriminaliteter som foregikk i skjul eller ble forsøkt holdt skjult

¹⁴⁵ Gilje 2010: 207-11.

¹⁴⁶ Ibid: 21.

ble regnet som spesielt avskyelige.¹⁴⁷ Tyveri, mord og maleficium var alle ting som ble sett på som alvorlige lovbrudd, uten tvil fordi de ble gjort i det skjulte eller forsøkt skjult i ettertid. Mord og drap blir ikke blandet sammen på denne tiden, et drap ble tilstått og ikke lagt skjul på, mens et mord ble gjort i skjul eller forsøkt skjult. Hvis du begikk et drap måtte du ikke nødvendigvis miste livet og ære, det måtte du hvis du begikk et mord. Grunnen til denne forskjellen ligger i æreskoden blant menn på denne tiden. Noen ganger måtte din ære beskyttes ved voldsbruk, noe som kunne resultere i drap. Hvis det gikk så langt var gjerningsmannen forpliktet til straks å påta seg skylden. Gjorde gjerningsmannen ikke dette ble det ansett som mord, og krevdes dødsstraff. Æren var en av de viktigste kapitalene du hadde, og et tap av ære kunne bety både økonomisk og sosialt fall fra samfunnet, både for deg selv, din familie og deres familie. Æren var så viktig fordi den ga deg troverdighet og fungerte på mange måter som en vandelsattest. Det var til og med et juridisk begrep knyttet til ære, "dannemand" og "danneqvinde", og et vitnemål fra en "dannemand" ville alltid veie mer enn et vitnemål fra en mann.¹⁴⁸

Æres-aspektet og voldskulturen kan forklare til en viss grad hvorfor kvinner var mer utsatte for trolldomsbeskyldninger. Kvinner kunne ikke bare ta til nevene hvis de følte seg ærekrenket, de måtte nøye seg med ordene.¹⁴⁹ Spredning av sladder og rykter var også en del av kvinners slagsfære, der de kunne slå tilbake mot folk som de mente gjorde dem urett.¹⁵⁰

I denne verdenen kunne frustrerte utvekslinger av ord ramme hardere enn sårede følelser. Det er derfor underlig at disse ukvemsordene forekom. Frykten for trolldom og konsekvensene en møtte hvis man ytret noe som lignet en forbannelse burde ha stoppet de fleste. Det er vanskelig å forstå hvordan noen med viten om de mulige konsekvensene kunne komme med en uttalelse som potensielt førte til ild og bål. Det er liten tvil om at de fleste innså alvorligheten med en anklagelse om trolldom, da lovverket straffet anklageren hvis det viste seg å være ubegrunnet. Så hvordan kunne noen være så oppgitt og forbannet at de glemte av konsekvensene av å ønske sykdom eller livet av kveg og mennesker? Dette er en vanskelig problemstilling som trolig aldri kan svares, men den bør spørres uansett.

¹⁴⁷ Ibid: 72

¹⁴⁸ Ibid: 73

¹⁴⁹ Ibid: 75. Det finnes selvfølgelig unntak fra dette, men disse var i mindretall i forhold til hvordan de fleste kvinner valgte å handle.

¹⁵⁰ Ibid: 75

Det var lite kunnskap om årsakene til sykdommer og væroppførsel, der skylden ofte ble lagt på Gud eller djevelen. Det viser seg også at det var stor kunnskap om trolldom og sykdommer blant vanlige folk da vitner ofte beskrev sykdommer som unaturlige. Gilje mener dette var et resultat av den magiske verdenen de levde i, der de måtte vite nok om trolldom for å kunne se om en sykdom var naturlig eller ikke. Det forekommer nemlig mange ganger i anklagene og vitneprovene at offeret fikk en unaturlig sykdom. Denne unaturlige sykdommen virket dessuten levende, slik de nok så på trolldom, der den synlig for vitnene bevegde seg under huden på offeret. Trolldommen var altså materiell, den kunne kjennes og føles på, noe alle visste og var enige om.¹⁵¹ En trolldom kunne også skje straks etter forbannelsen, noe som kommer frem ved å lese anklagene i trolldomsprosessene.¹⁵² Denne materielle dimensjonen og hastigheten til trolldommen viser oss hvor virkelig trolldom var for folk og forklarer hvorfor frykten for den var så stor. Det var en fysisk inntrenger i hverdagen som kunne ramme hvem som helst og når som helst og måtte bekjempes.

En annen del av virkeligheten deres var at alt hadde en mening. Ingenting var tilfeldig, noe som betydde at hvis noen fikk en unaturlig sykdom, eller en sykdom de aldri hadde sett før, var det på grunn av noen andre. Dette kunne være Gud sin handling, men de ville nok ha problemer med å akseptere at en "danneqvinde" eller "dannemand" ble straffet av Gud, det var større sjanse for at det var trollfolk som sto bak. Dette synet på tilfeldighet ble delt av både vanlige folk og lærde, noe som viser hvor dypt denne troen satt inne i folkets virkelighet.¹⁵³

Det er ett poeng som er svært viktig å snakke om før vi kan se på trolldomsutbredelsen i Norge: Staten tjente nesten aldri på trolldomsprosessene. Det var store utgifter knyttet til forhøring, forvaring, rettergang, tortur og henrettelse. Verdier fra den henrettedes bo var i første instans hentet ut av kreditorene før staten kunne ta betalt. Dette viser hvor virkelig denne trolldomstrusselen var for myndighetene, og at beslutningen om å føre krig mot trolldom ikke ble tatt lett på.

¹⁵¹ Ibid: 38

¹⁵² Lilienskiold 1998: 156-164

¹⁵³ Gilje 2010: 92.

3.2 Lovgivning

Lovgivningen mot trollfolk i Norge finner vi helt tilbake i 1276 da Magnus Lagabøtes landslov ble innført som den første landsdekkende lovsamlingen. Allerede da ble trolldom - på dette tidspunktet forstått som maleficium - sett på som en forbrytelse like alvorlig som drap, ran, voldtekt og forfalskning av kongens merke og falt under kategorien "ubotamål", det vil si man ikke kunne komme seg unna ved å betale bøter. Hvis man ble dømt for trolldom under denne loven ble man gjort både rettsløs og fredløs, noe som innebærer landsforvisning, konfiskering av eiendom, tap av ære og at enhver kunne drepe han/henne uten frykt for straff.¹⁵⁴ Denne loven ble i all hovedsak stående frem til Christian IVs forordning i 1617, da hele loven fikk en ny gjennomgang, og Danmark og Norge fikk sin første felles trolldomslovgivning.¹⁵⁵

Før forordningen av 1617 kom det noen små oppdateringer i lovverket angående definisjonen av trolldomsforbrytelsen. Fredrik IIs forordning mot signeri i 1584 jamførte signeri med maleficium som trolldom og "*skulle straffe paa livet uten al naade*".¹⁵⁶ Denne forordningen gjaldt kun Bergenhus len og Stavanger stift, og vi får ikke noe spesiell begrunnelse for lokaliteten av denne forordningen. Denne forordningen ble gjort nasjonalt av Christian IVs forordning av 1593, men bortsett fra nasjonaliseringen av loven var ordlyden nærmest uforandret.¹⁵⁷ Her ser vi spor etter innflytelse fra Hemmingsen som mente at Djevelen sto bak alle typer magi. I 1609 ble trolldomsbegrepet videre utviklet til å inneholde samisk trolldom da Christian IV sendte brev til Vardøhus og Nordlandenes lensinnehavere Claus Gagge og Hartvig Bille.¹⁵⁸ Dette gjaldt altså bare Nordlandene og Vardøhus len, på samme måte som Fredrik IIs forordning av 1584 bare gjaldt Bergenhus og Stavanger stift. Ellen Alm oppsummerer trolldomslovgivningen før 1617 slik:

De verdslige trolldomsartiklene som var gjeldene frem til 1617 var levninger fra middelalderen og bør trolig ses innenfor sin samtidige kontekst. Lovgivningen tok således ikke opp i seg mer "morderne" syn på trolldom, som demonologi.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Alm 2000: 40-1.

¹⁵⁵ Se Utdrag 3 i Appendix B.

¹⁵⁶ NRR II: 571-2 i Ibid: 66. Se Utdrag 1 i Appendix B.

¹⁵⁷ Ibid: 66, 85.

¹⁵⁸ Ibid: 101-2. Se også kapittel 2.6 og Utdrag 2 i Appendix B.

¹⁵⁹ Ibid: 46.

Christian IVs forordning av 1617 var den første felles troldomslovgivningen for Danmark og Norge, og var også første skikkelige gjennomgang av troldomsforbrytelsen siden 1276. Straffen for signeri og bruk av signere ble mildnet, ingen skulle bøte med livet for signeri lengre. I stedet skulle signere landsforvises og all eiendom og formue skulle konfiskeres, mens brukere (og medvitere) skulle stå offentlig til skrifte og straffes etter sin formue. Denne straffen gjaldt ikke nødvendigvis adelige. Adelige skulle få sin sak vurdert etter skjønn av riksrådet.¹⁶⁰ Den store forskjellen mellom tidligere lover og forordningen av 1617 er forståelsen av troldomsforbrytelsen og hvem de "rette" trollfolk var. Her presenteres for første gang i lovgivning tanken om omgang med djevelen og en pakt mellom enkeltpersoner og djevelen. Dette vil si at demonologiske tanker for første gang har kommet inn i lovverket for Norge. Maleficium blir ikke nevnt eksplisitt i forordningen, noe Alm mener viser et skifte i synet på hva det viktigste i troldomsforbrytelsen var. Det viktigste elementet ved troldomsforbrytelsen var at alle former for trolddom var knyttet til djevelen på et eller annet vis. Dette betydde at en implisitt pakt med djevelen var nødvendig for å kunne utføre trolddom, noe som gjorde forbrytelsen en forbrytelse mot Gud. Denne loven ble ansett som så viktig at den inneholdt en befaling til "lokale øvrighet" om å tiltale trollfolk hvis de fikk høre om noe slikt. Den "lokale øvrighet" gjaldt alle lokale og nasjonale myndighetspersoner, adel og geistlige. Dette brøt med den tidligere sedvanen at privatpersoner skulle initiere en rettsak og åpnet for offentlig påtale av trollfolk.¹⁶¹ Dette kan også sees i sammenheng med styrkingen av staten som kulminerte i at Danmark/Norge gikk inn i et absolutistisk styre under Fredrik III i 1660. Den franske filosofen og demonologen Jean Bodin argumenterte knallhardt for eneveldet i *République* fra 1576, og det er ikke utenkelig at både Christian IV og Fredrik III leste denne.¹⁶² Kongens rådgivere kjente uansett godt til denne teksten.

På tross av den klare demonologiske innflytelsen er det mye som tyder på at styresmakten ikke slukte hele budskapet fra de demonologiske verkene. Differensieringen av straffestyrken mellom signeri og diabolisme viser at myndighetene ikke anså signeri like alvorlig som diabolisme.¹⁶³ Alvorlighetsgraden styrtes av hensikten og kunnskapen trollfolket hadde til hva de gjorde. Flere signeriforbrytelser var etterlevninger fra gammel folketro og tradisjoner og ble av befolkningen ikke regnet som noe diabolsk. På bakgrunn av dette ble signeriforbrytelser bare bøtelagt og ikke dømt til ild og bål.

¹⁶⁰ Ibid: 114.

¹⁶¹ Ibid: 115-6.

¹⁶² For mer informasjon om koblingen mellom *République* og *Démonomanie* se kapittel 2.2.

¹⁶³ Ibid: 188-9.

I 1683 og 1687 kom Christian V's Danske og Norske lov. Disse to lovsamlingene kan og må sees i lys av innføringen av eneveldet i 1660. Hensikten bak lovsamlingene var å få et klarere og mer likt lovverk for Danmark/Norge. Det er lite nytt i trolldomslovgivningen med ett klart unntak. For første gang ser vi i lovverket at trollfolk som har gitt seg til djevelen skal dømmes fra livet ved å bli kastet levende på bål.¹⁶⁴ Det er mye som tyder på at dette bare er en oppdatering i lovverket etter vanlig trolldomssedvane, men det er likevel oppsiktsvekkende at dette ikke har stått i lovverket før helt mot slutten av trolldomsprosessene, dette på tross av at alle som dødsdømte trollfolk har blitt straffet på denne måten fra starten.

3.3 Norge

I Norge var det fra 1560-tallet til begynnelsen av 1700-tallet 767 trolldomsprosesser vi kjenner til, der 300 ble sendt til ild og bål, henrettet eller døde under forhør.¹⁶⁵ Dette tilsier at 39,1 % av alle som ble anklaget for trolldom ble henrettet eller døde som følge av tiltalen. Når vi tar med at det var rundt 410 000 innbyggere i Norge på 1660-tallet ser vi at trolldomsprosessene og trolldomsfrykten ikke var særlig utbredt blant folk i landet.¹⁶⁶ Dette betyr ikke at Norge slapp lett unna i forhold til andre land. Hvis vi sammenligner med andre land som hadde like mange henrettelser ser vi at Norge har hatt relativt mange henrettelser i forhold til folketall.¹⁶⁷

Jeg har ikke funnet en oppdatert oversikt over kjønnsfordelingen for anklagede og henrettede, men det kan være fruktbart se på tallene til Hans Eyvind Næss i boken *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600 tallet*. Dette var den første boka som forsøkte å samle alle trolldomsprosessene i Norge, og selv om noen av tallene er utdaterte er dette den eneste

¹⁶⁴ Ibid: 153-4.

¹⁶⁵ Hagen 2007:92; Sødal 2010: 16. Korrigert med oppdaterte tall for Agder. Næss, Hans Eyvind 2006. "Norway" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition, Volume III K-P*, Denver, Colorado (USA) & Oxford (UK), ABC-CLIO: 837. Næss estimerer rundt 330 henrettede, men jeg velger å se på kun de trolldomsprosessene vi vet om.

¹⁶⁶ Balsvik, Randi og Michael Drake 1994. "Menneskene i Nord-Norge. Fra istid til nåtid – fra vogge til grav" i (reds.) Einar-Arne Drivenes, Marit Anne Hauan og Helge A. Wold *Nordnorsk kulturhistorie*, bind 1, Oslo, Gyldendal Norske Forlag: 89. Manntallslistene fra 1664.

¹⁶⁷ Hagen 2007: 31. Land med 300 henrettelser, befolkning rundt 1600 i klammer: Norge (410 000), Sverige (800 000), England (5 000 000), Spania (8 100 000), Russland (15 000 000). Unntaket er Liechtenstein (3000).

detaljerte totaloversikt over temaet.¹⁶⁸ Næss hevder at 78,8 % av alle anklagede var kvinner, og dermed 21,2 % var menn. Videre sier han at 85,9 % av de henrettede var kvinner og 14,1 % var menn. Dødsraten for kvinner var på 35,2 % og menn på 28,3 %. Dette betyr at det tilsynelatende var større sjanse for anklagede kvinner å bli henrettet enn for anklagede menn.¹⁶⁹

3.4 Vardøhus len

Som nevnt i 1.4 er Vardøhus len det området vi har best dekning for i tingbøkene, den kanskje viktigste kilden vår til trolldomsprosessene ved siden av lensregnskap. Med unntak av en 14 års lakune mellom 1634-1648 er det bevarte tingbøker for praktisk talt hele trolldomsprosess-perioden, noe vi ikke kan si om så å si hele resten av landet. Denne lakunen har dessuten blitt utfylt med lensregnskap, enkelte rettsakter og Lilienskiolds nedtegnelser, noe som tyder på at de fleste trolldomsprosessene i Vardøhus trolig er funnet. Det er derfor en god plass å starte utforskningen av Norges trolldomsprosesser.

Vardøhus len dekket i all hovedsak det vi i dag kaller Finnmark fylke. I vår periode var det rundt 3000 innbyggere i Vardøhus len, og av disse var knapt 1500 samer.¹⁷⁰ Den etnisk norske delen av befolkningen bestod i hovedsak av fiskere og deres familier lokalisert i små vær på den ytterste kyststripen av lenet. Befolkningen i Vardøhus kan ikke regnes som stabil da det var mye til- og fraflytting på grunn av fisket. Dette vil si at det var mange tilflyttere - både fra resten av landet og fra utlandet - noe som kun kan sammenlignes med Bergen. Det var dessuten tette bånd til denne byen som hadde oppnådd en monopolstatus for videresalg av Finnmarksfisk, og fiskere var bundet til kjøpmennene fra Bergen for utstyr til fising og andre handelsvarer som korn. Denne ordningen ble kalt utredersystemet og førte ofte til konflikt mellom kjøpmann og fisker da kjøpmenn fra Bergen styrte prisene for fisk og utstyr, og kunne dermed stille fiskeren i en evig gjeldssituasjon.

¹⁶⁸ Næss 1982: 301-302. I ettertid har en god del av hans prosesser blitt luket ut fordi de var injurie saker og det er dessuten funnet flere prosesser i ettertid. På bakgrunn av dette er tallene hans noe utdaterte, men de gir oss en relativt grei oversikt som kan være fruktbar å bruke på. Se også Tabell B i Appendix A.

¹⁶⁹ Hagen, Rune Blix 2012a. "Forfølgelse av trollfolk i fortid og samtid" i *Kirke & Kultur*, nr. 1, 2012. Universitetsforlaget: . Jeg har ikke funnet noen oppdaterte tall for hvordan kjønnsfordelingen på tiltalte var, men Hagen anslår at rundt 50 menn og 260 kvinner ble henrettet.

¹⁷⁰ Balsvik og Drake 1986: 89; Moseng et. al 2003. *Norsk historie 1537-1814*. Oslo, Universitetsforlaget: 293.

Kjøpsmennene klarte ikke alltid å overholde sine avtaler og vi får høre fra tingallmuen i Kjølvik at under hungersnøden i 1631 fikk befolkningen kornvarer fra lensinnehaveren John Cunningham da kjøpsmennene ikke klarte å oppfylle sine forsyningsplikter. Balanseringen mellom bergensborgerne handelsprivilegier og hensyn til Vardøhus befolkning førte ofte til konfrontasjoner med bergensborgerne. Hans omsorg for sine egne undersåtter førte til flere klagebrev fra kjøpsmenn til kongen, men klagene førte ikke frem.¹⁷¹

Administrering av lenet ble gjort fra Vardø, og spesielt av interesse for oss er at det her den lokale myndigheten, det vil si lensherren, sorenskriveren og fogden, for lenet oftest holdt til. Omtrent halvparten av trolldomsprosessene for lenet ble holdt her. Med den samiske befolkningen stilte Vardøhus seg annerledes fra resten av landet, med unntak av Troms og Nordland. Det samiske folket ble sett på som et underlig folk, med rare skikker og naturmagi. Særlig runebommen, en reinskinnsstrømme, var fryktet fordi de trodde den var en portal til djevelen. Disse to faktorene førte til den samtidige oppfatningen om «den samiske fare», sjamaner med kommunikasjonsverktøy til djevelen, magiformulaer på et uforståelig språk som gjorde dem herre over vinden og sjøen. «Den samiske fare» ble ikke tatt lett på av den dansknorske kongen. I 1609 sendte han et brev til lensinnehaverene i Vardøhus og Nordlandene om å rettsføre og dømme samiske trollfolk til døden uten nåde.¹⁷² Denne frykten var overraskende laber i Vardøhusadministrasjonen der nesten halvparten av befolkningen de styrte over var nettopp samisk.

Hvis vi ser på de harde tallene for trolldomsprosesser i Vardøhus ser vi at hele 138 personer ble anklaget til retten for brudd på trolldomsparagrafen. Dette tilsvarer 17,9 % av de kjente trolldomsprosessene i Norge. Av disse ble 85 dømt til ild og bål, to ble dømt til å lide på sin hals, to drept under forvaring og to døde under tortur. Det vil si totalt 91 døde på grunn av trolldomsanklager i Vardøhus. Dette betyr at dødsraten på anklagede var på hele 65,9 %.¹⁷³

¹⁷¹ Hagen 2005: 319.

¹⁷² Willumsen 2008: 106. Lensherren ble også kalt kongens befalingsmann, og brevet det er snakk om ble også sendt til kongens befalingsmann i Bodø. Det gjaldt dermed hele Nord-Norge og ikke bare Vardøhus len.

¹⁷³ Se Tabell A og C i Appendix A for detaljert oversikt over trolldomsprosessene i Vardøhus og oversikt over kjønnsfordelingen. Jeg har tatt med tre prosesser Liv Helene Willumsen har sett bort fra: To prosesser på 1590-tallet der to samiske menn blir bøtelagt for trolldom i finsknorsk fellesområde av en dansknorsk fogd bosatt i Vardø. Den tredje prosessen er trolldomsanklager mot en samisk mann i 1654 der han blir frikjent for trolldomsanklagene, men også dømt til døden for drap. Siden han ikke blir dømt for trolldomsanklagen regner jeg han ikke med i dødsfall på grunn av trolldomsanklager. Jeg mener de to første må tas med da disse ble bøtelagt av en dansknorsk fogd bosatt i Vardø. Den tredje kan ikke regnes som injuriersak da det er reelle maleficiumsanklager som blir rettet mot ham. Hvis vi skulle ha tatt bort alle som ikke ble dømt for trolldom, ville vi måtte ha tatt bort en god del andre prosesser.

Sammenlignet med landsgjennomsnittet er dette 26,8 prosentpoeng høyere, og hvis vi utelukker Vardøhus fra landsgjennomsnittet (33,1 %) 32,8 prosentpoeng høyere. Denne forskjellen er veldig høy, og i Norge er det kun Bergen by som er i nærheten med 55,3 % dødsrate. Her er det dessuten bare 38 personer som var anklaget, men dette er noe jeg vil komme tilbake i 4.3. Hvis vi sammenligner Vardøhus med resten av landet ser vi at 30,3 % av alle henrettelser fant sted her. Dette i en befolkning på 3000 av 410 000 totalt i Norge.

Kjønnsfordelingen i Vardøhus viser at 111 av 138 anklagede var kvinner, noe som gir oss 80,4 %, den mannlige delen av trolldomsprosessene var 27 eller 19,6 %. Av de 91 henrettede var 77 kvinner (84,6 %) og 14 menn (15,4 %). Andelen menn er bare i underkant av fem prosent under landsgjennomsnittet, men hvis vi trekker fra den samiske delen av trolldomsprosessene får vi et helt annet bilde.

Den samiske befolkningen på 1600-tallet var på knapt 1500 personer og var en blanding av sjø- og reindriftssamer. Dette tilsier nesten halvparten av befolkningen i Vardøhus. Samer hadde et rykte på seg å være kyndig i trolldom, og det er derfor noe underlig å se at så få samer er representert i trolldomsprosessene. 29 samer ble anklaget for trolldom hvorav 19 fikk dødsdom eller døde pga trolldomsanklagene.¹⁷⁴ Dette følger dødsraten til resten av lenet nesten på en prikk med 65,5 %. Hvis vi ser på kjønnsfordelingen derimot går den rett mot resten av lenet og landet. Hele 21 av 29 anklagede samer var menn, noe som tilsier 72,4 % av alle samene anklaget. Hvis vi tar bort den samiske delen av Vardøhus lens befolkning ser vi at 94,5 % av de anklagede var kvinner, og 98,6 % av de henrettede. Her ser vi en formidabel forskjell fra landsgjennomsnittet på nesten 20 prosentpoeng.

Trolldomsprosessene i Vardøhus len forekom fra sent på 1500-tallet til og med den siste alvorlige trolldomsprosessen i 1692, og vi ser tydelig tre topper med aktivitet i 1620-1 (16),

¹⁷⁴ Se Tabell C i Appendix A. Jeg har inkludert Sissel Pedersdatter (919) i den samiske beregningen da hun ble dømt under 1609 forordningen som spesifikt gikk ut på bekjempelse av samisk magi. Se Lilienskiold 1998: 136.

1652-4 (28) og 1662-3 (29).¹⁷⁵ Med unntak av den midterste stemmer toppene godt med Næss sine funn. Han fant to klare topper fra 1621-30 (132) og 1661-70 (157) i Norge.¹⁷⁶

Et siste aspekt ved trolldomsprosessene jeg vil ta opp her er trolldomspanikk og kjedeprosesser. Vardøhus skiller seg ganske sterkt fra resten av landet med at hele 110 eller 79,7 % av alle trolldomsprosessene var kjedeprosesser.¹⁷⁷ En av grunnene til dette var trolig den utbredte bruken av tortur under forhør, både lovlig og ulovlig. Loven var veldig restriktiv på bruken av tortur - man hadde kun lov til å bruke tortur etter dom - og dermed ble mye trolig skjult fra rettsreferatene. Bruk av tortur vil jeg komme tilbake til i neste kapittel.

3.5 Bergenhus len

Bergenhus len omfattet under denne perioden dagens Sunnmøre og fylkene Hordaland og Sogn og Fjordane og ikke minst byen Bergen. Lenet ble regnet som et hovedlen og verdslig forvaltningsdistrikt for ovennevnte områder. Bergenhus hadde omkring 118 000 innbyggere i 1600, derav mellom 7-12 000 i Norges største by Bergen.¹⁷⁸

Ragnhild Botheim gjennomgår Næss sine tall og oppdaterer dem i sin hovedfagsoppgave *Trolldomsprosessane i Bergenhus len 1566-1700* fra 1999. I perioden 1566-1700 var det 119 trolldomsprosesser, hvor 43 endte i henrettelser.¹⁷⁹ Dette vil tilsvare en dødsrate på 36,1 % noe som er like under landsgjennomsnittet. I Bergen ser vi at 38 ble anklaget og 21 ble dødsdømt noe som til svarer en dødsrate på 55,3 %. Dette er den høyeste dødsraten i landet etter Vardøhus.

¹⁷⁵ Toppene er valgt ut av meg basert på Willumsen 2008:304. Hvis jeg hadde forholdt meg til inndeling i tiår som blant annet Næss, Knutsen og Botheim gjør hadde vi fått flere topper, men siden jeg har mer detaljerte tall fra Vardøhus len velger jeg å snevre inn toppene. Jeg mener dette gir et mer presist bilde på intensiteten.

¹⁷⁶ Næss 1982: 21. Tallene til Næss er ikke helt pålitelige da de ikke er helt oppdaterte og inneholder en del injuriesaker som trolldomsforskningen i senere år har tatt bort fra feltet. Jeg velger likevel å bruke de da disse fortsatt gir oss et godt bilde på intensiteten av trolldomsanklagede sett i perioder.

¹⁷⁷ Willumsen 2008: 304-5.

¹⁷⁸ Dyrvik, Ståle et al 1979. *Norsk økonomisk historie 1500-1970. Band 1: 1500-1850*, Bergen, Universitetsforlaget: 18. Jeg har ikke funnet befolkningstall for Bergenhus len, men har regnet fra tallene i ... *Norsk Økonomisk Historie* som oppgir 142 000 for hele Vestlandet. Jeg har trukket fra befolkningstallet for Rogaland og kommet frem til 118 000. Botheim, Ragnhild 1999. *Trolldomsprosessane i Bergenhus len 1566-1700*, Hovedoppgave, Universitetet i Bergen: 6. I følge Ragnhild Botheim var det mellom 11-12 000 innbyggere i Bergen.

¹⁷⁹ Alle tall fra Botheim 1999: 67-68, 165, 171-2, 175 med mindre annet er nevnt. Prosenttall er gjengitt fra Botheim, omregning og prosenter med desimal i og utenfor parentes utført av meg – gjelder alle kjønnsespesifikke tall for Bergenhus len.

Det er overraskende lavt antall trolldomsprosesser i forhold til folketallet i Bergenhus len. Av de totalt 119 trolldomsprosessene var det 93 kvinner og 26 menn, noe som gir oss 78 % (78,2 %) og 22 % (21,8 %). Dette passer fint med Vardøhus og landsgjennomsnittet. Av dødsdommer finner vi at 35 (81,4 %) var kvinner og åtte menn. Hvis vi isolerer Bergen ser vi at 36 av de 38 tiltalte var kvinner, noe som gir 95 % (94,7 %). Dette er nesten identisk til kjønnsfordelingen vi finner i Vardøhus uten de samiske prosessene. Jeg har dessverre ikke et klart tall for hvordan kjønnsfordelingen blant de dødsdømte i Bergen var, men sammenlignet med de tiltalte kan vi regne ut at minimum 90 % av de dødsdømte var kvinner.¹⁸⁰ Dette er noe høyere enn i resten av landet, men lavere enn Vardøhus uten de samiske anklagede.

Som vi har sett er det stor forskjell mellom Bergen og Bergenhus, både når det gjelder kjønnsfordeling og dødsrate. Et annet skille er tidsfordelingen av trolldomsprosesser. Botheim finner at 36 eller 94,7 % av alle trolldomsprosessene i Bergen fant sted før 1650, mens 64 eller 79 % av prosessene som fant sted etter 1650 i resten av Bergenhus. I tillegg ser vi at 21 av totalt 43 dødsdommer var i Bergen, dette av kun 31,2 % av trolldomsprosessene som fant sted der.¹⁸¹ I Bergenhus finner vi totalt ti kjedeprosesser der 40 ble tiltalt. Dette tilsvarer 33,6 % av alle trolldomsprosessene. Av disse er fem kjedeprosesser med 16 personer fra Bergen. Dette er ikke i nærheten av Vardøhus hyppighet med kjedeprosesser.¹⁸²

Vi ser tre topper i Bergenhus fra 1650-9 (12), 1660-9 (38) og 1680-9 (15).¹⁸³ Sammenlignet med Vardøhus korrelerer de to første toppene, men ikke den siste.¹⁸⁴ I forhold til resten av landet finner toppene sted innenfor den mest intense perioden (1611-1690), men bare den høyeste toppen samsvarer med en av de to klare toppene til Næss.

3.6 Rogaland

Etter Vardøhus er Rogaland det fylket med best dekning av bevarte tingbøker i Norge fra 1600-tallet. Tallene vi har fra dette fylket stammer fra nestoren for norsk trolldomsprosessforskning, Hans Eyvind Næss og hans bok *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1700 tallet* fra 1982. Disse tallene er dessverre ikke helt oppdaterte og inkluderer en del injuriersaker dagens trolldomsforskere ikke regner med som trolldomsprosesser, men de gir

¹⁸⁰ 90 % hvis begge mennene i Bergen som ble tiltalt fikk dødsdom.

¹⁸¹ Ibid: 171-2.

¹⁸² Ibid: 197-200.

¹⁸³ Ibid: 171.

¹⁸⁴ Det var bare fem prosesser i Vardøhus i perioden 1690-9. Se Tabell A i Appendix A.

oss et bilde på omfanget og dødsraten for fylket. Dette er dessuten den nyeste behandlingen av trolldomsprosesser fra Rogaland og den eneste vi kan bruke.

Rundt 1660 var befolkningen i Rogaland på rundt 25 000.¹⁸⁵ Næss mener at det fant sted 141 prosesser der 25 førte til henrettelser mellom 1571 og 1750.¹⁸⁶ Dette gir oss en dødsrate på 17,7 %, noe som er under halvparten av landsgjennomsnittet (39,1 %) og bare en tredjedel av Vardøhus (66,7 %). Trekker vi fra Vardøhus fra landsgjennomsnittet kommer vi på 33,1 %. Dette vil si at Rogaland havner så vidt over halvparten av landsgjennomsnittet uten Vardøhus. Det er spesielt interessant å sammenligne disse tallene med Vardøhus ettersom de nesten hadde like mange anklagede, men Vardøhus har 66 flere henrettelser og dødsfall, det vil si over 3,5 ganger flere henrettelser fordelt på nesten like mange anklagede. Hvorfor de lokale myndighetene i Rogaland var så avholden med dødsstraff er uvisst, men sammenlignet med resten av landet er forskjellen svært stor.

Næss er sparsom med detaljer angående kjønnsfordelingen på Rogaland, han gir oss bare kjønnsfordeling på 25 anklagede bestående av ni menn (36 %) og 16 kvinner (64 %)¹⁸⁷. Det er tvilsomt at dette er representativt for de 141 prosessene. Et så stort avvik fra resten av landet hadde blitt tatt opp og diskutert av Næss, men jeg finner ingen spor av dette. På bakgrunn av dette og at disse prosessene bare utgjør 17,7 % av prosessene i Rogaland kan jeg ikke gjennomføre en analyse av kjønnsfordelingen i Rogaland.

Vi finner hele fem topper i Rogaland 1621-30 (18), 1631-40 (30), 1641-50 (21), 1661-70 (14), 1681-90 (16)¹⁸⁸. To av disse toppene passer med resten av landet, men disse to toppene er også blant de laveste toppene i Rogaland. Den første og fjerde toppen samsvarer også med to av toppene til Vardøhus, men også her er det de lavere toppene som passer.

3.7 Agder

Terje Sødal har i artikkelen "Trolldomsprosessene på Agder" fra 2010 oppdatert tallene fra sin egen bok *Til Skræk og Exempel. Trolldom, dødsstraff og kriminalitet på Agder ca 1550-1700* fra 2008, Næss 1982 og Margit Løylands hovedfagsoppgave fra 1992 *Slagsmål,*

¹⁸⁵ Næss 1982: 87.

¹⁸⁶ Ibid: 21, 247.

¹⁸⁷ Ibid: 303.

¹⁸⁸ Ibid: 21.

leiermål og bøtelagte egder 1600-1700 på trolldomsprosesser i Agder fylke. Agder hadde en befolkning på 46 580 innbyggere på 1660-tallet.¹⁸⁹

I Agder finner vi trolldomsprosesser fra 1572 til 1694. Sødal fant 73 anklagede som førte til 20 henrettede, dette gir en dødsrate på 27,6 %, noe som er rundt elleve prosentpoeng under landsgjennomsnittet.¹⁹⁰ Dette er ti prosentpoeng høyere enn Rogaland men fortsatt en stor forskjell og sammenlignet med Vardøhus blir det en enda større forskjell. Agders dødsrate er i overkant av 38 prosentpoeng lavere, noe som igjen understreker hvor unikt Vardøhus er.

I følge Sødal var 55 av de anklagede kvinner (75,3 %) og 17 menn (23,3 %). Dette er en noe lavere andel kvinner enn gjennomsnittet i landet. I tillegg har vi en prosess som endte med henrettelse der vi ikke vet kjønnet på tiltalte. Dersom denne personen var en kvinne får vi en fordeling som er nesten helt lik landsnittet. Av de henrettede finner vi 18 kvinner (90 %), en mann (5 %) og som nevnt en ukjent (5 %). Når vi ser på kjønnsfordelingen blant henrettede finner vi at kvinneandelen er omtrent fem prosentpoeng høyere enn landsgjennomsnittet, noe som putter den midt mellom Vardøhus dødsrate og resten av landsgjennomsnittet.

Det var tre store kjedeprosesser som førte til 38 anklagede, henholdsvis 1650 (8), 1667/68 (18) og 1670 (12).¹⁹¹ De to siste passer godt med landsgjennomsnittet, men vi ser større likheter med Vardøhus som også hadde en oppsving på 1650-tallet.

Margit Løyland mener 52 eller 53 personer var anklaget i kjedeprosesser med tre eller flere anklagede, dette betyr ca 72 % av alle anklagede.¹⁹² Dette er mye høyere enn Bergenhus, men er bare i underkant av 8 % under Vardøhus. Kjedeprosesser var ikke svært utbredt i resten av landet, og det er vanskelig å finne en grunn til likhetene mellom Agder og Vardøhus. Det er dessuten merkelig at et så høyt innslag av kjedeprosesser ikke førte til høyere dødsrate. Den høye andelen kjedeprosesser i Vardøhus brukes ofte som en av grunnene til den høye dødsraten, men dette går stikk i strid med tallene fra Agder.

¹⁸⁹ Løyland, Margit 1992. *Slagsmål, Leiermål og bøtelagte eder 1600-1700*, Hovedoppgave, Tingbokprosjektet nr. 3, Universitetet i Oslo: 26.

¹⁹⁰ Alle tall fra Agder stammer fra Sødal 2010: 26 med mindre annet er nevnt.

¹⁹¹ Løyland 1992: 131.

¹⁹² Ibid:131. Løyland skriver vel 50, men 69 % av 76 utgjør enten 52 eller 53. Sødal har revidert antall anklagede til 73, men det er lite sannsynlig at revisjonen hans ville ha fjernet noen av kjedeprosesene.

3.8 Østlandet

Gunnar W. Knutsen har gått gjennom store deler av Østlandet i sin hovedfagsoppgave *Trolldomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse* fra 1998 der han har byttet ut 20 % av materialet til Næss. Hans definisjon av Østlandet omfatter Akershus (inkludert Oslo), Buskerud, Hedmark, Oppland, Telemark, Vestfold og Østfold. Dette området hadde en befolkning på rundt 152 000 personer på 1660-tallet.¹⁹³ Trolldomsprosessene på Østlandet fant sted fra 1567 til 1730 og Knutsen har funnet 189 anklagede og 70 dødsdommer. Dette gir en dødsrate på 37 % og er rett i underkant av landsgjennomsnittet. Sammenlignet med Vardøhus er dette 30 prosentpoeng lavere.¹⁹⁴

Ser vi på kjønnsfordelingen blir det litt vanskeligere. Knutsen gir oss bare kjønnene til 99 prosesser og 62 dødsdommer, men dette gir oss forhåpentligvis et godt nok bilde for sammenligning. Av de 99 anklagede er 78 kvinner (78,8 %) og 21 menn (21,2 %), dette passer fint med landsgjennomsnittet. Hvis vi ser på dødsraten mangler vi bare åtte saker, hvor Knutsen viser at tre av sakene har ukjent kjønn. Av de 62 dødsdommene finner vi 50 kvinner (80,6 %) og 12 menn (19,4 %). Igjen følger disse tallene landsgjennomsnittet på en prikk.

Siden Østlandet omfatter et så stort område har vi flere topper enn i de andre områdene. Hele seks topper med over 14 anklagede: 1570-9 (14), 1610-9 (18), 1620-9 (60), 1660-9 (20), 1670-9 (23) og 1680-9 (23). En av toppene skiller seg drastisk ut fra resten med neste tre ganger så mange anklagede. Denne toppen samsvarer med den nest største toppen i landsgjennomsnittet og den første toppen til Vardøhus. Denne toppen kommer i kjølvannet av Christian IVs forordning av 1617, og ligner derfor mer på Vardøhus og kanskje mest Danmark der vi ser lignende tilfeller.¹⁹⁵ Ellers er de litt mindre toppene spredt ut over flere ti år, men den fjerde treffer den største toppen i landet og den største toppen i Vardøhus. Den treffer derimot ikke den midterste toppen i Vardøhus. Det fant sted syv kjedeprosesser som

¹⁹³ Knutsen, Gunnar W. 1998. *Trolldomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse*, Hovedoppgave, Tingbokprosjektet nr. 17, Universitetet i Oslo: 60; Bruheim 2005: 111. Magnhild Bruheim har oppdatert tallene for Oppland i artikkelen "Hekser og trolldom i Gudbrandsdalen" fra 2005. Hun fant 40 anklagede, der 13 endte med dødsdom. Jeg har valgt å holde meg til tallene til Knutsen på grunn av hans behandling av tall og statistikk gjør det vanskelig å oppdatere hans tall. Resultatet blir ikke helt nøyaktig og oppdatert, men dette gir oss et godt bilde på situasjonen.

¹⁹⁴ Alle tall er fra Knutsen 1998: 31-2, 134-5 og 214-223 med mindre annet er nevnt.

¹⁹⁵ Ibid: 1956. Gunnar Knutsen vektlegger forordningen 1617 som årsak til den voldsomme økningen i 1619. Her trekker han også paralleller til Jens Christian V. Johansens funn på Jylland som opplevde en økning i samme periode. Knutsen mener ikke det er lovteksten i seg selv som er årsak til dette – da den eksisterende lovgivningen åpner for trolldomsforfølgelse - men heller den medfølgende forkynnelsen av den i tingalmuen og i kirkeprekener.

omfattet 44 anklagede, hvilket betyr 23,3 % av alle anklagede på Østlandet. Dette er fem prosentpoeng mindre enn Bergen og over 55 prosentpoeng mindre enn Vardøhus.

3.9 Avslutning

Som vi ser er Norge på 1500- og 1600-tallet et sammensatt samfunn med flere faktorer som ga grobunn til fremkomsten av trolldomsfenomenet. Etterlevninger fra både folkekulturen og den katolske kirkens helliggjorte og magiske verdensforståelse kommer i sterk kontrast til den umagiske protestantiske verdenen. Med lite kunnskap om store fenomener som vær og sykdom tydde befolkningen til trolldom for å finne både en forklaring og sydebukk. Ære var en viktig ting på denne tiden og krasse ord kunne fort eskalere til trolldomsbeskyldninger og i verste fall til dødsdom.

Trolldomslovgivningen sto i all hovedsak uforandret fra 1276 til Fredrik IIs forordning mot signeri av 1584, men vi kan ikke snakke om en helhetlig og moderne trolldomslovgivning før Christian IVs forordning av 1617. Signeri ble inkludert i begrepet trolldom i 1584 noe som tyder på at Fredrik ble influert av de danske teologene Niels Hemmingsen og Peder Palladius. Djevelpakten og omgang med djevelen kom med i lovgivningen i 1617.

I min undersøkelse har jeg fått med meg 660 trolldomsprosesser med 249 dødsfall til følge. Dette utgjør 86 % av alle trolldomsprosesser i landet og gir en dødsrate på 37,7 %, noe som er svært nært det totale gjennomsnittet på 39 %. Kjønnfordelingen blant anklagede jeg har undersøkt er 76,4 % kvinner og 23,6 % menn, og blant dødsfall er 83,8 % kvinner og 16,2 % menn.¹⁹⁶ Disse tallene er som ikke helt nøyaktige da jeg har inkludert tall fra både Næss og Knutsen som er blitt oppdatert senere, men til mitt formål passer de til sammenligning.¹⁹⁷ Mitt formål med dette kapittelet er å vise hvor unikt Vardøhus var i forhold til resten av landet, og tallene er fruktbare for å vise dette. Denne punktundersøkelsen har også vist at de norske trolldomsprosessene trenger en ny gjennomgang for å få klarhet i en del tall. Den siste detaljgjennomgangen av alle Norges trolldomsprosesser som er publisert er fortsatt Næss sin noe utdaterte bok fra 1982, og som vist i dette kapittelet er mange av hans prosesser byttet ut og mange er lagt til.

¹⁹⁶ Se Tabell B i Appendix A.

¹⁹⁷ Disse statistikkene tar heller ikke med de 207 prosessene med ukjent kjønn hovedsakelig i Rogaland og Østlandet i tillegg til Agder.

Kapittel 4

Demonologiske spor i Norge

I forrige kapittel så vi hvordan trolldomsprosessene utartet seg i Norge, i dette skal vi se på trolldomsprosessene med demonologiske elementer. Med demonologiske elementer mener jeg momenter som tilhører den intellektuelle læren om trolldom og hekseri. Dette inkluderer diabolisme og djevelpakten, heksesabbaten og trolldomskonspirasjonen - noe som ligger til grunne for kjedeprosessene - djevelmerket, hjelpere og apostler, seksuelt forhold til djevelen, ritualistisk spedbarnsdrap, kannibalisme, vannprøven og hamskifte. Vi skal finne ut hvor utbredt var det med demonologiske prosesser, i hvilke perioder vi finner slike prosesser i de fem områdene tidligere diskutert, og om mulig se etter spor av referanser fra demonologiske verker. Vi finner ingen verbatim referanser i kildene våre for Norge, men vi finner idéer og motiver. Vi kommer til å se på de tallene vi har fra de publiserte undersøkelsene vi har tilgjengelig og sette de i system på en lignende måte som i forrige kapittel. Vi skal også gå nærmere på noe av kildematerialet for å ta punktundersøkelser.

Før vi kan gå videre med hvilke demonologiske spor vi finner i Norge må vi se nærmere på problemet med å skille demonologiske elementer og folkekulturelle oppfatninger som har opprinnelse i folkekulturen. Folkekulturelle oppfatninger inkluderer for eksempel flyving, nattlige møter - gjerne i vinkjelleren til eliten - og hamskifte, og hadde sin opprinnelse i folkløse. Som vi så i kapittel 2 er demonologiske idéer mørkere og mer alvorlig som djevelpakt, makabre ritualer, spedbarnsdrap, kannibalisme og seksuelle orgier.¹⁹⁸ Dette siste er spesielt merkbart, og det er ingen tvil om at samtidens geistlige hadde alvorlige problemer med menneskers seksuelle natur. Det kan neppe ha hjulpet at flere av forfatterne til disse verkene var munkar fra forskjellige ordner med sølibatsløfte. Dette kan forklare i hvert fall delvis hvorfor kvinner var spesielt utsatt. Flere demonologiske verker - blant annet *Malleus* - nevner kvinners seksuelle natur som en av grunnene til at de hengir seg til djevelen. De appellerte også til rettsapparatet om utvidet bruk av tortur på grunn av den alvorlige naturen til trolldomskriminalitet.

Den italienske kulturhistorikeren Carlo Ginzburg mener disse to kategoriene - folkekulturelle oppfatninger og demonologisk lære - gradvis smelter sammen fra 1350 og utover, da

¹⁹⁸ Hagen 2007: 138.

folkekulturelle oppfatninger tas opp i den demonologiske læren og demoniseres.¹⁹⁹ Kirken har lang tradisjon med å tilpasse seg folkekulturelle oppfatninger og ritualer ved å ta de inn i sin lære men samtidig tilegne dem en kristen betydning. Dette har fungert for kirken i mange land da det har gjort overgangen fra tidligere religioner enklere. Denne demoniseringen av folkekulturelle oppfatninger gjorde det lettere for lokalbefolkningen å ta til seg de demonologiske idéene og de ble derfor mer effektivt spredt. Dette presenterer et lite problem i forhold til min oppgave da jeg ønsker å identifisere demonologiske elementer for sammenligning. En prosess kan av andre forskere bli regnet som ikke demonologisk fordi den mangler diabolisme eller djevlepakt, selv om det finnes andre demonologiske trekk som sabbaten og hjelpere i prosessen. Dette betyr at sekundærlitteraturen kan underkommunisere antallet demonologiske prosesser. En kjedeprosess kan for eksempel argumenteres for å være demonologisk da det må være en underliggende frykt blant folket og lokalmyndighetene, for at det finnes en virkelig utbredt trolldomskonspirasjon. En trolldomskonspirasjon som oftest blir virkeliggjort i heksesamlinger og sabbater er klart demonologisk, og det er dessuten større innslag av slike elementer i kjedeprosesser enn i enkeltprosesser. Vi har bare ett tilfelle av en kjedeprosess i Vardøhus der vi kan si at det **ikke** ligger noen eksplisitte demonologiske elementer, men dette er svært sjeldent, i hvertfall i Vardøhus.²⁰⁰ Dette betyr ikke at alle prosessene i en kjede inneholder andre demonologiske elementer. Det er ikke uvanlig å ha flere prosesser i en kjede der det ikke kommer frem anklager eller tilståelser med demonologisk element. Så hvordan skal vi forholde oss til dette problemet med identifisering av demonologiske prosesser? Willumsen ser klart en sammenheng i hvert fall med tanke på Vardøhus. Hun finner at 38 av 48 djevlepakttilståelser kom i panikkperioder, og 43 av 58 diabolske prosesser kom i slike perioder.²⁰¹ Jeg velger å se på kjedeprosesser som en indikasjon på demonologiske prosesser men ikke som en identifikasjon. Jeg vil derfor ta med statistikker om kjedeprosesser og dets omfang der jeg finner det i litteraturen for å vise tendenser men ikke nødvendigvis totalomfanget.

Et av de mest kjente aspektene ved trolldomsprosessene i populærkultur - den berømte vannprøven - er vanskelig å kategorisere. Vannprøven - eller *judicium aquae frigidae* på latinsk - er et gammelt og omstridt fenomen. Om den stammer fra folkekulturelle oppfatninger eller kirken er usikkert, men at den ble tilført kristen betydning er uten tvil.

¹⁹⁹ Ibid: 132-3.

²⁰⁰ Prosessnr. 826, 904, 905, 906 og 907. Disse prosessene var i 1610, og fire av de anklagede var menn og med samisk bakgrunn.

²⁰¹ Willumsen 2008: 102, 306.

Under det fjerde laterankonsilet i Roma 1215 ble det lagt ned et direkte forbud mot prøven, dette var fordi de mente at man fristet Gud på en utilbørlig måte og at testen var et upålitelig eksperiment.²⁰² På midten av 1500-tallet ble prøven tatt i bruk igjen, men denne gangen uten noe heng i loven. I følge Peter Dinzelbacher var vannprøven svært vanlig under andre halvdel av 1500-tallet i Nord- og Vest-Tyskland, Frankrike, England, Nederland og Ungarn.²⁰³

De fleste har hørt om vannprøven, der trollfolket blir bakbundet og kastet ut i vannet for å se om de flyter. Tilknytningen til trolldomsprosessene er så sterkt i folkeminnet at selv Monty Python har harsellert med dette i filmen *Monty Python and the Holy Grail* (1975). Mange tror også at trollfolket uansett mistet livet om de fløt eller sank, noe som ikke er riktig. Svært få døde av drukning som følge av vannprøven da anklagede ble bundet fast til et tau og hanket inn hvis de sank, noe som skjedde svært sjelden. I Norge har vi bare ett tilfelle der en anklaget ser ut til å ha druknet.²⁰⁴ Det som er riktig er at alle som har blitt utsatt for denne prøven og fløt - i hvert fall i Vardøhus – ble dømt for trolldomskriminalitet. Grunnen til at vannprøven ble brukt var fordi de ga et tilsynelatende klart bevis til de lokale myndighetene og innbyggerne. Ofte var det et krav fra folket om å bruke vannprøven, noe som tyder på at ideen hadde sterkere feste i folkekulturen enn demonologien. Den første vannprøven fra Vardøhus finner i prosessen mot Anne, Laurits Pedersens hustru i 1610, og i nedtegnelsene fra Lilienskiold får vi høre at hun ikke kunne synke "hvilchet menlig siunis aff Guds tilladelse, at vere it vist tegen oc vidnisbyrd om saadane folck".²⁰⁵ I Vardøhus har vi også flere tilfeller der anklagede ønsket å bli prøvd på vannet for å bevise sin uskyld.²⁰⁶ Vannet ble ansett som rensket og ble sammenlignet med en guddommelig dåp fri fra demonisk inngripen.²⁰⁷ På tross av dette var ikke vannprøven noe særlig utbredt i Norge.

Den første registrerte vannprøven i Norge finner vi i Bergen i 1606 da en trollkone ble prøvet.²⁰⁸ I følge Næss var det 23 registrerte vannprøver i hele landet, og av disse var 15 i Vardøhus len.²⁰⁹ I ettertid har det også kommet nye kilder som Næss ikke hadde tilgang til,

²⁰² Hagen, Rune Blix 2012b. "Vannprøven" i *Store Norske Leksikon* nettutgave.

²⁰³ Dinzelbacher, Peter 2006. "Swimming Test" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume IV Q-Z*, Denver, Colorado (USA) og Oxford (UK), ABC-Clio:1097.

²⁰⁴ Næss 1982: 200.

²⁰⁵ Lilienskiold 1998: 69.

²⁰⁶ Vi har seks eksempler av anklagede som ønsket å bli "proberis paa søen" én i 1621 og 1652 og fire i 1663. Prosessnr. 708, 725, 753, 761, 762 og 764.

²⁰⁷ Hagen 2012b.

²⁰⁸ Prosessnr. 661.

²⁰⁹ Næss 1982: 199; Willumsen 2008: 203. Willumsen refererer til Næss også.

blant annet Lilienskiolds nedtegnelser og Willumsens kildekrift fra 2010 og minnesboken fra 2011. Her har jeg funnet 17 nye vannprøver, noe som betyr at det totale antallet registrerte vannprøver i Norge er på 40, og av disse var hele 32 i Vardøhus len.²¹⁰ Dette er bare 5,2 % av alle trolldomsprosessene, og hvis vi trekker fra Vardøhus len som hadde en stor overvekt av disse kommer vi ned på 1,3 %. Vannprøven var med andre ord svært sjelden brukt i Norge. Når den ble brukt var det ofte i sammenheng med kjedeprosesser, disse hadde ofte demonologiske elementer, da spesielt sabbaten og tanken om en demonisk konspirasjon. Flere av vannprøvene i Vardøhus len hadde også andre demonologiske elementer i prosessbeskrivelsen. Et av de tydeligste tegnene på bruk av et demonologisk verk finner vi i en av disse prosessene mot Maritte Thamisdatter, eller Marthe Thomasdatter som hun også blir kalt.²¹¹ I prosen får vi høre at da bøddelen barberte av henne øyenbrynene forlot Satan henne med en gang. Willumsen kommenterer at dette ser ut som en demonologisk idé og da spesifikt fra Heinrich Kramers *Malleus Maleficarum*, som nevner barbering.²¹² I *Malleus* anbefaler Kramer at forhørere i møte med en tiende trollkvinne burde ta følgende forhåndsregler:

the hair should be shaved from every part of the body. The reasoning is the same as in the stripping off of the clothing above. For the sorcery of silence they sometimes keep superstitious amulets consisting of certain objects in the clothing or in the hair of the body or sometimes in the most secret places, which cannot be named.²¹³

Beskrivelsen om at djevelen forlot henne kan være en viderutvikling av idéen om den overtroiske gjenstanden. Det er ikke et langt hopp fra tanken om et objekt med en djevlesk kraft til at djevelen var tett knyttet til gjenstanden. Hvis djevelen ikke ønsket at de skulle tilstå ville han nok også at de ikke skulle bli avslørte. Dermed er det ikke ulogisk å overføre

²¹⁰ Se Tabell F i Appendix A.

²¹¹ Prosessnr. 911. Mange navn i vår periode ble skrevet på forskjellige måter avhengig av forfatteren av dokumentet, det er derfor vi ofte finner forskjeller på hvordan navn bokstavelig ser ut. Dette blir spesielt synlig når man sammenligner de samme personenes navn i for eksempel Lilienskiold 1998, Willumsen 2008, Willumsen 2010 og databasen over trolldomsprosesser i Norge på UiOs nettside. I denne oppgaven har jeg valgt å følge Liv Helene Willumsens navn i hennes kildekrift fra 2010, dette gjelder både i oppgaveteksten og i appendix. Willumsen 2010: 415-6.

²¹² Willumsen 2008: 205.

²¹³ Kramer (Institorius), Heinrich 1486-7. *Malleus Maleficarum*, første utgave, i (red.) Mackay, Christopher S. 2006b. *Malleus Maleficarum. Volume 11: The English Translation*, Cambridge, Cambridge University Press: 504; Lilienskiold 1998: 121. Lilienskiold kommer med en tilleggscommentar til vannprøven i nedskrivningen av prosessen mot Marit Thomasdatter: "Naar de skall proberis paa søen, maa de ingen klæder haffve paa sig, haaret allevegne affskjærnis oc bliffver de allevegne besigtet om de haffver staa paa sig det være sig paa det hun kunde syncke, ellers flyder Troldkonen som it dobbel paa Søen. Effter domb bliffver de probere de eller de aff andre uden bekiendelse bliffver udlagt".

kraften til å gjelde vannprøven også. Det er derfor en god sannsynlighet for at idéen om barbering før vannprøven stammer fra *Malleus*.

Det er derfor oppsiktsvekkende at flere forfattere av demonologiske verk var mot denne prøven. Mange mente at den hadde ikke belegg i Bibelen og var bekymret for demonisk innblanding. *Malleus Maleficarum* tilhørte riktignok den eldre demonologiske skolen, og nyere demonologiske verker gikk mer kritisk inn i sin behandling av dette emnet. Dette betyr ikke at alle var mot dette, som mye i demonologien var det splittede oppfatninger om vannprøven, spesielt i de nyere demonologiske verkene. Jean Bodin mente det var fordeler og ulemper med den, mens James VI var svært positiv til den. James var så positiv til den at han inkluderte den i hans to gode råd for å avdekke trollfolk. Det første var å se etter djevelmerket - noe vi kommer tilbake til senere i dette kapittelet - og det andre var vannprøven:

their fleeting on the water for ... it appears that God hath appointed, for a supernatural sign of the monstrous impiety of the witches, that the water shall refuse to receive them in her bosom that have shaken off them the sacred water of baptism, and wilfully refused the benefit thereof.²¹⁴

Mye tyder også på at vannprøven var tett knyttet til folketro, og at mange av forfatterne ønsket å distansere seg fra dette. Man må da stille spørsmålet om vannprøven hadde noe med demonologi å gjøre? Demonologiens mening var å forstå djvelen og helvete for å utfylle forståelsen om Gud og himmelverden. Disse to var dermed tett knyttet til hverandre. Frastøtelsen av trollfolk under vannprøven ble sett på som en guddommelig inngripen og tilhører derfor dette samme univers. Dette betyr nødvendigvis ikke at den dermed kan inkluderes i demonologien på bakgrunn av å være en guddommelig handling. All trolldom ble sett på som djevelens verk på en eller annen måte, og hadde derfor en plass i dette universet, men ikke alle prosesser har spor etter den utformede læren og ikke alle prosessene endte opp som kjedeprosesser. Det vi kan si er at selv om vannprøven ikke oppstod som følge av den utformede læren, ble den adoptert av en del demonologiske verker og som en del andre demonologiske idéer var det ikke bred enighet blant forfatterne av disse verkene. James positive holdning til vannprøven må tas alvorlig i vår behandling av trolldomsprosessene i Norge på grunn av det nære forholdet han hadde til Christian IV og John Cunningham.²¹⁵

²¹⁴ James VI 1597: 424. Se også Goodare 2002: 60.

²¹⁵ John Cunningham vil bli diskutert i 4.1.2.

Det virker som om at vannprøven aktualiserer forbindelsen mellom folketroen og demonologisk lære og kan være en inngangsport inn i den kollektive forståelsen av trolldomsproblemet. Dette kan være fordi vannprøven ble brukt som et bevis på at anklagede var trollfolk, noe som ga grønt lys for bruk av tortur under forhør. Mengden demonologiske spor kan ha vært påvirket av hvor god forståelse forhøreren hadde til læren. Korrelasjonen med kjedeprosesser vitner til implisitt tilknytning til demonologi da de fleste kjedeprosessene hadde demonologiske forutsetninger.

4.1 Vardøhus

I Vardøhus hadde 66 demonologiske prosesser av 138 trolldomsprosesser. Av disse hadde 61 prosesser eksplisitt eller implisitt djevlepakt. I tillegg er det 11 saker vi ikke har nok informasjon om.²¹⁶ Lokalmyndighetene i Vardø førte klart flest demonologiske saker med 42 av 62 (66,1 %) av sakene hadde demonologiske elementer. Vadsø er det fiskeværet med nest flest trolldomsprosesser, og av 22 er 15 av dem med demonologiske element. Dette utgjør 68,1 % og er høyere enn Vardø, men det ble ført 40 flere prosesser i Vardø. Hvis vi derimot ser på hvor de anklagede var bosatt ser vi at 16 av 18 prosesser (88,9 %) der anklagede var bosatt i Vadsø hadde demonologisk innhold, for Vardø gjelder dette 12 av 27 prosesser (44,4 %). Med andre ord hele 44,5 prosentpoeng høyere.²¹⁷ I panikkperioder finner vi 43 prosesser med demonologiske spor, noe som underbygger teorien om at demonologiske elementer setter i gang større kjedeprosesser og bidrar til eskalering av omfanget.²¹⁸ Kjønnfordelingen i disse prosessene er nesten utelukkende kvinnedominert. Vi finner en mann i en slik prosess, og hans djevlepakt var implisitt i tilståelsen. Dette betyr at kvinner står for hele 98,5 % av prosessene med demonologiske elementer, noe som passer godt med demonologiens syn på kvinner.²¹⁹

I min nærmere undersøkelse av Vardøhus kommer jeg hovedsakelig å forholde meg til de 83 prosessene nedskrevet av Lilienskiold, dette fordi de er ofte svært rike på detaljer. Jeg vil supplere med doktorgrads-avhandlingen, kildekriftet og minnestedsboken til Liv Helene Willumsen der dette passer i tillegg til *Tingbok for Finnmark 1620-1633*. I tillegg vil jeg

²¹⁶ Se Tabell A i Appendix A.

²¹⁷ Se Tabell E og F i Appendix A.

²¹⁸ Willumsen 2008: 102.

²¹⁹ Se Tabell J i Appendix A.

bruke Rune Blix Hagens artikkel "Vardø – Norges hekseby" fra 2009.²²⁰ Dette vil si at jeg får med meg 128 av de totalt 138 trolldomsprosessene.²²¹ I følge Næss er dødsraten for diabolismeprosesser hele 81,2 % i Norge i forhold til gjennomsnittet som var på 39,1 % for hele det norske prosessmaterialet.²²² I Vardøhus var det bare åtte av 66 (87,9 %) som ikke fikk dødsdom eller døde på et annet vis på grunn av trolldomsanklage. Den første demonologiske prosessen som ikke endte i dødsdom var mot pikebarnet Karen Iversdatter i 1663, og etter denne prosessen endte kun en trolldomsprosess med dødsdom.²²³

4.1.1 Demonologisk innhold

I følge Willumsen finner vi minst 48 tilfeller av djevelpakt, og hun har også funnet ni andre tilfeller der djevelpakten er implisitt.²²⁴ I min gjennomgang av prosessene har jeg funnet hele 61 både implisitte og eksplisitte. Dette utgjør hele 44,2 % av Vardøhus prosesser og er ekstremt høyt i forhold til andre plasser i Norge, noe vi kommer til å se senere i avhandlingen. Hvordan djevelpakten blir inngått er forskjellig fra prosess til prosess, noe som tyder på at ideen om djevelpakten blir utviklet blant folket. En av de vanligste måtene trollfolk inngikk djevelpakten var at djevelen kom til dem - enten som en mannskikkelse eller som en svart hund - og lovet dem lykke i alle deres gjørende i bytte mot troskap til ham. Dette skjedde oftest etter at de hadde inntatt mat eller drikk fra en annen trollkvinne eller -mann. Selv om dette var den vanligste måten har vi også eksempler på andre inngåelser. På 1650-tallet har vi for eksempel tre tilståelser som forteller at de tapte et kortspill med djevelen og derfor måtte inngå en djevelpakt.²²⁵

Den første tilståelsen av djevelpakt i Vardøhus len kommer i 1620 med Karen Edisdatter.²²⁶ En hodeløs mann tilbydde henne en nøkkelhank og sa at hun ville få lykke hvis hun takket ja. Hun takket nei til nøkkelhanken, men ønsket heller et vakkert bånd. Etter det var han alltid med henne, med unntak av da presten var i nærheten. Denne prosessen førte til flere utleggelser og ballen rullet helt til 12 andre hadde blitt anklaget og dømt i 1621, samme år ble

²²⁰ Hagen, Rune Blix 2009b. "Vardø – Norges hekseby" i (reds.) Einar Niemi og Christine Smith-Simonsen *Det hjemlige og det globale. Festschrift til Randi Rønning Balsvik*, Oslo, Akademisk Publiserings A/S.

²²¹ De resterende ti førte til åtte frifinnelser og to bøtelagte. Se Tabell A i Appendix A.

²²² Næss 1982: 248. Se også kapittel 3.3.

²²³ Karen Iversdatter (Prosessnr. 755). Siste dødsdom for trolldom var mot Synnøve Johansdatter i 1678 (Prosessnr. 771). I tillegg var det to trolldomsanklagede som ble drept under forvaring (Prosessnr. 809 og 774).

²²⁴ Willumsen 2008: 104. Willumsen forklarer begrepet implisitt i dette tilfelle som at "the evil one had taught the craft"

²²⁵ Prosessnr. 735, 739, 740. Se også Lilienskiold 1998: 164-9, 172-5, 174-5; Willumsen 2010: 138-48, 162-5, 163-5.

²²⁶ Prosessnr. 693.

dessuten tre andre tiltalt og dømt.²²⁷ Av spesiell interesse er at hun også blir kalt Finn-Kari, noe som tyder på at hun var av samisk etnisitet. Samisk magi ble sett på som annerledes enn den lærde viten, en mer naturkunnskaps-orientert mannspreget magi.²²⁸ Samer var ofte blant de første anklagede i prosesser som utviklet seg til kjedeprosesser, men forekommer ellers sjelden i annet enn enkeltprosesser. Et annet viktig aspekt ved denne saken er at det var den første prosessen under den nye lensinnehaveren Hans Kønningham - også kjent ved sitt skotske navn John Cunningham – som ble innsatt mars 1619.²²⁹ Vi skal komme tilbake til ham i neste underkapittel.

Djevelpakten er uten tvil demonologisk, men et interessant poeng ser ut til å dukke opp i svært mange saker: Trolldomskunsten får trollfolket først i form av mat eller drikke fra en annen som ikke er djevelen før de blir bedt om å avsverge Gud å gå inn i en pakt. Dette betyr at på tross av at det er inngått en djevelpakt er det ikke snakk om diabolisme. De fikk ikke evnen av djevelen, de fikk det gjennom inntak av mat eller drikke. Trolldomskunsten virker derfor ikke nødvendigvis å være så knyttet opp til djevelen som mange demonologiske verker hevder. I disse presenteres tre forklaringer på trolldom: Trollfolket får sine krefter gjennom djevelen eller trollfolket tror de får kunsten men blir egentlig narret av djevelen. Den tredje forklaringen omhandler kunnskaper om naturen og er forbeholdt samer og andre "usiviliserte" folkeslag med tette bånd til naturen. Disse evnene gikk gjerne i arv og ble holdt innenfor familien. Det er derfor noe underlig at vi finner oppsiktsvekkende mange prosesser mot etnisk norske kvinner - de som var mest utsatt for djevelens overtalelse - der trolldomskunsten ikke kommer fra djevelen selv. Satan kommer ofte inn etter trolldomskunsten er overført, og i noen tilfeller ser det ut som at han aktiviserer kreftene. Vi kan også få et inntrykk av at kreftene ikke er aktive før etter inngåelsen av pakten siden mange ikke prøver ut kreftene før etter dette. Vi kommer likevel ikke fra at det i prosessmaterialet nesten bare loves lykke dersom de inngår en pakt med ham. I kildematerialet finner vi bare fem tilfeller der djevelen eksplisitt lærer opp trollfolk, og alle disse fant sted i perioden 1620-1.²³⁰ Den første beskrivelsen av direkte innblanding fra djevelen finner vi i saken mot 12 år gamle Maren Oelsdatter i 1663.²³¹ Hun måtte få tilsendt

²²⁷ Prosessnr. 694, 695, 696, 697, 698, 699, 700, 701, 702, 703, 706, 707, 708, 828 og 829. Se også Lilienskiold 1998: 74-7, Willumsen 2010: 22-6.

²²⁸ Se kapittel 2.6.

²²⁹ Heretter referert til som John Cunningham.

²³⁰ Prosessnr. 693, 698, 829, 694 og 702.

²³¹ Prosessnr. 751. Se også Lilienskiold 1998: 198-200; Willumsen 2010: 215-9.

katteblod av djevelen for å kunne omgjøre seg til katt. Denne prosessen var en av flere ekteparet Rhodius var innblandet i, noe vi skal komme tilbake til senere i dette kapittelet. I andre prosesser kan vi lese at djevelen tvang trollfolk til å gjøre ondt, og at hvis de ikke hadde mulighet til å gjøre det selv kunne de sende sine apostler og hjelpere eller til og med djevelen selv. Men før denne saken var ikke djevelen nødt til å være med, trollfolket klarte å utføre sine misgjerninger helt fint selv.

Mat og drikke var en svært vanlig måte å lære trolldomskunsten på, og vi finner den første benevnelsen av dette i 1625. I prosessen mot Gundell Olsdatter får vi vite at hun lærte trolldomskunsten da hun spiste et stykke brød.²³² Her får vi også vite at hun straks etter fikk vondt i seg og kjente trolldommen som levende inni seg. Gundell opplevde med andre ord trolldommen på kroppen som en fysisk manifestasjon. Vi finner mange lignende opplevelser i kildene der overføringen av læren skjedde ved mat, men ikke alle beskriver at de ble uvel eller fikk vondt. Vi kan anslå at rundt halvparten melder om smerte eller ubehag, mens resten ikke sier noe som helst om hvordan de følte seg etter overføringen. Det var derimot svært få som opplevde en levende trolldom i kroppen. Blant disse prosessene finner vi også fem tilfeller i 1663 der trollkvinnene fant noe sort i bunnen av et glass melk som lignet nykvernet pepper eller sorte frøkorn.²³³ I tre av disse får vi høre at de fikk fysisk vondt av drikken, en ble svimmel, en fikk vondt i magen og en vondt i seg. De to siste nevner ingen ubehag. Dette sorte i melken kan vi tolke på tre måter: Den første tolkningen er at det var noe rester som ikke hadde blitt vasket bort, den andre er at de som ga dem drikken mente at det var noe magisk ved dette sorte, og til sist en beskrivelse av en fysisk manifestasjon av det onde. Jeg tror den siste tolkningen er den mest sannsynlige, ettersom datidens samfunn levde i et kristen dikotomisk samfunn der hvitt betydde renhet, lys og Gud, og sort betydde skittent, mørkt og ondskap. Den kristne dikotomiseringen var svært utbredt, der kampen mellom det gode og onde, lys og mørke sto sterkt. Dette kan ha hatt noe med frykten for endetiden som lå i bakhodet til en del teologer, uten at vi har mulighet til å gå inn på dette i denne oppgaven.

Det har kommet en teori relatert spesifikt til den sorte substansen funnet i maten. Ergotisme-teorien i Norge prøver å forklare de overnaturlige skildringene vi finner i tilståelsene som sterke hallusinasjoner fra en giftig sopp som gror på korn. På norsk kalles den meldrøye, var grå-svart og lignet kværnet pepperkorn. I Torbjørn Alms artikkel "The witch trials of

²³² Prosessnr. 709. Se også Lilienskiold 1998: 100-2; Willumsen 2010: 42-3.

²³³ Prosessnr. 750, 764, 808/765, 766 og 767.

Finnmark, northern Norway during the 17th century: evidence of ergotism as a contributing factor" fra 2003 ser han på disse tilståelsene fra Vardøhus og mener antall utsagn må tolkes som en bidragsgivende faktor for trolldomsprosessene.²³⁴ Hagen mener dette er tvilsomt da melldrøye ser ut til å kun ramme kvinner i Øst-Finnmark og at disse ikke hadde en spesielt bedervet korn-basert diett.²³⁵ I Skottland, Frankrike og USA finner vi en tidligere utgave av ergotisme teorien, men da for å forklare oppførselen til demonbesatte folk.

Trollskapet var spesielt vanskelig å få ut av familier ifølge *Malleus*. I Vardøhus finner vi minst åtte tilfeller der læremesteren var mor, matmor, gudmor, far eller tante, med andre ord nær familie.²³⁶ Blant disse åtte var det to menn, begge samer, og to pikebarn som tilstod.

Selv om trolldommen satt sterkt i familier var den i enda større grad så blant samiske trollmenn. De ble nesten alltid lært opp av familiemedlemmer og oftest av faren deres. Dette har mye med den samiske sjamantradisjonen å gjøre der kunnskapene gikk nedover i familien. Vi kan se på det etnisk norske trollfolket at dette ikke var like tett knyttet opp til familien, ofte oppsøkte djevelen dem uten at de hadde familieforbindelse til andre trollfolk. Vi kan dermed ikke si at denne idéen hadde så veldig sterk gjennomslag i Vardøhus i forhold til læremestre. Hvis vi ser på alle familieforholdene blant de trolldomsanklagede får vi et annet bilde, der minst 35 anklagede var nær familie, eller hadde blitt opplært av nærfamilie, noe som gir oss 25,4 % av alle anklagede. Dette er en klar tendens som viser at *Malleus* idé kom frem til befolkningen.²³⁷

Som nevnt i kapittel 2.2 fremmer Kramer i *Malleus* bruken av tortur for å avsløre den store trolldomsfaren.

When the implements are ready, the judge should, in his own person and through other good men who are zealots for the faith, advice the person to be questioned under torture to confess the truth freely. If he is unwilling, the judge should order the assistants to tie him to the strappado or fasten him to other implements. They should obey without joy, as if they are upset.²³⁸

²³⁴ Alm, Torbjørn 2003. "The witch trials of Finnmark, northern Norway during the 17th century: evidence of ergotism as a contributing factor" i *Economic Botany*, 57, No. 3.

²³⁵ Hagen 2007: 143-7.

²³⁶ Prosesnr. 912, 917, 735, 738, 750, 751, 755 og 797.

²³⁷ Se Tabell A i Appendix A.

²³⁸ Kramer 1486-7: 498.

Dette er imidlertid noe som ikke fant veien inn i trolldomslovene for Danmark/Norge eller Norge spesifikt. Lovene var svært restriktive mot bruken av tortur, det er derfor oppsiktsvekkende å se hvor utbredt bruken av tortur var i Vardøhus.²³⁹ Willumsen har funnet totalt 41 tilfeller av tortur, der 37 ble utført av lokale myndigheter. Dette betyr at hele 29,7 % av alle anklagede ble torturert, noe som er oppsiktsvekkende høyt i forhold til resten av landet. Dette tallet er ikke helt sikkert da Willumsen har inkludert det hun mener er implisitt benevnelse av tortur. Willumsen bruker begrepene eksplisitt og implisitt tortur for å avdekke det reelle torturomfanget i lenet. Eksplisitt vil si at det står at anklagede hadde blitt utsatt for pinlig forhør, men det er svært få slike tilfeller noe som trolig er på grunn av lovens restriktive natur. Implisitt menes når vi ser benevnelser som upint, godvillig eller frivillig tilstått.²⁴⁰ Denne "overtydelige" beskrivelsen om at tilståelsene kom upint, godvillig eller frivillig, da skribenten ikke bruker dette på noen av de andre tilståelsene finner jeg mistenkelig. Implisitte bevis for bruk av tortur er den eksplisitte bemerkningen om at den anklagede tilsto upint, frivillig eller godvillig. Av eksplisitt bruk av tortur har hun funnet 10 tilfeller, mens implisitt er tallet 31.²⁴¹ Jeg er enig i Willumsens mistanke, men jeg har funnet flere implisitte og færre eksplisitte torturforekomster i prosessmaterialet. I min gjennomgang har jeg funnet 35 implisitte i tillegg til 7 eksplisitte tilfeller av tortur, totalt 42.²⁴² Under John Cunninghams styre som lensinneholder finner vi åtte tilfeller av implisitt tortur under benevnelsen upint og/eller godvillig, i tillegg til fire tilfeller av eksplisitt tortur.²⁴³ Dette behovet for å eksplisitt beskrive en tilståelse som upint, frivillig eller godvillig da så mange andre tilståelser ikke får denne beskrivelsen virker mistenkelig, og derfor er jeg enig med Willumsens estimering angående omfanget av tortur. Willumsen har dessuten testet korrelasjonen mellom bruk av tortur - eksplisitt og implisitt - og djevelpakt, og funnet at 31 av de torturerte tilsto djevelpakt.²⁴⁴ Dette vil si at hele 75,6 % av alle torturerte tilsto djevelpakt, noe som tvilsomt kan være tilfeldig.²⁴⁵ I min gjennomgang har jeg funnet at 35 av de 42 torturerte tilsto djevelpakt noe som utgjør 83,3 % korrelasjon.

²³⁹ Se kapittel 3.2.

²⁴⁰ Willumsen 2008:104-5.

²⁴¹ Ibid: 105.

²⁴² Se Tabell D i Appendix A.

²⁴³ Upint og/eller godvillig: prosessernr. 702, 829, 709, 718 og W027. Eksplisitt bruk av tortur: prosessernr. 910, 911, 913 og 914.

²⁴⁴ Willumsen 2008: tabell 87 s. 308.

²⁴⁵ Willumsen bruker tallet 41 i teksten på antall torturerte, men 42 i tabell 87. I mitt regnestykke bruker jeg tallet fra teksten.

Første møte med djevelmerke i Vardøhus finner vi i 1621 med Mari Jørgensdatter.²⁴⁶ Etter at Mari takker ja til djevelens pakt biter han henne i hånden, noe som resulterer i et djevelmerke. I denne prosessen får vi servert trolldomstreff på Baldevolden, heksesabbat på Lyderhorn og utlegging av 12 andre deltakere med navn. Av disse 12 ble åtte rettsført og dødsdømt iløpet av fire måneder. Hvor mange som fikk djevelmerke er usikkert, men vi kjenner i hvert fall to tilfeller, Mari som nevnt og Kari Olufsdatter, som begge fikk sine merker på hånden.²⁴⁷ Dette elementet forsvinner helt fra kildematerialet frem til 1663 der vi plutselig får ti nye tilfeller av djevelmerke. Disse finner sted på føtter og armer, både venstre og høyre. Vi finner minst 12 registrerte djevelmerker i Vardøhus len.²⁴⁸

Det var ikke bare djevelmerket den mørke fyrsten påførte sine jordlige undersåtter. I prosessen mot Karen Edisdatter i 1620 får vi høre hvordan hun hele tiden måtte finne onde gjerninger til djevelen, hvis ikke "stragte [han] hendis lemmer saa haardelig at blodet gikk aff næse oc mund oc bleff som hun vaar forbistret [besatt]".²⁴⁹ Strekkbenken var et mye brukt torturredskap allerede fra inkvisisjonstiden, og vi kan stille spørsmål om Karen tillegger traumatiske minner til tilståelsen. Vi kan lese i nedtegnelsen at "*Bekiendelse om hindis forrætning da hun blef berætt*", noe som kan tyde på at hun ble torturert.²⁵⁰ Vi har flere tilfeller der djevelen ikke er fornøyd med mengden ondt trollfolket gjorde, men da krevde han oftest bare at de skulle inngå en ny pakt med ham. Djevelen ville heller ikke at trollfolket skulle tilstå, noe som kan forklare mengden tortur som ble brukt i disse prosessene. I prosessen mot Ane Larsdatter fra 1621 blir hun spurt hvorfor hun ikke kunne gråte eller tilstå før etter vannprøven. Som tidligere nevnt ble vannprøven sett på som en guddommelig test som skulle fjerne djevelen fra sine tjenere, noe som gir oss et godt bilde på hvorfor den ble brukt.

Anne Lauritsdatter svarte at "den onde *Diefuel binder tungero den paa dem saa de ej noget kand bekiende*".²⁵¹ Djevelen gikk med andre ord fysisk til verks for å hindre trollfolket å tilstå sine synder og avsløre hans konspirasjon. Den kanskje viktigste informasjonen vi får i denne prosessen i forhold til denne oppgaven er likevel spørsmålet forhøreren stiller. Han spør henne spesifikt om hvorfor hun ikke kan gråte eller tilstå, som er et klart motiv fra

²⁴⁶ Prosessnr. 698.

²⁴⁷ Prosessnr. 697.

²⁴⁸ Se Tabell A i Appendix A.

²⁴⁹ Prosessnr. 693. Lilienskiold 1998: 75-77. Mine klamer i sitat.

²⁵⁰ Lilienskiold 1998: 75.

²⁵¹ Prosessnr. 829. Lilienskiold 1998: 91.

demonologi, som vi kan lese i både Kramer og James. I del tre, spørsmål 15 i *Malleus* kan vi lese at:

If the judge's aim is to investigate whether she is enveloped in the sorcery of silence, he should note whether she can cry when standing in his presence or being exposed to torture. The ancient accounts of trustworthy men and the teaching of our own experience have demonstrated that this is the most certain sign ... if she is a sorceress | she does not have this ability (to shed tears)²⁵²

Vi finner dessuten en liknende referanse helt mot slutten av *Daemonologie*:

No not so much as their eyes are able to shed tears (threaten and torture them as ye please) while first they repent (God not permitting them to dissemble their obstinacy in so horrible a crime) albeit the womenkind especially be able otherways to shed tear at every light occasion when they will, yea, although it were dissemblingly like the crocodiles.²⁵³

Dette er den nærmeste direkte referansen vi finner i Norge til et demonologisk verk. Selv om dette ikke var en original ide fra verken Kramer eller James side – begge er kjent for å ha kopiert mye fra tidligere inkvisisjons manualer og demonologiske verker som Thomas Aquinas – er det stor sannsynlighet for at dette kommer fra *Malleus* eller *Daemonologie*.²⁵⁴ Kramer går videre til å fortelle hvorfor trollkvinner ikke kan gråte:

the reason for the impediment to crying in the case of sorceress, it can be said that in the case of the penitent the Grace of Tears is ascribed to specific gifts, Bernard asserting that a humble tear can reach heaven and conquer the Unconquerable One, and therefore, no one should doubt that this is known to be very displeasing to the enemy of Salvation. Hence, no one doubts that he expends the greatest effort to hinder these women in order to produce a final impenitence instead.²⁵⁵

Hjelpere og apostler var lite til stede i prosessene fra Vardøhus len. Vi finner 49 tilfeller av apostler, godt spredt fra 1620 til 1689. Disse hjelperne var smådemoner - eller noen ganger Satan selv med alle hans navn²⁵⁶ - i jordiske skikkelser, ofte hunder, katter eller fugler. Den store spredningen i forhold til år viser at dette var noe som satt godt i folketroen. Det har lite

²⁵² Kramer 1486-7: 501-2.

²⁵³ James VI 1597: 424.

²⁵⁴ For mer informasjon om *Malleus Maleficarum* og *Daemonologies* innhold og innflytelse se Kapittel 2.2 og 2.3.

²⁵⁵ Kramer 1486-7: 502-3.

²⁵⁶ Lucifer, Satan, Beelsebub og Gammel Erik for å nevne noen få.

for seg å prøve å periodisere disse da de var godt spredt. Det som kan være av spesiell interesse er at ti av disse ble omtalt som apostler, noe som er uvanlig i norske trolldomsprosesser.²⁵⁷ Etter det jeg vet finner vi bare en prosess i Bergen der hjelperen blir kalt apostel, ellers er dette ordet ikke til stede i kildematerialet.²⁵⁸

Hamskifte – eller omskapning - var mer utbredt i prosessene og her kan vi se tydelige perioder der tanken hadde hold. Det var minst 51 prosesser med hamskifte i tidsrommet 1621 til 1663. Hamskiftene var frem til 1654 hovedsakelig fugler, katter og hunder. I 1654 finner vi det første hamskifte til et sjødyr da Karen Jonsdatter tilstår å ha omgjort seg til en kobbe (sel) og moren til en hval for å forgjøre to fiskebåter. Etter denne prosessen blir det mer vanlig å se hamskifte til sjødyr. Det mest interessante i denne endringen er at Karen Jonsdatter og moren omgjorde seg for å fysisk være med på forgjøringen. Dette er første gang vi ser noe slikt i trolldomsprosessene, der værmagien blir satt i gang av fysiske skikkelser som er med på trolldommen. I tidligere prosesser snakkes det i hovedsak om ritualer knyttet til stormknuter og lignende.²⁵⁹

Den store trolldomskonspirasjonen blir i demonologiske verker krystalisert i store trollfolkemøter - helst på fjell som har et rykte på seg for å være magisk - og da helst på helligdager som i påsken, juleaften og i Norge på St. Hans. Det er av interesse her at ordet sabbat - som den blir kalt i demonologiske verker - ikke blir nevnt en eneste gang i prosessene nedskrevet av Lilienskiold. Selv om ikke ordet ble brukt finner vi flere tilståelser om slike møter – ofte kalt selskap - med beskrivelser som kunne vært tatt rett fra demonologiske verker. Siri Knudsdatter er en av de første i Vardøhus len som indirekte nevner sabbaten i 1621.²⁶⁰ Hun forteller at hun hadde vært på Lyderhorn - et fjell utenfor Bergen som er kjent for å være magisk - på juleaften. Lyderhorn, Baldevolden og Domen blir nevnt overraskende mange ganger, noe som tyder på at denne tanken hadde bred appell for både folket og lærde. Den ene utelukket ikke den andre heller, det er flere tilfeller der trollfolk tilstår å ha vært på flere fjell. Her blir tanken om at flere trollfolk samles introdusert i tingboken, og samtidig frykten for en trollfolkskonspirasjon mot det etablerte kristne samfunnet. I tillegg kommer ideen om sterkere magi under helligdager. Dette er noe som

²⁵⁷ Prosessnr. 714, 716, 910, 913, 788, 725, 727, 737, 747 og 766. De fem første var under John Cunninghams tid i Vardøhus.

²⁵⁸ Oluff Gausdal i 1590, prosessnr. 669. Se også Nicolaysen 1852: 232.

²⁵⁹ Prosessnr. 735. Se også Lilienskiold 1998: 164; Willumsen 2010: 138-48.

²⁶⁰ Prosessnr. 700.

kommer igjen i senere prosesser, der juletiden og St. Hans oftest kommer opp. I Lilienskiolds nedtegnelser får hun den heller tvilsomme æren av å være en av lederne for trollfolket på Lyderhorn: "Hun vaar i spidzen med de andre troldqvinder en juleaften paa Lyderhorn som deris anfører".²⁶¹

Vi får enda mer informasjon om denne trolldomskonspirasjonen i tilståelsen til Kirsten, Rasmus Siversens hustru i 1632-4. Hun kunne fortelle at det var seks roder (avdelinger) og i hver rode var det 16 hekser. Det gir hele 96 hekser, noe som utvilsomt må ha blitt regnet som bevis på den faren trollfolket utgjorde.²⁶² I ettertid synes dette tallet å være ganske spesielt, da vi i dag vet at 91 anklagede trollfolk døde i Vardøhus. Man kan være fristet til å si at de lokale myndighetene var nære ved å oppfylle Christian IVs krav om å utrydde trolldomsfaren. Tilståelsen fra Solve Nilsdatter i 1663 virker også som et skifte i lokalmyndighetens syn på sabbaten. Fra enkle beskrivelser av hvem som var hvor får vi nå en beskrivelse av hva som skjedde der. Vi får høre at djevelen spilte for dem på en lur, danset med dem og skjenket dem øl og vin. Djevelen var også i en sort hunds skikkelse, et motiv vi også finner i mange andre tilståelser.²⁶³ Mange av de klassiske tankene vi har om djevelen kommer frem i 1663, som for eksempel i tilståelsen fra Margrette Jonsdatter der Satan spilte fele på sabbaten. Hun kunne videre fortelle at de danset og spilte brettspill på sabbaten, noe som viser djevelen i et litt mer lekent lys.²⁶⁴

Djevelen blir ofte fremstilt som en mørk mann eller i en dyreham, der hunder og fugler er de mest gjengående. Vi finner også tre prosesser der djevelen blir beskrevet mer detaljert og i tråd med dagens bilde av djevelen. I prosessen mot Anne Lauritsdatter i 1621 fremstår han med horn og loddent mørkt hår. Et lignende bilde finner vi i to andre prosesser i 1663.²⁶⁵ Det var med andre ord ikke et spesielt uniformt eller monotont bilde av djevelen i folketroen eller blant de lærde i Vardøhus. I prosessen mot Sigri Olsdatter i 1663 får vi servert et humoristisk bilde av djevelen med et tent stearinlys i rumpa for å lyse opp en ølkjeller.²⁶⁶ Dette er ikke noe vi finner igjen i noen andre prosesser i Vardøhus, men den kan sees i lys av en historie vi finner i *Malleus Maleficarum*. Her får vi høre om en heks i Tyskland som stjal penis fra

²⁶¹ Lilienskiold 1998: 79.

²⁶² Prosessnr. 788. Se også Lilienskiold 1998: 126-9; Willumsen 2010: 75-7, 80-2.

²⁶³ Prosessnr. 754. Se også Lilienskiold 1998: 190-3; 223-8.

²⁶⁴ Prosessnr. 758/796. Se også Lilienskiold 1998: 212-5; Willumsen 2010: 175-9, 241-52.

²⁶⁵ Prosessnr. 829, 749/747 og 751. Se også Lilienskiold 1998: 90, 184-8, 226-8; Willumsen 2010: 199-209, 215-9, 239-41.

²⁶⁶ Prosessnr. 749/747. Lilienskiold 1998:188.

respektable borgere og oppbevarte dem i et fuglereir. Da en av "eierne" klarer å true heksen til å få tilbake sin prøver han først å ta den største. Heksen advarer han om at den tilhører sognepresten, så den måtte han ikke ta. Selv om Kramer på alvor prøvde å bruke historien for å skremme leserne sine kan vi se den ironiserende og humoristiske anti-geistlige folkekulturen skinne gjennom.²⁶⁷ På samme måte legges dette bildet av en djevel med et tent stearinlys i rompa ut i fullt alvor i rettsmaterialet. At man kunne spøke om noe så alvorlig som trolldom og djevelen kan være et tegn på den mørke humoren til befolkningen som prøver å ufarliggjøre en alvorlig trussel for hverdagslivet deres. På den andre siden kan dette være et forsøk av demonologer på å male djevelen som en farlig forfører av folk gjennom sin uortodokse underholdning av sin hær på jorden.

Som tidligere nevnt i kapittelet fant hele 32 av 40 vannprøver sted i Vardøhus len, dette er 80,0 % av alle vannprøver som er registrert i Norge. Vi finner de tre eneste registrerte menn som har blitt utsatt for vannprøven i Norge. Fem av 32 var av annen etnisk opprinnelse, tre samiske menn og to kvinner.²⁶⁸ Dette vil si at 35 av alle vannprøvene var ble utført på etnisk norske kvinner, og ikke en eneste etnisk norsk mann ble utsatt for vannprøven. Hvis vi ser på de åtte sakene i resten av landet finner vi heller ingen menn. Det er viktig her å poengtere at selv om det ikke er registrert flere enn 40 vannprøver betyr det ikke nødvendigvis at det ikke fant sted flere vannprøver. Men tendensen her viser at lokalmyndighetene i Vardøhus len satte mer lit til vannprøven som bevismiddel enn resten av landet. Hele 24 av vannprøvene finner sted i tre perioder: 1620-1 (11), 1634 (6) og 1663 (7). Den første og siste perioden passer dessuten med toppene vi finner i trolldomsprosessene. Av de 32 vannprøvene vi kjenner til er det ingen som ikke inneholder enten demonologiske elementer eller kjedeprosesser, som jeg har argumentert for er et implisitt element. Å si at vannprøven nødvendigvis er et demonologisk element i hvertfall for Vardøhus blir kanskje å overdrive, men det er oppsiktsvekkende at det ikke er registrert en eneste vannprøve i lenet uten demonologiske elementer eller flere anklagede. Vi kan se i rettsdokumentene at ikke alle lensinnehaverne var så ivrig med å bruke vannprøven. Under lensinnehaver Jørgen Friis (1651-1661) ble det bare utført en vannprøve, og Friis avviste ønsker fra blant annet fogden

²⁶⁷ Hagen 2007: 84.

²⁶⁸ Prosessnr. 707, 708, 912. 693 og 706. Se Tabell F i appendix.

Jørgen Nielsen om bruk av vannprøven mot to utlagte kvinner i prosessen mot Karen Jonsdatter.²⁶⁹

Det bør nevnes at hver gang det kom en ny lensinnehaver kan vi se en intensivering av trolldomsjakten i begynnelsen av deres embete. Dette startet med Oluf Pederssøn Måneskiold som fikk embete i 1601, og vi finner de to eneste trolldomsprosessene under hans styre i 1601-2. Claus Gagge tok over embete i 1608 og hadde fem prosesser i 1610, og bare to andre prosesser i ettertid. Blant de anklagede var det hovedsakelig samiske trollmenn noe som passer med det tidligere nevnte brevet fra 1609.²⁷⁰ Da John Cunningham tok over 1619 fikk vi på nytt en intensivering der hele 16 prosesser i perioden 1620-1. Her får vi et skifte i etnisitet blant de anklagede, der hovedsakelig etnisk norske kvinner ble anklaget. Jørgen Friis som var lensinnehaver fra 1651 til 1661 hadde også litt å stri med, 28 prosesser i perioden 1652-4. Det hele ser ut til å toppe seg med Amtmann Christopher Ordnung som hadde hele 29 prosesser i perioden 1662-3. Hans styre som amtmann varte bare fra 1661 til 1665 og hans styre var trolig den blodigste med 19 trolldomsrelaterte dødsfall på bare seks måneder.²⁷¹ Som vi ser her er det en ekstrem intensivering i trolldomsforfølgelsene helt i starten av embete. Om vi skal tolke dette som et forsøk av lensinnehaverene på å overbevise kongen om deres egnethet til embetet eller om deres personlige overbevisning er årsaken er vanskelig. Vi ser uansett at - med unntak av John Cunningham - trolldomsforfølgelsen minker kraftig allerede to eller tre år etter denne første intensive perioden hos lensinnehaverne. Man kan også argumentere for at det rett og slett var flere saker og at disse hadde opphav i befolkningen, men dette virker tvilsomt når vi ser på tallene for antall prosesser i begynnelsen av embetet og etterpå. Som nevnt ser det ut som om trolldomsforfølgelsen ble opprettholdt lengre under John Cunninghams styre, og han som person er svært interessant i forhold til introduseringen av demonologiske idéer.

4.1.2 John Cunningham

I 1619 kom skotten John Cunningham til Vardøhus festning som nyinnsatt lensinnehaver, en stilling han kom til å holde frem til sin død i 1651. John Cunningham (ca 1575-1651) - eller

²⁶⁹ Prosessnr. 735. Willumsen 2010: 138-48. Kvinnene som slapp vannprøven var Murette Rasmusdatter og Sigrid Olsdatter, begge fra Kiberg (Prosessnr. 737 og 749/747). Ønske om bruk av vannprøve ble avvist på grunnlag av manglende bevis. Murette Rasmusdatter ble to måneder senere dømt til ild og bål for trolldomskriminalitet, mens Sigrid Olsdatter ble brent i 1663 for det samme etter at hun måtte gjennomgå vannprøven.

²⁷⁰ Se kapittel 2.6.

²⁷¹ Se Tabell I i Appendix A.

Hans Cunningham og Hans Kønning som han kalte seg i Vardøhus - ble født ved kystbyen Crail i fylket Fife. Fife var utsatt for svært intens trolldomsforfølgelse i perioden 1591-7, og det er høyst sannsynlig at Cunningham fikk høre om dem under oppveksten da han var naturalisert uekte sønn av en adelsmann.²⁷² I 1603 ble han på anbefaling fra James VI satt som kaptein i den dansknorske marinen på bakgrunn av sin kunnskap til arktiske farvann. Christian IV var så fornøyd med hans arbeid at han personlig takket James VI for hans anbefaling. James sendte i 1605 et svarbrev til Christian der han skrev at han var glad for Cunninghams gode mottakelse og takket ham for å ta imot anbefalelsen.²⁷³ Vi vet også at Christian IV var til stede da han giftet seg i 1607 med ei skotsk kvinne. Han hadde med andre ord en forbindelse til både det danske og skotske kongehuset, og kan ha blitt influert av disse bekjentskapene og trolldomsdiskursen som knyttet seg til dette.

De første demonologiske trekkene i trolldomsprosesser i Vardøhus kom etter John Cunnningham tok over som lensinnehaver. Under lagtingsamlingen i 1620 ble Christian IVs forordning fra 1617 gjort kjent ved alle de små fiskeværerne i Vardøhus. Denne forordningen inkluderte demonologiske ideer i definisjonen av trollfolk og trolldomskriminaliteten.²⁷⁴ Den første store trolldomspanikken ble startet etter et større forlis i 1617. Trolldomspanikken varte fra 1620-1 og førte til hele 13 anklagede kvinner ble ført for retten, av disse fikk 12 dødsdom.²⁷⁵ Minst 11 av disse prosessene hadde klare demonologiske trekk som djevlepakt, djevlermerke, apostler og hekkesabbat - for ikke å snakke om det nye kvinnefokus. Under hans 32 år som lensinnehaver ble hele 52 ført for retten anklaget for trolldom, 41 av dem kvinner.²⁷⁶ Cunningham bygde opp et lokalt maktapparat – inkludert rettsapparatet - med sine egne slektninger og nære venner. Rune Blix Hagen mener det var "særlig tette bånd mellom lensherre, fogden og sorenskriveren".²⁷⁷ Dette nære forholdet til makteliten - og hans tidligere nevnte omsorg for sin befolkning - kan minne om et patron-klient forhold, noe som kan forklare hvorfor han var lensinnehaver så lenge.²⁷⁸

Hvorvidt denne plutselige fremkomsten av demonologiske trekk i 1620 er hovedsakelig på grunn av John Cunningham er vanskelig å avgjøre. Dette kan også være idéer som har

²⁷² Hagen 2005: 318.

²⁷³ Hagen 2003: 34.

²⁷⁴ Hagen 2005: 318 og Willumsen 2008: 200.

²⁷⁵ Willumsen 2008: 200. Forliset rammet 10 båter og 40 menn.

²⁷⁶ Hagen 2005: 321 og Willumsen 2008: 304.

²⁷⁷ Hagen 2005: 318.

²⁷⁸ Se Kapittel 3.4.

kommet tidligere til Vardøhus gjennom den nære relasjonen til Bergen, som opplevde demonologiske prosesser allerede i 1575, hele 45 år før Vardøhus. I følge Jon Olafsson - en islandsk sjømann som seilte med ham på tokt i 1616 - ble Cunningham sendt av kongen for å ta seg av trolldomsplagen i nord. Han mente at tidligere lensinnehavere i frykt for sitt eget liv ikke hadde turt å ta opp kampen mot djevelens utvalgte.²⁷⁹

Willumsen mener det er en klar sammenheng mellom innførselen av demonologiske idéer og John Cunningham, og baserer dette på hans tidligere kjennskap til trolldomsprosesser i Skottland og mangelen på demonologiske trekk i Vardøhus før 1620. Det er ingen bevis for at demonologiske idéer var kjent i Vardøhus før 1620 og Cunningham var involvert i forhørene mot de anklagede trollkvinnene.²⁸⁰ Hagen ser også på Cunningham som en potensiell innfører av demonologisk tankegods.²⁸¹ Fokusering på de tidligere nevnte prosessene i Fife blir problematisk hvis vi ser etter demonologiske elementer. Vi finner ingen bevis for demonologisk innhold i prosessene i Fife før 1622, med unntak av et tilfelle av omgang med djevelen i 1610. Fra 1622 finner vi hele 82 prosesser med mye demonologiske elementer som sabbat (35), djevelpakt (47), djevelmerke (29) og seksuell omgang med djevelen (23).²⁸² Dette betyr at vi må se bort fra trolldomsprosessene i Fife som mental bagasje fra Cunninghams barndom. Vi kan selvsagt ikke avskrive at han fikk høre om trolldomsprosesser med demonologisk innhold fra andre steder i Skottland da han var en naturalisert uekte sønn av en adelsmann, men skotske trolldomsprosesser hadde en del andre demonologiske elementer vi finner lite av i Vardøhus og Norge generelt. Sabbatene i Skottland var vanligvis på gravlunder eller i kirker og ikke på fjell som i Vardøhus. Det var dessuten lite flyvende trollfolk i Skottland, noe vi finner 37 tilfeller av i Vardøhus. Jeg mener vi heller må se på hans voksne liv hvis vi skal opprettholde Cunningham som innfører av demonologiske elementer til Vardøhus.

Under hans tid som lensinnhaver vet vi at minst 19 prosesser hadde diabolisme, 24 tilfeller av konspirasjon gjennom sabbat eller samarbeid mellom flere trollfolk. Som nevnt i 4.1.1 finner vi også 12 tilfeller av eksplisitt og implisitt tortur, 12 tilfeller av hjelpere/apostler, to tilfeller av djevelmerke og 19 tilfeller av trolldom i familie.²⁸³ Dette vil si at vi har minst 30 prosesser

²⁷⁹ Ibid: 319.

²⁸⁰ Willumsen 2008: 261-2.

²⁸¹ Hagen 2005: 323

²⁸² Macdonald 2002: 43.

²⁸³ Se Tabell A i Appendix A.

med demonologisk innhold under John Cunninghams styre, i tillegg er det 3 prosesser som ikke er med i Lilienskiold eller Willumsen men disse endte i én frifinnelse og to bøtelagte. Vi finner dessuten Cunningham aktivt involvert i minst 10 prosesser.²⁸⁴ Vi må heller ikke se bort fra de 25 tilfellene av værmagi vi finner, norsk trollfolk var som nevnt eksperter på dette feltet.

4.1.3 Rhodius-ekteparet

Perioden 1662-3 var kanskje den mest utsatte tiden å bli anklaget for trolldom, da hele 29 prosesser fant sted, utelukkende mot kvinner og pikebarn. Vi har også sett i dette kapittelet at vi finner en økning av demonologiske prosesser og nye demonologiske ideer. I denne perioden fikk vi to detaljerte beskrivelser av djevelen som mørk i huden og hårete med horn på hodet, beskrivelser av sabbaten i detalj, en beskrivelse av reisen ned til helvete, 22 hamskifter, ni djevelmerker og alle fem tilfellene av noe sort i melken. Det var med andre ord en travel tid for lokalmyndighetene. I tre av de mest detaljerte prosessene finner vi referanse til en Anne Rhodius. Willumsen har undersøkt denne kvinnen og mener hun trolig har introdusert en god del nye demonologiske idéer til Vardøhus.²⁸⁵

Anne Fredriksdatter var legedatter og tilhørte Københavns elite da hun giftet seg med Ambrosius Rhodius i 1638. Ambrosius var lege, fysiker og forfatter med to publikasjoner om medisin og astrologi da han som 32 åring giftet seg med Anne. Han var med andre ord en lærd i ordets rette forstand, og sammen tilhørte de samfunnets elite. Ambrosius hadde blitt undervist i Wittenberg og hadde undervist i Königsberg før han kom til København. Han reiste videre til Christiania i 1637 da han fikk professor stilling i fysikk og matematikk i tillegg til stadsfysikus.²⁸⁶

Anne og Ambrosius ble forflyttet til Vardøhus festning i 1662, rett før trolldomspanikken i 1662-3 begynte. De hadde vært fengslet i Akershus festning for urettmessig kritikk av den lokale myndighet i Christiania. Anne hadde i 1657 anklaget de to borgermesterne i Christiania for maktmisbruk, umoral og korrupsjon, en anklage som også rammet stattholderen. Herreddagen i 1661 dømte dem til fengsel og æresløshet da Rhodius-paret ikke

Trolldom i familie: prosessnr. 700, 698, 694, 709, 717, 910, 912, 917, 917a og W026.

²⁸⁴ Se Tabell H i Appendix A.

²⁸⁵ Willumsen 2008: 212-3.

²⁸⁶ Roggen, Vibeke 2012. "Ambrosius Rhodius" i *Store Norske Leksikon* nettutgave.

kunne bevise sine anklager. Spesielt Anne gjorde seg bemerket i Vardøhus, og vi får høre at hun hadde tilgang til "trollkvinnefengselshullet" på Vardøhus festning. Der var hun ofte for å oppfordre de anklagede til å tilstå.²⁸⁷ Dette ble for øvrig bygd i 1640-årene av John Cunningham.²⁸⁸

Det er mye som tyder på at Anne tilførte nye demonologiske elementer til Vardøhus. I prosessen mot Maren Oelsdatter, som Anne delte husvær med, får vi høre om en detaljert reise ned til helvete.²⁸⁹ Veien ned til helvete gikk fra Domen utenfor Vardø, og Maren forteller oss om folk som lå i kokende vann, så varmt at "Hand [djevelen] stakk oc en flæskeskinke udj samme vand oc tog hende strax op igien da vaar den søden"²⁹⁰. Domen som samlingsplass blir ikke nevnt i kildene før prosessen mot Maren Mogensdatter i slutten av 1662, noe som betyr at dette er et nytt element i Vardøhus.²⁹¹

I prosessen mot Maren Oelsdatter finner vi også hamskifte, djevelpakt, djevelmerke og sabbaten. Koblet til denne prosessen var også to andre barn, Karen og Ingeborg Iversdatter, som ble avhørt og siktet.²⁹² Vi finner dessuten tre andre prosesser med barn som ble utlagt i samme kjede, da Barbra Olsdatter utla sin egen datter Karen Nilsdatter i tillegg til jentene Kirsten Sørensdatter og Sigri Pedersdatter.²⁹³ Alle disse prosessene finner sted fra slutten av 1662 til begynnelsen av 1663 og er de eneste barneprosessene vi har i Vardøhus, noe som må regnes som et nytt demonologisk moment. Vi vet at Anne Rhodius hadde kontakt med minst tre av de seks jentene, men det er sannsynlig at hun hadde snakket med alle seks.²⁹⁴ Det er ikke usannsynlig at hun tilførte nye elementer som ble gjenfortalt av jentene.

Barneprosesser er kjent fra hele kontinentet og spesielt Sverige, Baskerland i Spania og enkelte tyske småstater hadde mange barn involvert. I Sverige var det to barn involvert i rettsystemet i perioden 1661-2, i tillegg til de mye omtalte Blåkulla-prosessen i 1668-77 der

²⁸⁷ Ibid; Willumsen 2008: 213.

²⁸⁸ Hagen 2012a: 29.

²⁸⁹ Willumsen 2008: 213.

²⁹⁰ Prosessnr. 751. Lilienskiold 1998: 199.

²⁹¹ Prosessnr. 744. Se også Lilienskiold 1998: 180-2; Willumsen 2010: 188-96.

²⁹² Prosessnr. 755 og 750. Se også Lilienskiold 1998: 194-8, 202-6; Willumsen 2010: 228-31, 239-41, 210-4.

²⁹³ Prosessnr. 797, 863 og 865.

²⁹⁴ Prosessnr. 751, 863 og 865. Willumsen, Liv Helene 2011b. "Barn anklaget for trolddom i Finnmark – en narratologisk tilnærming" i *Heimen. Lokal og regional historie*, Nr. 3-2011: 262-3.

mange barn var involvert.²⁹⁵ Sammenfallet mellom de svenske og norske barnesakene kan være en tilfeldighet, men det er likevel verdt å nevne at Rhodius-ekteparet hadde fått forbud mot penn og papir i frykt for at de skulle involvere det svenske kongehuset.²⁹⁶ Det ligger med andre ord en implisitt kobling til det svenske kongehuset, og vi kan kanskje spekulere om det har blitt utvekslet demonologiske idéer mellom Rhodius-ekteparet og andre lærde svensker. Det er uansett påfallende at det ikke har vært noen barn involvert i trolldomsprosessene i Vardøhus før 1662, da Rhodius ekteparet ble forflyttet dit, og vi kan ikke se bort fra muligheten at Rhodius ekteparet i det minste bidro til en økning av barn involvert i trolldomsprosessene. Vi kan ikke trekke dette for langt, men en undersøkelse av en eventuell sammenheng kunne være nyttig for å se på hvordan forskjellige demonologiske idéer ble utvekslet mellom forskjellige regioner og land.

Det skal sies at vi ser en forandring i lokalmyndighetenes holdninger mot trolldom da barn begynner å bli involvert. Vi har flere tilfeller der spesielt lagmann Mandrup Schønnebøl bryter inn i prosesser og frikjenner de anklagede. I nedtegnelsen av prosessen mot Maren Oelsdatter kommenterer Lilienskiold om Schønnebøl: "*Trolldom at bestaa mest udj inbildning end kraft synes vell meere at maa haffve vorit lamandens tancke*".²⁹⁷ Det er med andre ord mye som tyder på en endring i synet på trolldom, selv om Lilienskiold ikke virker spesielt enig i dette. Han protesterer sterkt mot Schønnebøls frifinnelse av Magdelene Jacobsdatter, og i etterpåklokskapens favør gjør han et stort poeng av at hun blir anklaget igjen i 1671, selv om Schønnebøl igjen stopper det hele. Schønnebøl bøtelegger dessuten underfogden i Vardø - Lars Sørensen Fog - for feilaktig anklage og forvaring av henne.²⁹⁸ Lilienskiold klager også over Schønnebøls motstand mot bruk av tortur og bemerker: "*Thj kunde en Trolldqvinde hielpe sig endelig ved tvihermelsis benægtelse mod vidnisbyrd, oc dermed uden videre offverhør eller examen frelsis, kom aldrig nogen till ilden*".²⁹⁹

Vi kan med sikkerhet si at minst seks personer ble påvirket av Anne Rhodius, de tre nevnte jentene, overnevnte Barbra Olsdatter, Magdelene Jacobsdatter og Ragnilde Endresdatter.³⁰⁰ Spesielt sistnevnte er av interesse, da vi får høre at Anne Rhodius selv stod for forhøret og

²⁹⁵ Ankarloo, Bengt 1971. *Trolldomsprocesserna i Sverige*. Stockholm, A.-B. Nordiska Bokhandeln: 224-7.

²⁹⁶ Willumsen 2008: 213.

²⁹⁷ Lilienskiold 1998: 207.

²⁹⁸ Prosessnr. 808/765, Lilienskiold 1998: 226-8, 236-40.

²⁹⁹ Lilienskiold 1998: 237.

³⁰⁰ Prosessnr. 751, 863, 865, 808/765, 764 og 759, Willumsen 2008: 216 og Willumsen 2011b: 262-3.

torturen. Ragnilde var gravid under forhøret og Anne Rhodius sa til henne at hun ikke bar på et barn men en djevel.³⁰¹ Her blir det introdusert et helt nytt moment fra demonologien der det blir implisert sex med djevelen og hele idékomplekset rundt succubus og incubus. I følge *Malleus* kan djeveler få barn med mennesker, men siden djevelen ikke har evnen til å skape liv - liv kan kun skapes av en sjel, noe djevelen ikke har - må han narre mennesker til å gi ham materialet. Ved å skape seg om til en succubus - en kvinneskikkelse - lokker han menn til å gi fra seg sæden sin. Denne endrer han på før han omskaper seg til en incubus - en mannskikkelse - som inseminerer en kvinne.³⁰² På denne måten kunne djevelen "skape" andre djevler uten å ha makten til å skape liv. En annen implikasjon denne uttalelsen medfører er vår første og eneste tilfelle av et seksuelt møte mellom djevel og kvinne i Vardøhus. Med tanke på at dette er en av de viktigste tesene til *Malleus* og mange andre demonologiske verker er det noe underlig at et len med så stor forekomst av demonologiske elementer kun har et tilfelle av dette, spesielt siden dette kommer opp implisitt og ikke eksplisitt. Anne Rhodius kommenterer resultatet av det seksuelle møte, ikke det seksuelle møte i seg selv. Demonologiske verk, kanskje spesielt den først generasjonen som inkluderer *Malleus*, var veldig fiksert på det seksuelle i sin beskrivelse av hvorfor djevelen lettere rekruterte kvinner enn menn. Kvinners unaturlige seksuelle lyst var deres undergang. Mangelen på dette demonologiske elementet kan forklares på to måter: Enten fikk ikke denne idéen fotfeste blant folk eller eliten i Vardøhus, eller så ønsket ikke sorenskriveren å nedtegne slike detaljer på grunn av sin moralske og/eller profesjonelle natur. Hvorfor sorenskriverne i Vardøhus skulle være mer prippen på dette punktet enn sine kolleger på kontinentet, deriblant de geistlige munkene som beskrev dette, er vanskelig å forklare. Jeg tviler på at dette er tilfellet og støtter heller tanken om at idéen ikke fikk fotfeste i Vardøhus.

Det er andre motiver vi mangler i Vardøhus, men som vi finner i trolldomsprosessene rundt omkring i resten av Europa. Kannibalisme og spedbarnskasting var for eksempel utbredte demonologiske elementer som vi ikke finner i Vardøhus. Kyssing av djevelens anus var også et utbredt element som representerer et mer perverst og underkuelig aspekt vi ofte finner i demonologiske verker. Det nærmeste vi kommer dette er overnevnte stearinbelysningen i tilståelsen til Sigri Olsdatter.

³⁰¹ Willumsen 2008: 216.

³⁰² Mackay 2006b: 73-85.

4.2 Bergenhus len

Hvis vi ser på Bergenhus len i sin helhet forekommer det så og si kun prosesser med demonologisk innhold i tre perioder. Med unntak av disse periodene er det bare fire prosesser av totalt 23, noe som viser et sterkt utslag av demonologi. Den første perioden er 1588-1594 der det finner sted seks prosesser i Bergen. Dette er alle demonologiske prosessene som finner sted i Bergen med unntak av to. Som vi ser er Bergen svært tidlig ute med demonologiske prosesser i forhold til resten av landet. De to andre periodene er 1663-4 med syv prosesser, og 1680-1 med seks prosesser. Dette vil si at det var totalt 23 prosesser, der to prosesser var mot samme person, Anne Pedersdatter. Disse to siste periodene sammenfaller også under de to siste toppene for alle trolldomsprosesser i bergenhus len, og utgjør 24,5 % eller nesten en fjerdedel av disse toppene. Totalt utgjør de demonologiske prosessene 19,3 %, det vil si nesten en femtedel av alle trolldomsprosessene i Bergenhus len.³⁰³ Hvis vi sammenligner de to siste toppene med prosesstoppene i resten av landet ser vi at de passer både med Vardøhus len og for hele landet sett i ett.

Hvis vi isolerer Bergen ser vi at alle prosessene med demonologisk innhold ble ført i tidsrommet 1575-94, der to prosesser var i 1575 og 1578, resten skjedde i den første perioden. Dette gir oss åtte prosesser av 38, noe som utgjør 21 % og er ganske på linje med gjennomsnittet til resten av lenet. Det er altså ikke stor forskjell mellom by og land i Bergenhus len når vi ser på omfanget. Dette bildet endres når vi ser på kjønnsfordelingen. Bare en mann er representert i de demonologiske prosessene i Bergen, noe som utgjør 50 % av alle trolldomsprosesser mot menn i Bergen. Det var med andre ord mindre sannsynlighet for menn å bli anklaget for både trolldom og demonologi i Bergen, enn i resten av lenet.

Av disse 23 prosessene var det 18 kvinner – 17 forskjellige kvinner - og fem menn som ble ført for retten. Fire av fem menn er innenfor disse tre periodene, og bare en faller utenfor. Dette gir oss en prosentfordeling på 78,3 % kvinner og 21,7 % menn, noe som er tilnærmet identisk kjønnsfordelingen av alle trolldomsprosessene i området. Det vil si at de demonologiske prosessene ikke øker kvinneandelen slik man kanskje kunne forvente utfra den svært kvinnefiendtlige profilen til mange demonologiske verker.

³⁰³ Her er jeg usikker hvordan Botheim har regnet med begge prosessene mot Anne Pedersdatter, eller om hun har telt dem som en. Anne Pedersdatter er tildelt to prosessnr: 680/679.

I min nærmere undersøkelse av Bergenhus len og Bergen by isolert, kommer jeg hovedsakelig til å bruke hovedfagsoppgaven til Ragnhild Botheim og Nils Giljes *Heksen og humanisten*. I tillegg vil jeg supplere med utdrag fra rådhusprotokollene for Bergen for ekstra detaljer.³⁰⁴

4.2.1 Demonologisk innhold

Det demonologiske innholdet ser ut til å ha kommet først til Bergen, da vi finner de første prosessene med demonologiske elementer her allerede i 1578. Botheim mener at dette trolig er på grunn av at Bergen hadde en spesiell posisjon for både verdslige og geistlige oppgaver i tillegg til den gode utenlandskontakten gjennom handel. Hun mener at det trolig også hadde noe å si at både den geistlige og verdslige eliten var involvert i de tre første prosessene.³⁰⁵

I følge Botheim var det 12 tilståelser av djevelpakt i Bergenhus, fordelt på ni kvinner og tre menn.³⁰⁶ Dette er en overraskende stor andel menn som tilstår diabolisme, noe som bryter totalt med det bildet vi har både fra demonologien og Vardøhus. Vi kan videre bryte dette ned i tre perioder der Bergen by har de første tre i perioden 1588-90.³⁰⁷ Her finner vi to kvinner og en mann. Den neste perioden er 1663-4 der vi finner en klar topp med fem kvinner og en mann.³⁰⁸ I den siste toppen i 1681 finner vi de resterende to kvinnene og en mann.³⁰⁹ Det var med andre ord menn representert i hver eneste periode der djevelpakt-tilståelse fant sted, noe som virker litt underlig sett i forhold til Vardøhus. I følge *Malleus Maleficarum* var trolldom en klar kvinnerelatert forbrytelse, noe som må enten bety at lokalmyndighetene kjente til nyere demonologisk lære som løsnet litt på denne restriksjonen, eller at de ikke kjente til disse verkene. Sistnevnte virker svært usannsynlig da Bergen var et handelssentrum med stor flyt av mennesker fra hele Europa. At kontinentale idéer ikke ble utvekslet med den lokale befolkningen, i hvert fall den lokale eliten, er svært lite sannsynlig.

Det var lite bruk av tortur i prosessene i Bergenhus. Botheim har bare funnet ti tilfeller av eksplisitt og ni tilfeller av implisitt tortur.³¹⁰ Dette betyr at bare 15,9 % av alle

³⁰⁴ Nicolaysen 1852. Detaljer om prosessnr. 669, 673, 674/675 og 632a.

³⁰⁵ Botheim 1999: 106-7.

³⁰⁶ Ibid: 128, Prosessnr. 386, 440, 450, 450a, 450b, 450c, 468, 508, 510, 632a/676, 680b, 680c, 850, 851, 509, 669 og 852.

³⁰⁷ Prosessnr. 680b, 680c og 669.

³⁰⁸ Prosessnr. 450, 450a, 450c, 850, 851 og 852.

³⁰⁹ Prosessnr. 508, 509 og 510.

³¹⁰ Botheim 1999: 117 og 120.

trolldomsanklagede i Bergenhus ble torturert sammenlignet med 30,4 % i Vardøhus. Selv om prosentandelen ser liten ut i forhold til alle trolldomsprosessene i Bergenhus får vi et annet bilde når vi ser på tortur i forhold til demonologiske prosesser. Seks av de torturerte - eksplisitt og implisitt - hadde demonologiske elementer i prosessen, noe som utgjør 26,1 %. Fire av disse igjen var i Bergen i perioden 1578-94, noe som utgjør 50 % av de demonologiske prosessene i Bergen.³¹¹ De to siste som var eksplisitte fant sted i 1663.³¹² Et spesielt interessant moment i forhold til den sterke misogynen (kvinnehatet) i de aller fleste demonologiske verker er at alle i Bergenhus som ble eksplisitt torturert var kvinner. Dette viser hvor sterkt kvinner ble assosiert med denne type forbrytelse og mistilliten menn hadde til kvinner anklaget for trolldom.

Vi finner bare en prosess der djevelmerke er nevnt, og dette er i prosessen mot Brita Mårsdatter Veiteberg.³¹³ Denne prosessen fant sted på Jølster i Sogn og fjordane i 1664. Etter at hun inngikk pakten med djevelen på sabbaten stakk han henne i venstre arm. Her ser vi at oppfatningen om djevelmerket kom over 40 år seinere enn i Vardøhus, men samtidig kommer den bare et år etter at hele ni tilfeller av djevelmerke ble oppdaget i Vardøhus. Med tanke på de demonologiske elementene som ble tilstått allerede i Bergen i den første perioden er dette et nytt motiv, som kanskje kan tilskrives kontakten med Vardøhus. Denne prosessen er dessuten en av få som ikke inkluderer noe maleficium eller signeri, noe som er svært uvanlig. Dette er en utelukkende diabolisk prosess full av demonologiske elementer som sabbaten, hjelpere, vond mat og allerede nevnte djevelmerke. I tillegg til dette får vi også høre at hun skrev under en djevelpakt med sitt eget blod.³¹⁴ Vi finner ingen slike tilståelser fra Vardøhus, verken djevelpakt med blod eller en helt ren demonologisk prosess uten maleficium. Brita utlegger hele 19 kvinner og en mann, totalt 20 andre anklagede trollfolk, og det blir tatt ut sak mot minst fem personer som følge av hennes tilståelse.³¹⁵ På samme måte som i Vardøhus ser vi at trolldommen ofte satte seg i familien. I følge Botheim har hele 22 % av de anklagede et slektskaps- eller familieforhold til minst en annen trolldomsanklaget.³¹⁶ Dette er svært likt Vardøhus med minst 21 %.

³¹¹ Prosessnr. 624, 669, 674/675 og 680b.

³¹² Prosessnr. 450 og 850.

³¹³ Prosessnr. 450.

³¹⁴ Hagen, Rune Blix 2012c. "Britte Veiteberg" i *Store Norske Leksikon* nettutgave; Botheim 1999: 128-9.

³¹⁵ Hagen 2012c. Prosessnr. 450a-e.

³¹⁶ Botheim 1999: 87.

Prosesen mot Anne Pedersdatter er spesielt rik på detaljer og Nils Gilje har i boken *Heksen og humanisten* tatt utgangspunktet i prosessen mot henne for å beskrive samfunnet i Bergen på denne tiden og deres tro på trolldom.³¹⁷ Anne Pedersdatter er spesielt av interesse både fordi hun var en del av eliten i Bergen og hennes mann, Absalon Pederssøn Beyer, ble regnet som en av de fremste humanistene i Norge på 1500-tallet.³¹⁸ Det ble ført to prosesser mot Anne, den første prosessen startet hun selv i 1575 for å frikjenne seg fra trolldomsrykter, dette klarte hun også. Hennes status i eliten blir bekreftet i brevet fra kongen som frikjenner henne fra alle trolldomsanklager.³¹⁹ Det ble verre i 1590 da ryktene på nytt hadde versert og flere trolldomsanklagede hadde blitt brent. Anne tilsto ingen av anklagene som ble lagt frem, men ble fortsatt brent på bålet i 1590. Vi finner et par demonologiske elementer i saken hennes: Hun ble beskyldt for å ha en hodeløs hjelper og ha vært på sabbat på Lyderhorn i tre juledager. Tallet tre forekommer flere ganger i tilståelsen fra hennes tjenestepike Elina, men dette tallet ligger nok nærmere folkekulturen enn demonologien. En noe kuriøs historie blir fortalt av Nolcke van Ricke, der han og Jesper Troff skjøt på en kråke som satt på taket til Anne. Hun skal ha blitt veldig sint og anklaget dem for å ha skutt på hennes barn. Jesper svarte "om hun hadde kråker til barn, så var det djevelens barn".³²⁰ Hvis vi ser nærmere på anklagene mot Anne Pedersdatter er det ingen oppsiktsvekkende ting som kommer frem. Anklagene mangler selve djevelpakten, og det presenteres ingen nye elementer som ikke har kommet frem i tidligere prosesser i Bergen. Det er heller kildesituasjonen rundt denne prosessen som gir oss et spesielt godt detaljert bilde av samfunnet og tankegodset blant eliten, og at et medlem av byens elite går fra å være en svært respektert og integrert del av den sosiale dimensjonen til å få nesten alle mot seg.

Det var mindre utbredt med hjelpere i Bergenhus enn i Vardøhus. Vi finner minst 14 prosesser som nevner hjelpere.³²¹ I Bergen finner vi tre som tilsto å ha hjelpere, noe som tyder på at denne idéen fikk tidlig innpass. De fleste demonologiske elementene vi finner i lenet er representert i Bergen, noe som tilsier at aksepten for slike idéer var oppsiktsvekkende

³¹⁷ Prosessnr. 679/680.

³¹⁸ Gilje 2003: 8.

³¹⁹ Ibid: 7.

³²⁰ Ibid: 55-6. Et liknende eksempel finner vi i Vardøhus under prosessen mot Birgitte Eriksdatter i 1689. Malene Olsdatter skal ha blitt angrepet av en trollkatt omskapt som en snelle fult av garn. Da Malene traff den med skuffelen sin etter tre forsøk gikk den i stykker og det rant ut noe grums av melk og blod. Skinnet tok hun med seg hjem, men på veien gikk hun forbi døren til Birgitte som kom løpende ut og spurte om hun slo hennes folk. "det er min søn du slaar, du skalt faa skam for det". I det samme forsvant trollkatten. Birgitte Eriksdatter ble frifunnet for anklagene. Lilienskiold 1998: 251-3. Prosessnr. 773.

³²¹ Botheim 1999: 131.

tidlig i forhold til resten av landet. Det tok 30-40 år før disse idéene ble akseptert i Vardøhus, og det på tross av det nære forholdet de to lenene hadde gjennom handel.

Sabbaten finner vi så tidlig som 1588 i to tilståelser under en kjedeprosess. Både Maren Jakobsdatter og Gjønette Orkensysk tilstår å ha vært på sabbat.³²² Det var totalt 12 fra Bergenhus som tilsto å ha vært på sabbaten, der tre var fra Bergen by. Vi får høre i prosessen mot Oluff Gusdal at han var både på Fløyen og Lyderhorn.³²³ Lyderhorn finner vi i flere tilståelser fra Vardøhus, noe som viser hvor tett forholdet mellom de to lenene var. I følge Botheim for trollfolket fra Bergenhus på sabbat også til Horngjelen, Vorren og Dovrefjell. På sabbaten danset de og det ble spilt på trommer. De slapp også å spise vond mat på sabbaten, og vi ser likhetstrekk til Vardøhus og ulikheter fra kontinentet.³²⁴ Det er vanskelig å periodisere hvilke elementer som kom frem i sabbatsfortellingen, men at idéen hadde gjennomslagskraft i lokalbefolkningen og de lokale myndigheter er det ingen tvil om.

Inverteringen av kristne ritualer som sabbaten og avsvergelsen fra Gud ble gjort på andre måter også. Seksuell frigjørelse var et motstykke til det kyske ekteskap og dans og drikke var et motstykke til den alvorlige gudstjenesten. Det er derfor ikke overraskende at vi finner to tilståelser av blasfemi direkte mot nattverden og da spesifikt oblaten som blir gitt med vinen.³²⁵ Ingebrikt Størkersson tilsto i 1680 at han hadde spyttet ut oblaten etter gudstjenesten og brukt den til maleficium. En enklere pervertering av noe hellig for å spotte Gud er vanskelig å tenke seg.

Som i Vardøhus finner vi et tilfelle der en kvinne skal ha hatt seksuell omgang med djevelen. Marit Johannesdotter tilsto i 1680 at "den schitten hafuer udj mange Aar hafuer boelit med hinde och søgt seng med hinde och liget bag ved hinde ved veggen som hindis mand Paa den Anden side".³²⁶ Her har vi en klar likhet til de europeiske demonologiske trolldomsprosessene. Kuriøst nok var denne rettsaken ikke i Bergen men på Borgund i Møre og Romsdal. En slik likhet til de kontinentale idéene virker mer logisk å komme fra et sentrum, og tidsperspektivet tilsier at det mest sannsynlig gjorde dette. Det er derfor underlig at vi ikke har noen liknende tilfeller i Bergen.

³²² Prosessnr. 680b og 680c.

³²³ Prosessnr. 669. Se også Nicolaysen 1852: 232.

³²⁴ Botheim 1999: 132-3.

³²⁵ Ibid: 133. Prosessnr. 450c og 509.

³²⁶ Ibid: 130. Prosessnr. 510.

Vi finner den første registrerte vannprøve i Bergenhus i 1606.³²⁷ Den fant sted i Bergen og vi finner ingen direkte demonologiske trekk i prosessen, men den var katalysator for en kjedeprosess med totalt fire anklagede. Med tanke på at alle de andre prosessene med demonologiske elementer i Bergen fant sted før denne er det ingen tvil om at lærde kunnskaper var i omløp i den kollektive mentaliteteten. Det er derfor vanskelig å gi vannprøven noe mer tyngde enn at den var starten for en kjede. Dette er i og for seg betydelig, men som tidligere nevnt var demonologiske ideer allerede i omløp 30 år før denne prosessen.

4.3 Rogaland

På tross av at Rogaland hadde 141 trolldomsprosesser var det bare fire med diabolisme i følge Næss. Disse fire skjedde for øvrig i tidsrommet 1633–1669, der to var i Torvastad på Karmøy i 1633, en på Jelsa i 1663 og den siste på Randaberg i 1669. Det er litt usikkerhet angående de siste to da Næss er ganske sparsom med demonologiske detaljer.³²⁸ I hans doktoravhandling viser han bare til et kart for diabolismeprosesser som gir en viss indikasjon på hvor i tillegg til årstall for prosessene.³²⁹ Næss gir ingen detaljer til disse fire prosessene - ikke engang prosessnummer - noe som gjør det svært vanskelig å trekke ut detaljer for sammenlignelse. I tillegg til disse fire finner vi en til i Sokndal i 1623.³³⁰

I prosessen mot Inggjerd Monsdatter og hennes sønn Gjert Kristensen i 1633 anklages de begge for å ha inngått pakt med djevelen av Inggjerds datter Ragna. Gjert var ikke lengre et barn, men Ragna var bare ti år gammel. Dette er et av de tidligste tilfellene med barn innblandet i trolldomsprosesser i Norge, og 30 år tidligere enn i Vardøhus. Her opptrer djevelen som en svart lodden hund, og for å inngå pakten måtte Gjert gå motsols rundt kirken tre ganger, og hver gang han kom til et spesielt vindu på sørsiden måtte han blåse gjennom

³²⁷ Næss 1982: 199, 430, refererer til prosess nr. 606, men dette må være feil da kilden ikke sier noe om vannprøven. Det kan se ut som om Næss har rotet med tallene da den prosessen som hadde vannprøve fant sted i 1606 (Prosessnr. 661).

³²⁸ Prosessnr. 262, 262a, (enten 315, 316 eller 317) og 321.

³²⁹ Næss 1982: 137, kart s. 587.

³³⁰ Prosessnr.242. Se Hagen, Rune Blix 2012f. "Trollskap og julemystikk i norske trolldomsprosesser" i *P2-Akademiet. Bind XLVI*, Otta, Transit:120.

vinduet og forbanne alle som kom inn i kirken.³³¹ Her ser vi en blanding av demonologisk tankegods i djvelpakten og folkekulturelle elementer i det magiske tallet tre.

Det vi kan si er at i 1633 finner vi totalt 13 prosesser i Rogaland, og i tidsrommet 1631–40 var det 16 personer anklaget i kjedeprosesser. I 1663 var det bare tre andre prosesser og i 1669 var det bare fire prosesser totalt. I tidsrommet 1661–70 finner vi bare en person som var blitt anklaget i en kjedeprosess.³³² Bruk av tortur var også svært begrenset her, da vi vet om 11 tilfeller av eksplisitt tortur. Dette utgjør bare 7,8 % av troldomsprosessene og er svært lavt i forhold til både Vardøhus og Bergenhus.³³³ Næss nevner ingen ting om implisitt bruk av tortur, og hvis situasjonen er lignende som i Vardøhus og Bergenhus kan det hende vi må doble dette tallet. Med tanke på koblingen tortur har til diabolisme i demonologiske verk er det underlig at vi bare har fire tilfeller av demonologiske prosesser. I Vardøhus finner vi 18 flere tilfeller av demonologiske prosesser enn prosesser med tortur, og av de 42 torturprosessene hadde hele 39 demonologisk innhold. Med 11 tilfeller av tortur (kanskje så mange som 20 inkludert implisitte) står Rogaland med bare fem tilfeller av diabolisme. Dette forteller oss enten at materialet fra Rogaland ikke har blitt sjekket godt nok for demonologisk innhold, eller at demonologiske elementer ikke fikk innpass i den lokale kulturen. Med tanke på at en av de første troldomsforordningene for Norge - innført av Christian IV - ble rettet spesifikt mot Rogaland før de senere ble nasjonalisert burde vi se et liknende troldomsbilde som i Vardøhus. Så hvorfor er Rogaland så annerledes fra Vardøhus? For å finne svar på dette må Rogalands kilder gjennomgås på nytt. Det er oppsiktsvekkende at det fylket med flest troldomsprosesser og med den nest best bevarte samlingen av tingbøker i landet, ikke har blitt forsket mer på.³³⁴

Vi finner to vannprøver i Rogaland, og begge finner sted i Stavanger.³³⁵ Den første var i 1609 og var en av åtte prosesser i Stavanger i perioden 1608–11. Denne er ikke i en troldomshysteri-periode, men det fant sted to små kjedeprosesser med to anklagede i hver. Den andre var i 1634 og faller inn under den første toppen av troldomsprosesser i fylket. Det

³³¹ Alver, Bente Gullveig 2008. *Mellem mennesker og magter. Magi i hekseforfølgelsestid*, Scandinavian Academic Press/Spartacus Forlag, Norge: 232-7, Prosessnr. 262 og 262a.

³³² Næss 1982: 222-3.

³³³ Ibid: 211, tabell 18.

³³⁴ Bare Vardøhus har en bedre bevart samling av tingbøker.

³³⁵ Prosessnr. 685 og 355.

var 24 prosesser mellom 1633–5, der to var små kjedeprosesser med to anklagede.³³⁶ Stavanger er bare representert i seks av prosessene. Det er vanskelig å si noe om den første vannprøven i forhold til hysteri og trolldomskonspirasjon, men den andre bærer preg av dette.

Å si at vi mangler detaljer for å kunne sammenligne blir å underdrive. De eneste konklusjonene vi kan trekke er at det var overraskende få prosesser med demonologiske elementer, og at kildematerialet burde gjennomgås på nytt for både oppdatere tallene og få frem detaljer om fylkets trolldomsprosesser. Næss mener at med unntak av Vardøhus spilte demonologiske elementer en svært liten rolle, og opptar derfor ikke så stor del av hans undersøkelse.³³⁷

4.4 Agder

Agder-området var svært utsatt for kjedeprosesser. Terje Sødal fant 51 av totalt 73 tiltalte som enten ble utlagt eller utla andre og 15 av de 20 henrettede var innblandet i kjedeprosesser. Dette er en svært tydelig tendens som ligner den vi finner i Vardøhus. Spesielt to kjedeprosesser i Kristiansand-området mener Sødal er klare diabolismeprosesser. Totalt 22 mennesker var tiltalte i kjedeprosessene i 1650 (12) og 1670 (10), og ni av disse fikk dødsdom. Noe spesielt med disse to kjedeprosessene er at det virker som om retten presset på for å få anklaget 12 personer. I et av rettsreferatene blir det spurt eksplisitt om hvem den tolvte var.³³⁸ Tallet tolv har klare bibelske konnotasjoner der tallet går igjen flere ganger, kanskje mest kjent er de tolv disiplene til Jesus. Dette er noe som høres spesielt demonologisk, en invertering av det hellige kristne, på samme måte som sabbaten er invertingen av nattverden. Perversering og invertering av hellige kristne ritualer er noe som går igjen i demonologisk lære, et annet eksempel på dette er å blande spedbarnsblod i eukaristen. Denne insisteringen på å finne 12 går mot bildet vi finner i Vardøhus der vi 20 år tidligere fikk høre om rode-inndelingen, med 16 trollfolk i hver rode. Karen Torsdatter som startet kjedeprosessen i 1650 utla de andre 11, og sa spesifikt at de tilhørte en rode av trollfolk.³³⁹ Rode-organisering av trollfolk er svært uvanlig i Norge, da vi kun har to

³³⁶ Tallet på antall prosesser er ikke nøyaktig da jeg har brukt Universitetet i Oslos trolldomsdatabase for å se på årstall og kjønn for sammenligning. Jeg har derfor ikke hatt mulighet til å gå direkte inn i kildene for å se etter kjeder, og Næss 1982 går ikke spesifikt inn i rogaland med statistikk.

³³⁷ Næss 1982: 134.

³³⁸ Sødal 2010: 17-21.

³³⁹ Ibid: 18, Prosessnr. 194.

prosesser som nevner dette, sistnevnte prosess og prosessen mot Kirsten, Rasmus Siversens kone i Vardøhus.³⁴⁰

I Danmark, der vi finner flere tilståelser med rode-organisering, varierer antallet på hvor mange som kunne være i en rode. I prosessen mot Maren Sørensdatter Andersis "Allerød" i 1618-9 tilstår hun at hun var med i en rode på seks hekser og en trollmann som var skriveren deres. Mette Lauritzdatter, Kongens "Hiordeqvinde", som ble utlagt av Maren, fortalte at det var i hvertfall 12 roder med 12 trollfolk i hver rode. Alle disse 12 rodene hadde Søren i Viborg som rodemester. I tillegg tilsto Birgitte Chrestensdatter at det var åtte i en rode.³⁴¹ Rodemester-elementet finner vi ikke igjen i de to prosessene fra Norge, dette er et element som enten ikke er blitt eksportert til eller absorbert av det norske folket. Jeg har ikke funnet noe benevnning av tittelen "skriver" i forbindelse med sabbaten i Norge, men dette blir indirekte nevnt i tilståelsen til Kirsten Sørensdatter fra Vardøhus i 1621. Hun forteller at fjellfogden Bertil Henriksen skrev for dem på sabbaten.³⁴² Det var dessuten en mann blant de tolv i kjedeprosessen i 1650, noe som går litt mot den sterke kvinnefokuseringen i demonologisk lære.³⁴³ Her ser vi klare likheter med de danske trolldomsprosessene, da spesielt bruken av ordet rode og variasjonen i forhold til hvor mange som var "medlem". Selv om ikke ordet rode blir brukt mer enn to ganger i Norge har vi flere indikasjoner på at det var snakk om den samme typen konspirasjon. Ofte får vi høre at en blant trollfolket var lederen for et følge som skulle gjøre skade, noe som gir en indikasjon på at det var en organisasjonsstruktur, som igjen må ha påført de lokale myndighetene en viss bekymring.

Selv om kildematerialet for disse to kjedeprosessene er svært rike er det dessverre ikke så altfor mange detaljer om demonologiske elementer her. Vi finner djevelpakten, djevelformer, hjelpere, hamskifte og sabbaten, men i følge Sødal ble den første tilståelsen i kjedeprosessene hovedsakelig kopiert av de andre som tilsto senere. Sødal tror dette er fordi de utlagte var til stede i retten for å svare på beskyldninger, og dermed fikk høre detaljerte beskrivelser fra dem som tilsto.³⁴⁴ Bruk av tortur var også begrenset, i følge Næss finner vi bare fire tilfeller av eksplisitt tortur.³⁴⁵

³⁴⁰ Prosessnr. 194 og 788. Se kapittel 4.1.2.

³⁴¹ Johansen 1991: 71-2.

³⁴² Prosessnr. 694. Se også Lilienskiold 1998: 95; Willumsen 2010: 27-31.

³⁴³ Sødal 2010: 22.

³⁴⁴ Ibid: 21.

³⁴⁵ Næss 1982: 211, Tabell 18. Verken Sødal 2008, 2010 eller Løyland 1992 nevner tortur.

Sødal har funnet minst 18 tilfeller av familieforbindelse, noe som utgjør 24,7 % av de trolldomsanklagede. Dette er noe høyere enn Bergenhus og Vardøhus og viser en tydelig tendens. Sødal mener dette tallet mest sannsynlig er underkommunisert i kildene på grunn av avhengigheten til lensregnskapene med de knappe opplysningene som fremkommer der.³⁴⁶

Vi finner minst tre tilfeller av djevelpakt i Agder fordelt på årene 1633, 1650 og 1694, der den første var blitt inngått med blod.³⁴⁷ Blodpakten er et motiv vi finner i Bergenhus og på kontinentet, men ikke i Vardøhus. Avstanden til disse to gjør det mer sannsanlig at vi finner likhetstrekk med Østlandet og Bergenhus enn i Vardøhus, på tross av de nære båndene Vardøhus hadde med Bergenhus. Djevelpaktene fra 1633 og 1694 var ikke involvert i noen kjeder, og den siste - prosessen mot Astrid Sordal - ble på tross av tilståelser av klassiske trolldomselementer som djevelpakt og maleficium mot mennesker og dyr avvist som en trolldomsprosses. Astrid ble ansett som utilregnelig og dømt til husarrest hos sin far. Sabbaten finner vi bare nevnt i kjedeprosessen fra 1650.³⁴⁸ Som i resten av landet ble den ikke kalt sabbaten, men beskrivelsen av den inneholder mange av de samme elementene vi finner i resten av landet, djevelen var til stede og de nøt mat og vin. Det er ingenting som tyder på at maten eller drikken smakte vondt, som i mange demonologiske verker. Agder følger resten av landet i dette.

Vi finner to vannprøver i Agder, begge i 1650 i Kristiansand eller i området rundt. Den første var i Oddernes, ca ti minutters gange fra Kristiansand sentrum, og den andre i Kristiansand.³⁴⁹ Koblingen til kjedeprosessen i 1650 er tydelig, noe som underbygger argumentasjonen min i kapittel 4.0.

4.5 Østlandet

En dypere analyse av Østlandets demonologiske prosesser gjøres vanskelig på grunn av kildesituasjonen. Et stort antall prosesser finner vi bare i lensregnskapene og på grunn av dette vil noen statistikker på dette området være svært mangelfulle. Jeg vil uansett ta med det

³⁴⁶ Sødal 2010: 27.

³⁴⁷ Prosessnr. 186, 192 og 235. Jeg tror Siri Sjursdatter i Sødal 2010 er den samme som Sigri Sivertsdatter (Prosessnr. 192), da begge prosessene er fra Oddenes i 1650 og jeg finner ingen Siri fra Agder i databasen til UiO.

³⁴⁸ Prosessnr. 192, 195 og 194.

³⁴⁹ Prosessnr. 203 og 189.

vi vet, men jeg vil også gjøre rede for det vi ikke vet. Knutsen hevder at det er mye som tyder på at lensregnskapene underestimerer både prosessomfanget, antall dødsstraffer og antall kjeder. Der det er kjeder vet vi at det er en viss sannsynlighet for demonologiske elementer, da det er demonologisk lære som preker den djevlelske konspirasjonen. Dette er en slutning Knutsen også kommer frem til, og han antyder at den demonologiske påvirkningen dermed trolig var større enn det vi tidligere har trodd.³⁵⁰

Vi kan med sikkerhet si at det var 18 saker med demonologisk innhold, og åtte av dem i perioden 1619 - 1625.³⁵¹ Av disse var halvparten menn, noe som er svært uvanlig i Norske demonologiske prosesser. Vi har for eksempel bare én av de 61 diabolismeprosessene i Vardøhus som er mot en mann, i Bergenhus er tallet noe høyere der fem av 22 er menn. Knutsen gir oss bare referanse til ni prosesser med demonologiske elementer, så jeg vet ikke hvordan kjønnsfordelingen er i de resterende ni prosessene, men det er fortsatt en overraskende høy andel av menn. Fem av prosessene i perioden 1619 - 1625 er i kjedeprosesser.³⁵²

Knutsen går ikke så veldig detaljert inn på de demonologiske prosessene, men skildrer prosessen mot Kristoffer Lauritsen i 1624. Under geistlig tilstedeværelse ble han torturert under forhøret, og tilsto mange demonologiske idéer som djevlepakt, djevlemerke, sabbaten, hjelperen og utleggelse av seks andre menn. At Lauritsen utlegger seks menn er bemerkelsesverdig i forhold til de andre demonologiske idéene, dette går mot mønsteret i de andre demonologiske prosessene der kvinner var den klare majoriteten. En annen underlig ting ved disse utleggelsene er at vi ikke finner disse seks mennene blant trolldomsprosessene - det ble med andre ord ikke reist sak mot dem. Dette er for øvrig et fenomen vi finner i resten av landet, mange flere menn ble anklaget for trolldom enn antall prosesser som ble tatt ut mot menn. Ingen av de demonologiske elementene ble spesielt utførlig beskrevet, noe Knutsen mener er et gjennomgående trekk ved de demonologiske prosessene på Østlandet. Dette er trolig fordi tilståelsene ble skrevet ned i rettshøringen og ikke under forhøret. Knutsen mener at det også kan være på grunn av den protestantiske tradisjonens vektlegging av trolldom som en religiøs kriminalitet, det vil si at avgudsdyrkelsen og blasfemien er

³⁵⁰ Knutsen 1998: 130.

³⁵¹ Prosessnr. 2, 3, 4, 43, 125, 126, 870 og 870a. Knutsen refererer kun til en annen sak, prosessen mot Marit, Jens Jydes kone i 1580, prosessnr. 675/674, men demonologiske beskyldninger mot henne kommer ikke før prosessen i Bergen.

³⁵² Prosessnr. 4, 125, 126, 870 og 870a. Se også Tabell B i Appendix A.

viktigere enn skildring av de magiske ritualer og deltakere.³⁵³ Denne siste forklaringen har jeg problemer med å akseptere, da den formildner aktualiteten og de presserende omstendighetene som kjedeprosessene uttrykker. Kjedeprosessene må sees i lys av frykten for en djevelsk konspirasjon på jorden som representerer et forestående slag mellom det gode og onde og til sist dommedag. Protestantisk demonologi forminsker ikke denne faren, men deler de hysteriske oppfatningene til den katolske demonologi. At protestantisk demonologi har et økt fokus på signeri peker mer på et ønske om å fange opp alle former for trolldom, mens katolsk demonologi har et litt større problem i forhold til likheten mellom signeri og sin egen magi.³⁵⁴ Det er dermed mest sannsynlig at den forsinkede nedskrivningen var årsak til de manglende detaljerte beskrivelsene.

Det var svært lite bruk av tortur på Østlandet. Av 189 saker har vi kun syv saker der det blir eksplisitt nevnt bruk av tortur.³⁵⁵ Dette betyr ikke at disse var de eneste tilfellene av tortur, som vi har sett i både Vardøhus og Bergenhus var det ofte minst like mange implisitte som eksplisitte tilfeller av tortur. Knutsen nevner dessverre ingen slike implisitte, om dette er fordi han ikke mener dette kan regnes med eller om det ikke finnes slike nedtegnelser vites ikke. Disse syv tilfellene utgjør 3,7 % av alle trolldomsprosessene, noe som er svært lavt. Bildet endres når vi ser på demonologiske saker og tortur, der finner vi minst tre av sakene med eksplisitt bruk av tortur, noe som tilsvarer 16,7 %.

Vi har kun tre registrerte tilfeller av vannprøven på Østlandet. Alle skjedde i 1624 men ingen i samme plass eller fylke. Den første fant sted på Trøgstad i Østfold.³⁵⁶ Det var ingen andre prosesser i Trøgstad dette året, men året før var det to prosesser i en kjede. Det var totalt 29 prosesser i fylket og 13 av dem skjedde i toårs-perioden 1623-4. Det vil si at den eneste registrerte vannprøven i fylket skjedde under den største prosess-toppen i fylket. Dette blir på grensen til spekulasjon, men det er ikke utenkelig at tanken på en trolldomskonspirasjon kan ha aktualisert bruken av vannprøven. At den i tillegg skjedde året etter en kjedeprosess tyder også på en sammenheng. Vi kan ikke legge så mye inn i dette, men jeg vil kalle dette en klar tendens.

³⁵³ Prosessnr. 43, Se også Knutsen 1998: 125-6.

³⁵⁴ Mirakler, helgener, eksorsisme og lignende. Se kapittel 3.1.

³⁵⁵ Prosessnr. 1, 4, 5a, 17, 43, 125 og 847. Knutsen 1998: 119, 129-30.

³⁵⁶ Prosessnr. 11.

Den andre vannprøven var i Aker i Akershus.³⁵⁷ Aker opplevde bare tre prosesser, og ingen av dem ser ut til å være linket opp til hverandre. Prosessen sammenfaller ikke i en topp heller, noe som tyder på at denne prosessen ikke implisitt har noe med demonologi å gjøre. Den tredje vannprøven var på Sande i Vestfold.³⁵⁸ Det fant sted fire prosesser i Sande, tre av dem i tidsrommet 1623-4, der to var i en kjedeprosess. I Vestfold var det totalt 16 prosesser, og 11 av dem i tidsrommet 1622-4. Her har vi med andre ord en svært lignende tendens som den vi finner i Østfold. Knutsen mener at det er vanskelig å se noe sammenheng mellom disse vannprøvene, med unntak av to ting. Alle endte i enten henrettelse eller døde under tvilsomme omstendigheter og skjedde under den mest voldsomme perioden for østlandet.³⁵⁹ Ingen av disse ser ut til å ha tilknytning til kjedeprosessene, det eneste de har til felles er at de skjer i samme periode.³⁶⁰ På dette området skiller Østlandet seg fra resten av landet.

4.6 Avslutning

Som vi har sett i dette kapittelet skiller Vardøhus seg klart ut fra resten av landet både når det gjelder forekomsten av demonologiske elementer og hvor godt detaljert dette har blitt nedskrevet og bevart. Hele 66 av 138 prosesser i lenet (47,8 %) inneholdt demonologiske elementer, en utrolig høy andel som ikke finnes maken i Norge. I min undersøkelse av Østlandet, Bergenhus, Agder og Rogaland fant jeg til sammen 69 prosesser med demonologisk innhold. Dette vil si at Vardøhus alene stod for 48,9 % av alle demonologiske prosessene, noe som rett og slett er svært bemerkelsesverdig. Her må vi huske at spesielt Østlandet har slitt med kildesituasjonen, der svært mange prosesser kun finnes i lensregnskapene og er bare merket trolldom. Knutsen mener at det lensregnskapene trolig underestimerer omfanget av trolldomsprosessene i landsdelen og kanskje spesielt kjedeprosessene - og dermed trolig også omfanget av demonologiske prosesser.

Det er lite å si om demonologiske elementer i resten av landet. I Trøndelag har man så langt lite detalj-opplysninger om prosessene. I følge Næss var det tre prosesser med diabolisme-anklager, en i Sør-Trøndelag i 1597 og to i Nord-Trøndelag i 1683.³⁶¹ I Nordland var det en prosess mot Synnøve Bjørnsdatter i 1689/1690 med diabolisme-tilståelse, men denne tilståelsen ble ikke tatt alvorlig. Dette var trolig fordi prosessen skjedde så sent og at den

³⁵⁷ Prosessnr. 45.

³⁵⁸ Prosessnr. 161.

³⁵⁹ Knutsen 1998: 117-8.

³⁶⁰ Ibid: 130, fn. 294.

³⁶¹ Næss 1982: 583. Kart 1. Trolig prosessnr. 566, 566a og 541 eller 542

anklagde var en ung pike. Hun unngikk dødsstraff men for sin løgnaktighet ble hun dømt til offentlig pisking og tilslutt lensforvisning til Finnmarken.³⁶² Dette er den eneste saken fra Nordland vi vet har diabolisme eller demonologiske elementer. Dette er trolig på grunn av kildesituasjonen - så å si alle trolldomsprosessene vi vet om i fylket stammer fra lensregnskap. Informasjonen vi sitter på for stort sett hele landet, med unntak av Vardøhus og Bergenshus, er svært begrenset i forhold til undersøkelser etter demonologiske spor. Dette har mye med at undersøkelsene som ble gjort falt i en historieteoretisk nedprioritering av demonologi som en årsaksforklaring. Både Næss, Botheim, Knutsen og Løyland følger mer eller mindre MacFarlane-Thomas modellen, som fokuserer på folkepresset nedenfra. Denne modellen ignorerer ikke demonologiske elementer, men den nedprioriterer dem og dermed sitter vi ikke igjen med nok informasjon til en fullstendig sammenligning. Med tanke på den historieteoretiske vendingen som kom på slutten av 1990-tallet tilbake til demonologiske elementer som en viktig delforklaring, burde strengt tatt hele landet undersøkes på nytt. Dette for at vi skal kunne få flere detaljer på både makro og mikro nivå, slik at vi bedre forstår dette fenomenet som hele den vestlige europeiske sivilisasjonen opplevde fra 1500-tallet til slutten av 1700-tallet.

³⁶² Hagen, Rune Blix 2001. "Hekser i Nordland. Forfølgelse av trollfolk i Nordland" i *Salten Slekt*, Nr. 3-2001: 18.

Kapittel 5

Avslutning

Som vi har sett i kapittel 3 og 4 er det ingen tvil om at Vardøhus skiller seg ut i forhold til resten av landet, ikke bare i forhold til antall trolldomsanklagede og trolldomshenrettelser men også i forhold til innslaget av demonologisk innhold i rettsmaterialet. Vi finner demonologisk innhold som sabbaten, djevelpakt og diabolisme, hjelpere, djevelmerke, flyving og hamskifte, men ingen av disse er enestående i forhold til resten av landet. Østlandet, Agder og Rogaland har også en del demonologiske prosesser, men det er Bergenhus som ligner mest på Vardøhus i forhold til innhold og utbredelse. Bergenhus har under halvparten så mange demonologiske prosesser, men det er fortsatt mye mer enn de andre delene av landet. Det eneste unntaket er Østlandet, men med sine 18 demonologiske prosesser av totalt 189 utgjør dette bare 9,5 % i forhold til Bergenhus sine 19,3 % og Vardøhus med 47,8 %. Med tanke på det nære forholdet Vardøhus hadde med Bergen gjennom blant annet utredersystemet og utstrakt handel er det naturlig at vi finner likheter.³⁶³ Innholdet i de demonologiske prosessene er også svært likt, og de eneste benevningene om hjelpere som apostler finner vi i disse to lenene. Her er også de eneste tilståelsene og anklagene som går på seksuell samkvem med djvelen eller demoner.

Ser vi på de utvalgte områdene, som dekker ca 86 % av alle trolldomsprosessene, var det minst 91 prosesser med diabolisme, noe som utgjør 13,8 % av de utvalgte områdenes prosesser.³⁶⁴ Trekker vi fra Vardøhus sine prosesser får vi 6,5 % demonologiske prosesser i Norge sammenlignet med Vardøhus sine 44,2 %. Tortur må sees som en av flere årsaker til utbredt demonologiske elementer i trolldomsprosessene, noe korrelasjonen mellom tortur og diabolisme viser. I Vardøhus tilsto 83,3 % av alle torturerte djevelpakt. På en usikker andreplass er Østlandet med 42,9 %, men dette er på grunn av svært få registrerte tilfeller av tortur.³⁶⁵ Bergenhus er på tredje plass her i Norge med 26,1 %, men hvis vi isolerer Bergen får vi 50 %. Rogaland og Agder har vi ikke nok informasjon om, så vi kan ikke sammenligne her.³⁶⁶

³⁶³ For mer informasjon om utredersystemet se kap. 3.4.

³⁶⁴ Mine utvalgte områder er som nevnt Vardøhus len, Bergenhus len, Rogaland, Agder og Østlandet og utgjør 660 av 767 trolldomsprosesser. Agders diabolisme-prosesser er vanskelig å avgjøre da dette ikke blir tatt opp av Sødal 2008, 2010 eller Løyland 1992.

³⁶⁵ Problemer med statistikk om Østlandet ble forklart i kap. 4.5.

³⁶⁶ Næss 1982 gir ingen prosessnr for de torturerte i Rogaland, Løyland 1992 og Sødal 2008, 2010 nevner ikke tortur i Agder.

Selv om vi finner en del likheter mellom Vardøhus og andre deler av landet skiller lenet seg ut både når det gjelder antall trolldomsprosesser og demonologiske trolldomsprosesser. De 44,2 % tidligere nevnte utgjør i rene tall 66 prosesser med demonologisk innhold sammenlignet med Bergenhus sine 12. Så hva kan forklare denne enorme forskjellen i demonologiske prosesser i forhold til resten av landet? For å kunne forklare dette må vi se nærmere på noen punkter jeg har tatt opp tidligere i oppgaven. Disse punktene skal jeg avslutningsvis kort gjøre rede for i følgende rekkefølge: Europas kalde periferi - med hovedvekt på tanken om at djevelen bor i nord og sentrum-periferi modellen, landegrenseproblematikken - der lovgivning og lov-håndheving blir satt i fokus. Så vil jeg se på de personlige elementene, dette betyr fokus på enkeltpersoner som kongene Christian IV og James VI og lensinnehaver John Cunningham.

5.1 Europas kalde periferi: Djevelens lekegrind

Tanken om det usiviliserte periferi beskrevet i 2.4 var en stor del av den europeiske elitens tankegods. Kombinert med tanken om at nordområdene var ved jordens ende der satans innflytelse stod sterk kan vi misledes til en konklusjon om at Vardøhus ble så hardt rammet av trolldom - og da spesielt demonologisk trolldom - på grunn av elitens tanker om lenets geografiske plassering, natur og vær. De plutselige værforandringene, det kalde klimaet og den ville naturen lignet ingenting den europeiske eliten var kjent med og aktualiserte trolig den mentale bagasjen. I prosessene mot Nord-Berwick trollfolket i Skottland får vi høre at de fikk hjelp av norske hekser, som var spesialister i værmagi. Det er ikke tvil om at dette hadde en påvirkning på lenet, dette finner vi gjenklang i prosessen mot Maren Olsdatter der hun indirekte forteller at en av inngangsportene til helvete gikk fra Domen utenfor Vardø.³⁶⁷

Selv om dette trolig hadde en innvirkning på utbredelsen av trolldomsprosesser og demonologiske prosesser blir det alt for enkelt å se på dette som den eneste eller den viktigste årsaksforklaringen. Disse to tankene hadde dessuten en tredje sentral tanke koblet til seg - etniske minoriteter - og for Norge betydde det den samiske faren. Disse "usiviliserte" samene hadde i de samme miljøer et rykte på seg for å ha sterke trolldomskrefter, og Christian IV sendte som tidligere nevnt en forordning i 1609 der lensinnehaveren i Vardøhus måtte rettsføre og dømme de samiske trollfolkene til døde uten nåde. Når vi så ser på antall

³⁶⁷ Se kapittel 4.1.3.

trolldomsanklagede med samisk etnisitet får vi et klart svar. 29 av 138 trolldomsanklagede hadde samisk etnisitet, i et len som bestod av 1500 nordmenn og henimot 1500 samer. Dette er et ganske klart signal i forhold til utbredelsen den europeiske elitens tankegods fikk. Man burde kunne forvente en høyere andel samer blant de anklagede hvis vi baserer oss på ideverdenen som inkluderer sentrum-periferi modellen og tanken om at djevelen bor i nord. Jeg vil dermed ikke avkrefte disse to tankene helt, men jeg anser disse som mindre delforklaringer til trolldomsutbredelsen og spesifikt den demonologiske utbredelsen i Vardøhus.

5.2 Landegrenseproblematikken: Lovgivning, lov-håndheving og politisk kontekst

Som vi så i kapittel 3.2 var det lik lovgivning i hele Norge fra 1617, dette vil si at hoveddelen av trolldomsprosesser i Vardøhus ble dømt under forordningen av 1617. Så hvis det ikke var forskjell i lovgivningen hvorfor fikk demonologien så sterkt fotfeste i Vardøhus? Her kan det være fruktbart å se på lovhåndhevingen og årsaken til den i Vardøhus. Det var et politisk spill om den territorielle råderetten over nordområdene, der det var usikre grenseforhold til både Russland og Sverige.³⁶⁸ Brevet fra Christian IV til lensinnehaverne i Nordlandene og Vardøhus i 1609 ser ut til å ha norsk kolonisering av tradisjonelle samiske områder i tankene, som en del av det utenrikspolitiske spillet med Sverige og Russland. Selv om vi har sett at samiske trollfolk bare utgjør en liten brøkdel av trolldomsprosessene (19,6 %), er det mye som tyder på at den over-ivrige lovhåndhevingen mot anklagede trollfolk var en del av det samme politiske spillet. Ved å utøve lovhåndheving i disse områdene viste kongen fysisk sin ambisjon om territoriell råderett over områdene. Dette sammen med skatteleggingen må sees på som en del av det utenrikspolitiske spillet og er med på å skape det voldsomme omfanget, men det forklarer ikke den høye andelen med demonologiske prosesser. Vi kan spekulere i at demonologiske idéer ble utnyttet av de lokale myndighetene, men faktum er at de fleste prosessene ble initiert av privatpersoner. Det var først etter en formell anklage ble forelagt de lokale myndighetene at de blandet seg inn. Da forhørene ble igangsatt ser vi at tortur før og etter domsavsigelse forekom oftere enn i resten av landet. Jeg har funnet hele 42 tilfeller - noe som tilsvarer 30,4 % av alle trolldomsprosessene i Vardøhus - av implisitt og eksplisitt tortur.³⁶⁹ Sammenlignet med Bergenhus sine 15,9 %, Rogaland sine 7,8 % og Østlandet med

³⁶⁸ Se kapittel 2.6.

³⁶⁹ Se Tabell E i Appendix A.

sine 3,7 % ser vi en tydelig forskjell. Lensinnehaverne av Vardøhus gikk ut av eksisterende lovgivning og tillot tortur før dom, noe som utvilsomt førte til flere demonologiske prosesser. Som nevnt i 4.1 fant både Willumsen og jeg en entydig korrelasjon mellom tortur og diabolisme, hele 88,3 % av de torturerte tilsto djevelpakt. Villigheten til å ta i bruk tortur må sees i lys av avstanden fra København og den juridiske autonomien lenet fikk på grunn av den. Lang reisetid både til Vardøhus og innenfor lenet førte til at de lokale myndighetene fikk en større autonomi og frihet til å ta juridiske avgjørelser i alvorlige kriminalsaker.

5.3 Bergenhus og gjennomtrekks-befolkningen i Vardøhus

Vardøhus hadde sterke bånd til Bergenhus både gjennom den omfattende handelen og der spesielt utredersystemet. Det var hyppig gjennomtrekk av fiskearbeidere i Vardøhus, da mye gikk på sesongbasert arbeid og dermed lite bofast befolkning. I denne gjennomtrekksbefolkningen finner vi også mange handelsmenn av utenlandsk opprinnelse. Her finner vi folk med dansk, nederlandsk, tysk, fransk og ikke minst skotsk opprinnelse. Disse bodde ikke nødvendigvis så lenge i Vardøhus, men de tok med seg mye mental europeisk bagasje. Utenlandske handelsmenn måtte være av god økonomisk herkomst for å kunne ha råd til denne lange reisen, og dermed er det stor sannsynlighet for at de hadde fått en god utdanning og kom til området med en del mental bagasje. Hvorvidt dette påvirket lensinnehavere og lokalbefolkning er vanskelig å si, og etter min mening grenser dette til spekulering. Det er derimot større sannsynlighet for at handelsmenn fra Bergen kom til Vardøhus med en demonologisk viten. Dette er på grunn av de tidligste trolldomsprosessene fra 1570, og da spesielt perioden 1588–90 i Bergen, hadde sterke demonologiske elementer som djevelpakt, sabbat og seksuell samkvem med djevelen.

Et spesielt likhetstrekk vi finner mellom Bergen og Vardøhus er heksesabbaten på Lyderhorn. Vi finner fjellet nevnt i flere trolldomsprosesser i Vardøhus, noe som tyder på en sammenheng. Dette er trolig på grunn av at det var mange bergensere som ble del av gjennomtrekks-befolkningen i Vardøhus. Lyderhorn har en lang tradisjon med trolldomskonotasjoner.³⁷⁰

Bergen hadde en spesiell stilling i Norge som den største byen og som et handelssentrum for hele norden gjennom blant annet hanseatforbindelsen. Dette betyr at det var store verdier i

³⁷⁰ N. N. "Lyderhorn" i *Store Norske Leksikon* nettutgave. <http://snl.no/Lyderhorn>

byen og dermed en sterk borgerelite som vektla europeisk utdanning. Vi har mange eksempler på bergensere som studerte ved blant annet Universitetet i København. I universitetsbiblioteket til København finner vi flere demonologiske verker som *Malleus*, *Admonitio*, *Daemonologie* og *Démonomanie*.³⁷¹ Med tanke på interessen for temaet i Europa er det stor sannsynlighet at flere studenter leste minst ett av disse verkene. Spesielt prestestudenter ville hatt stor interesse for dette emnet, og disse var blant de fremste formidlerne av demonologiske idéer til befolkningen gjennom gudstjenester. Den danske teologen Hemmingsens syn på trolldom ser ikke ut til å ha fått gjennomslag i Vardøhus da vi finner mange tilfeller av både hekkesabbat og flyving, demonologiske elementer han avviste. Jesper Brochmand og hans *Universæ* derimot er mer i linje med de kontinentale demonologiske trekkene vi finner i Vardøhus. Brochmand var dessuten barnelæreren til lensinneholder Jørgen Friis, og hvis vi ser på prosessene under hans styre ser vi at 53,1 % av totalt 32 prosesser hadde flere demonologiske trekk.³⁷² Dette punktet må ikke trekkes for langt, men det burde tas med for å forklare omfanget av det demonologiske prosessene i Vardøhus.

5.4 Den dansk-skotske forbindelsen: Christian IV, James VI og John Cunningham

Det var trolig ikke noen monarker som var mer interessert og besatt av trolldomsfaren enn Christian IV og James VI. Begge brukte kampen mot trollfolk iherdig for å støtte opp autoriteten og legitimiteten deres som monarker og fremmet seg som frelsere mot trolldomsfaren. James VI erklærte seg som djevelens erkefiende og skrev det demonologiske verket *Daemonologie* i 1597. Christian og James ble kjent senest allerede i 1589, da James giftet seg med Christians søster Anna. Her fikk James sitt første personlige møte med trolldom da hans giftemål ble utsatt for værmagi og den påfølgende rettsaken i Edinburg mot Nord-Berwick heksene.

James *Daemonologie* er ikke enestående i forhold til sitt innhold – han introduserer ingen nye elementer eller bidrar med noe nytt til forskningsfeltet – men heller i forhold til sin stilling som monark. Dette er det eneste demonologiske verket som er skrevet av en monark, og

³⁷¹ Se kapittel 2.3.

³⁷² Alm 2000: 140. Se også Tabell A og I i Appendix A. Det var for øvrig 20 prosesser med sabbat eller konspirasjon og ni prosesser med flyving under Jørgen Friis styre.

innflytelsen dette medbrakte gjennom autoriteten som monark må ha spilt en rolle. Malcolm J. Gaskill finner flere referanser til verket i de skotske trolldomsprosessene, og etter James ble kronet som konge av England fikk trolldomsprosessene der et mer kontinentalt og demonologisk utseende.³⁷³ Hvorvidt samtaler med den danske teologen og demonologen Niels Hemmingsen i 1590 førte til økt interesse for demonologi hos James er heller tvilsom, men at han kan ha blitt influert i sitt verk er ikke usannsynlig. I forordet til verket anbefaler han den allerede nevnte Hemmingsens *Admonitio* for mer informasjon om oldtidens tanker om trolldom. James delte imidlertid ikke Hemmingsens syn på vannprøven og sabbaten.

De første demonologiske sporene vi finner i trolldomsprosessene i Vardøhus kom med innsettelsen av John Cunningham som lensinnehaver i 1619. Samtidig med hans innsettelse kom Christian IVs nye trolldomsforordning av 1617 til Vardøhus. Denne forordningen er diskutert i tidligere, men det er viktig å påpeke hvor lite demonologisk innhold denne forordningen har. Pakten med djevelen er det eneste i forordningen som er rent demonologisk. Dette er oppsiktsvekkende i forhold til det nære forholdet mellom Christian og James. James argumenterer i henhold til protestantisk demonologi i hans egen *Daemonologie* for å slå hardt ned på signeri, en forbrytelse Christian mildner straffen på. Bakgrunnen for dette ligger i intensjonen, de som benyttet seg av dette var ikke nødvendigvis klar over at det var djevelen som stod bak selv om demonologien sier dette. I tillegg var signing en tradisjon i folketroen med bred aksept i befolkningen. Som lovgiver kunne ikke Christian pålegge for sterke straffer på en praksis som hadde stor oppslutning i befolkningen uten å risikere motstand fra dem eller i verste fall opprør. Det vi kan si med sikkerhet er at mesteparten av det demonologiske innholdet som plutselig kommer i prosessene fra 1620 ikke stammer fra lovgivningen. Forordningen sier ingenting om djevelmerke, sabbater på kjente fjell som Lyderhorn og Baldvolden, flyving, hamskifte, vannprøve eller hjelpere. Disse demonologiske elementene er hentet fra de første 16 trolldomsprosessene under John Cunningham i perioden 1620-1. Så hvor kom disse elementene fra? Både Willumsen og Hagen trekker frem den omfattende trolldomsjakten i Fife i perioden 1591-7, fødefylket til John Cunningham, som en potensiell kilde. Dette er etter min mening ingen grunn til å gjøre da vi ikke finner prosesser med demonologisk innhold i Fife før 1610, og da spesielt etter 1622. På dette tidspunktet var ikke Cunningham lengre bosatt i Skottland og selv om han kan

³⁷³ Se kapittel 2.3.

ha hørt historier fra andre plasser i Skottland under oppveksten blir dette etter min mening ren spekulering.³⁷⁴

Det er lite vi vet om John Cunninghams liv før hans innsettelse som lensinnehaver. Vi vet at han ble anbefalt av James VI i 1603 til Christian IVs marine, på bakgrunn av hans arktiske erfaringer noe som viser at James kjente til Cunningham. At James sendte et nytt brev angående Cunningham til Christian tyder på at de trolig hadde en nærere relasjon, og med det kan vi spekulere om James har influert Cunninghams syn på trolldom, og da mest sannsynlig demonologiske elementer. Vi vet dessuten at Christian var til stede under Cunninghams bryllup i 1607, dette i tillegg til prestisje-oppdraget som lensinnehaver betyr at Christian må ha hatt tillit til han. Dette betyr at Cunningham hadde en relasjon til de to monarkene i Europa som viste sterkest interesse for trolldom, og vi kan spekulere om dette førte til at Cunningham fikk en sterkere interesse for trolldom, det er nemlig ingen tegn i de historiske kildene om en slik interesse før denne stillingen.

Et klart referansepunkt til James *Daemonologie* er den plutselige økning av vannprøver vi finner fra 1620. I perioden 1620–1 har vi hele 11 vannprøver, der ti finner sted i 1621.³⁷⁵ Før dette finner vi bare en vannprøve i 1610 i Vardøhus. Jeg har funnet 17 nye vannprøver i Vardøhus, noe som bringer tallet for Vardøhus opp til 32 og for Norge opp til 40. James fremhevet vannprøven som en god fremgangsmåte for å avsløre en heks i sitt demonologiske verk, og under John Cunninghams styre finner vi hele 23 vannprøver av totalt 32 i Vardøhus. Denne eksplosjonen av vannprøver tyder på at Cunninghams maktapparat hadde tatt til seg James anbefaling, da vannprøven ble brukt på hele 23 av totalt 52 trolldomsprosesser under hans styre. Dette utgjør hele 44,2 % av trolldomsprosessene, noe vi må regne som statistisk signifikant. Vi finner dessuten minst 25 prosesser med demonologiske elementer noe som utgjør 48,1 % av alle prosessene under Cunningham. Hvis vi ser på implisitt og eksplisitt tortur finner vi 12 tilfeller, og ser vi etter djevlepakt i disse prosessene finner ni, inkluderer vi andre demonologiske elementer er vi oppe i 11. Det er med andre ord en 91,6 % korrelasjon mellom tortur og demonologisk innhold i prosessene under Cunningham. Dette er ekstremt høyt og tyder på at forhørerne må ha påvirket de anklagede med demonologiske idéer.³⁷⁶

³⁷⁴ Se kapittel 4.1.2.

³⁷⁵ Se Tabell F i Appendix A.

³⁷⁶ Den eneste prosessen med tortur og uten demonologiske spor er mot Rasti Rauelsen som kun er anklaget for og tilstår samisk magi. Prosessnr. 707.

Mye tyder på at Cunningham også hadde lest både *Malleus* og *Daemonologie* i sin forberedelse for lensinneholderstillingen. Dette finner vi i prosessen mot Ane Larsdatter der forhøreren spør spesifikt hvorfor hun ikke kunne gråte, en ide som er hentet direkte fra disse verkene.³⁷⁷ Vi må heller ikke glemme den juridiske autonomien Cunningham og hans senere lensinnehavere nøt på grunn av den store avstanden til København. Avstanden førte til at det var nødvendig med relativt selvstendige lensinnehavere og domsstoler, og som nevnt i 3.2 var det mye større sjanse for å slippe både dødsdom og dom overhode hvis saken kom opp for høyere domsinstanser. John Cunningham bygde dessuten opp et maktsapparatet i Vardøhus med sin egen slekt og nære venner, og at det var særdeles tette bånd mellom lensinnehaver, fogd og sorenskriver. Dette betyr at han sto i en særstilling for å utøve sin innflytelse over kriminalpolitikken i lenet.

5.5 Anne Rhodius

Etter innføringen av demonologisk tankegods under John Cunninghams tid fikk vi en sterk gjenoppstandelse av demonologiske prosesser i tillegg til nye demonologiske idéer i 1662-3. Disse nye elementene var anklager mot barn, en direkte portal til helvete på Domen ved Vardø og barn som resultat av seksuell samkvem med djevelen. Mye av skylden til dette må legges på Anne Rhodius. Hun kom fra eliten i København og hadde utvilsomt fått med seg en god del demonologiske historier under oppveksten. Sammen med fengslingen av henne i Vardøhus i 1662 kom det plutselig mange nye demonologiske elementer i trolldomsprosessene. Vi vet at hun hadde direkte innflytelse på minst seks personer i denne perioden, noe som kulminerte i totalt 31 trolldomsprosesser på i overkant av et halvt år. Hun hadde mulighet til å påvirke disse vitnene da hun som elitekvinne kunne bevege seg fritt innenfor Vardøhus festning, og hun oppholdt seg ofte i det tidligere nevnte trollkvinnefengselshullet.³⁷⁸

5.6 Konklusjon

I dette avslutningskapittelet har jeg prøvd å beskrive de forskjellige faktorene jeg mener kan ha bidratt til at Vardøhus hadde så mange demonologiske prosesser. Alle faktorene som er beskrevet her har etter min mening i større eller mindre grad bidratt til dette, men jeg vil

³⁷⁷ Se kapittel 4.1.1.

³⁷⁸ Se kapittel 4.1.3.

fremheve de faktorene jeg mener er avgjørende i forhold til hvorfor Vardøhus hadde så mange flere demonologiske prosesser enn resten av landet.

Lovgivningen mener jeg vi må se bort fra da denne gjelder for hele landet fra 1617, men den lokale myndighetens juridiske autonomi blandet med det utenrikspolitiske spillet må legges sterkere vekt på. Ingen andre områder lå så langt fra København eller befant seg i et slikt politisk konfliktsfull situasjon i vår periode. Hvis vi legger til tankegodset til den europeiske eliten om Vardøhus og dets syn på det som djevelens lekegrind ser vi en intellektuell bagasje som må ha virket som et hardt press på lensinnehaverne.

Det er ingen tvil om at tilgangen til demonologiske verk var der for hovedpersonene som spredde disse idéene til befolkningen. Som nevnt i Kapittel 2 var de fleste demonologiske verker beregnet på både den geistlige og verdslige eliten. Kanskje spesielt *Daemonologie* som et protestantisk og pastoralt verk rettet seg mot prester. Prester var de som i stor grad sto for formidlingen til befolkningen gjennom gudstjenester. Vi vet at verk som *Malleus*, *Démonomanie*, *Admontio* og *Daemonologie* kunne finnes i universitetsbiblioteket i København. Med tanke på aktualiteten til temaet er det stor grunn til å tro at de fleste prestestudenter kom borti minst ett av disse verkene og tok informasjonen til seg. Dette presenterer et problem i forhold til Vardøhus da for eksempel Hemmingsen forkastet sentrale demonologiske idéer som flyving og sabbat, noe vi finner mye av i kildematerialet. Hemmingsen nøt stor respekt blant den lærde eliten og derfor skulle man tro dette også ville gjelde prestestudentene. I resten av landet ser vi et trolldomslandskap etter Hemmingsens tanker, men ikke i Vardøhus. Her kan det imidlertid være innflytelse fra Brochmand som i større grad enn Hemmingsen aksepterte kontinentale idéer, og hans innflytelse på studenter gjennom hans pensumlitteratur må ikke undervurderes.

Vi kommer ikke utenom det personlige elementet i monark-vennen og lensinnehaver John Cunningham. Det faktum at vi ikke finner noen demonologiske elementer i Vardøhus før Cunningham ble innsatt kan ikke undervurderes. Hans mentale bagasje, personlige forhold til trolldomsmonarkene, det utenrikspolitiske presset, den nærmest ubegrensede juridiske autonomien til rettsapparatet i lenet og hans tilknytning til befolkningen i Vardøhus må ha spilt en sterk rolle i innføringen av demonologiske idéer og overlevelsen i befolkningens tankegods.

At dette ble vedlikeholdt og videreutviklet må i stor grad tillegges Anne Rhodius som førte til 31 prosesser i en kort høst- og vinterperiode fra 1662–3. Her kom det nye demonologiske elementer og da kanskje spesielt de mer kontinentale idéene som gikk på djevelbarn og innblanding av barn i prosesser.

5.7 Epilog

Som vi har sett i denne oppgaven er det flere faktorer som må regnes med for å forklare hvorfor demonologiske idéer fikk så sterkt fotfeste i Vardøhus. Ettersom nesten hele denne oppgaven har vært basert på sekundærlitteratur kan vi ikke trekke noen endelige konklusjoner, men vi kan si at det er noen veldig klare tendenser. Det er imidlertid åpenbart at tiden er moden for en ny systematisk gjennomgang av trolldomsprosessene i hele landet, der alle de momentene jeg har trukket frem bør utdypes i tillegg til en del jeg har valgt ikke å fokusere på, som for eksempel signeri og dets utbredelse. Et nytt referanseverk med oppdaterte kilder vil forenkle og muliggjøre nye komparasjoner og kanskje åpne for nye forklaringsmåter.

Appendix A

Tabell A: Trolldomsprosessene i Vardøhus

Ness	Willumsen	Lilteskiold	År	Navn	Bosatt [Retreført]	Samisk	Trolldom	Matefium	Signeri	Samisk magi	Djvelpakt	Apostel	Djvelmerke	Torturert	Sabbat / Konspirasjon	Helligdag	Hamskifte	Værmagi	Flyving	Ild og bål	Noter	Kilde
------	-----------	-------------	----	------	-----------------------	--------	----------	----------	---------	-------------	-----------	---------	------------	-----------	--------------------------	-----------	-----------	---------	---------	------------	-------	-------

Prosesser under ukjent Lensinnehaver (1590-tallet)

		1590-tallet		Olof Mårthensson	Utsjokk	✓	✓			✓										ner ²	² Bøtelagt	H2010
		1590-tallet		Neudoioch	Utsjokk	✓	✓			✓										ner ²	² Bøtelagt	H2010
Totalt 2 prosesser						2	2	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		

Prosesser under Lensinnehaver Oluff Pederssøn Måneskiold (1601-1608)

704	W001	1601		Christen Skredder	Vardø [Vardø]		✓	✓													✓	W2011a: 11	
705	W002	1601-2		Morten Olsen	Varanger [Vardø]	✓	✓	✓		✓											✓	W2011a: 12	
Totalt 2 prosesser						1	2	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	

Prosesser under Lensinnehaver Claus Gagge (1608-1619)

826	W003	1610		Peder Mand	Laksefjord [Kjelvik]	✓	✓														✓	L1998: 68; W2011a: 13
905	W004	02	1610	Gamle Zare	Porsanger [Kjelvik]	✓	✓	✓		✓											✓	L1998: 68; W2011a: 15
906	W005	02	1610	Mons Storebarn	Porsanger [Kjelvik]	✓	✓	✓		✓											✓	L1998: 70; W2011a: 16
907	W006	02	1610	Mons Andersen	Porsanger [Kjelvik]	✓	✓	✓		✓											✓	L1998: 70; W2011a: 17
904	W007	01	1610	Anne, Laurits Pedersens hustru	Honningsvåg [Kjelvik]		✓														✓	L1998: 68; W2011a: 14
908	W008	03	1612	Lisbet, Peder Torfindsens hustru	Makkaur		✓	✓	✓												✓	L1998: 70; W2011a: 18
909	W009	04	1617	Nils Jonsen	Vest-Finnmark [Hjelmsøy]	✓	✓			✓											✓	L1998: 72; W2011a: 19
Totalt 7 prosesser						5	7	4	1	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	

Prosesser under Lensinnehaver John Cunningham (1619-1651)

693	W010	05	1620	Karen Edisdatter	Omgang [Omgang]	✓	✓	✓	✓	✓	✓										✓	TfF1620:31-3; L1998: 74; W2010: 22-6; W2011a: 20
694	W011	14	1621	Kirsten Sørensdatter	Kiberg [Vardø]		✓	✓		✓				✓ ¹	✓	✓	✓	✓			✓	¹ "Godvillig" TfF1620: 50-2; L1998: 92; W2010: 27-31; W2011a: 30
695	W012	11	1621	Gøri Olsdatter	Store Ekkerøy [Vardø]		✓	✓		✓	✓				✓				✓	✓	✓	TfF1620: 292; L1998: 88; W2011a: 27
696	W013	12	1621	Guri Olufsdatter	Lille Ekkerøy [Vardø]		✓	✓		✓	✓				✓	✓			✓	✓	✓	TfF1620: 292-3; L1998: 88; W2011a: 28
697	W014	09	1621	Kari Olufsdatter	Vardø [Vardø]		✓			✓	✓			✓	✓	✓			✓	✓	✓	L1998: 84; W2011a: 25
698	W015	08	1621	Mari Jørgensdatter	Kiberg [Vardø]		✓	✓	✓	✓	✓	✓			✓		✓		✓	✓	✓	L1998: 82; W2011a: 23
699	W016		1621	Ragnhilde Olufsdatter	Vardø [Vardø]		✓								✓		✓		✓	✓	✓	W2011a: 26
700	W017	06	1621	Siri Knudsdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓							✓	✓					✓	L1998: 76; W2011a: 21
701	W018	10	1621	Marrite Olufsdatter	Kiberg [Vardø]		✓	✓		✓					✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	TfF1620: 52 L1998: 86; W2010: 30, 80; W2011a: 24
702	W019	15	1621	Lisebet Nilsdatter	Omgang [Omgang]		✓	✓		✓				✓ ¹	✓		✓	✓		✓	✓	¹ "Godvillig og upint" TfF1620: 58-9 L1998: 96; W2010: 31-3; W2011a: 31
706	W020		1621	Ingri, Thorkild Andersens hustru	Lerresfjord [Hammerfest]	✓	✓	✓		✓					✓				✓	✓	✓	TfF1620: 66- 7W2010: 35-6; W2011a: 32
707	W021		1621	Rasti Rauelsen	Klubben [Hammerfest]	✓	✓	✓		✓				✓ ¹					✓	✓	✓	¹ "Upint" TfF1620: 67 W2010: 37-8; W2011a: 33
708	W022		1621	Find Thorsen	Hellefjord [Hammerfest]	✓	✓	✓		✓	✓										✓	TfF1620: 67-8 W2010: 39; W2011a: 34

Naes	Willumsen	Lilenskiold	År	Navn	Bosatt (Retteført)	Samisk	Trolldom	Matefium	Signeri	Samisk magi	Djvelpakt	Apostel	Djvelmerke	Torturert	Sabbat / Konspirasjon	Helligdag	Hamskifte	Værsmagi	Flyving	Ilid og bål	Noter	Kilde	
828	W023	7	1621	Elsebe Knutsdatter	Kiberg [Vardø]		✓	✓			✓							✓		✓	TfF1620: 52; L1998: 78; W2010:30; W2011a: 22		
829	W024	13	1621	Anne Lauritsdatter	Vadsø [Vardø]		✓		✓		✓			✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	¹ "Godvillig"	L1998: 90; W2011a: 29	
703	W025		1621	Mette Thorgiersdatter ³	Gåsnes [Hjelmsøy]		✓								✓					ne ²	² Frikjent ³ Datter av 828	TfF1620: 52, 65; W2010:34; W2011a: 34	
	W026	16	1624	Anne Edisdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓			✓		✓	¹ "Upint"	L1998: 98; W2011a: 36	
	W027		1624	Elin Thorstensdatter	Langnes [Hasvåg]		✓	✓													✓	TfF1620: 121 W2010: 40-1; W2011a: 35	
	W028		1624	Dorritte Jensdatter	[Hasvåg]		✓	✓													ne ²	² Bøtelagt	TfF1620: 119-20; W2010:40
709	W029	17	1625	Gundell Olsdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓	✓		✓	✓		✓	✓			✓			✓	¹ "Upint" ³ Fikk trolldom gjennom brød fra W026s datter	TfF1620: 128; L1998: 100; W2010: 42-3; W2011a: 37
711	W030	18	1625	Oluf Mogensen	Hamningberg [Vardø]	✓	✓		✓	✓											ne ²	² Bøtelagt medviter	TfF1620: 132; L1998: 104; H2009b: 381; W2010: 45
711a	W031		1625	Thorben Olsen	Hamningberg [Vardø]	✓	✓		✓	✓											ne ²	² Bøtelagt medviter	TfF1620: 132; L1998: 104; H2009b: 381; W2010: 45
711b	W032		1625	Jacob Pedersen	Hamningberg [Vardø]	✓			✓	✓											ne ²	² Bøtelagt medviter	TfF1620: 132; L1998: 104; H2009b: 382 W2010: 45
714	W033	19	1626	Karen Mogensdatter	Vadsø [Vadsø]		✓	✓			✓	✓			✓	✓	✓	✓	✓	✓		L1998: 104; W2010: 47; W2011a: 38	
780	W034		1626	Marrite Edisdatter	Hjelmsøy [Kjelvik]		✓	✓													✓	TfF1620: 156-7 W2010: 46-9; W2011a: 39	
779	W035		1626	Marren Christensdatter	Kjelvik [Kjelvik]		✓	✓													ne ²	² Utsatt	TfF1620: 149, 158; W2010: 46-7
716	W036	20	1627	Quiwe Baarsen	Årøya [Alta]	✓	✓			✓								✓			✓	TfF1620: 169-71; L1998: 108; W2010: 53-9; W2011a: 40	
	W037		1628	Jacob Thommesen	Wrangund [Hasvåg]		✓	✓													ne ²	² Frikjent	TfF1620: 171-2, 206; W2010: 61
	W038		1628	Kaa Anne	[Vardø]		✓														ne ²	² Bøtelagt	TfF1620: 211-2; W2010: 62-5
717	W039	21	1632	Kari, Jetmund Siversens hustru	Vadsø [Vadsø]		✓	✓	✓		✓			✓	✓			✓			✓	¹ "Godvillig" ³ "Forvoldt" av sin mor	TfF1620: 291-3; L1998: 110; W2010: 68-72; W2011a: 41
718	W040	22	1632	Synøve, Anders Nordmørings hustru	Vadsø [Vadsø]		✓	✓			✓			✓				✓	✓	✓		¹ "Godvillig"	TfF1620: 293-4; L1998: 114; W2010: 72-4; W2011a: 42
789	W041		1632	Birgete, Christophers hustru	[Vardø]		✓														?	² Utsatt	TfF1620: 304; W2010: 77
710 715 910	W042	23	1625 1626 1634	Ingeborg Jørgensdatter ³	Hamningberg [Vardø]		✓	✓		✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		³ 711s kone	TfF1620: 131-2; L1998: 116; W2010:43-5, 83-4; W2011a: 44
788	W043	27	1634	Kirsten, Rasmus Siversens hustru	Kiberg [Vardø]		✓	✓			✓	✓			✓			✓	✓	✓		TfF1620: 85, 162, 302-3; L1998: 126; W2010: 75-7, 80-2;	
914	W044	28	1634	Anne Mattisdatter	Ekkerøy [Vardø]		✓	✓						✓	✓			✓	✓	✓		L1998: 128; W2010: 93-5; W2011a: 48	
913	W045	26	1634	Marette, Oluf Mørings hustru	Makkaur [Makkaur]		✓	✓			✓	✓		✓				✓		✓		L1998: 124; W2010: 91-2; W2011a: 47	
911	W046	24	1634	Marrite Thamisdatter	Makkaur [Makkaur]		✓	✓			✓			✓	✓			✓	✓	✓		L1998: 118; W2010: 85-7; W2011a: 45	
912	W047	25	1634	Sarve Pedersen ³	Porsanger [Kjelvik]	✓	✓	✓		✓											✓	³ Lærte av sin gudmor, utlegger 2 ektepar	L1998: 120; W2010: 88-90; W2011a: 46
790	W048	30	1638	Lisbet, Oluf Nilsens hustru	Vardø [Vardø]		✓	✓	✓						✓			✓	✓	✓		L1998: 134; W2010: 77; W2011a: 49	

Naess	Willumsen	Lilenskiold	År	Navn	Bosatt [Retteført]	Samisk	Trolldom	Matefium	Signeri	Samisk magi	Djvelpakt	Apostel	Djvelmerke	Torturert	Sabbat / Konspirasjon	Helligdag	Hamskifte	Værsmagi	Flyving	Ilid og bål	Noter	Kilde
920	W049	34	1638	Mari, Østens hustru	Vardø [Vardø]		✓	✓									✓	✓	✓	✓		L1998: 138; W2011a: 54
917	W050	31	1638	Nils Rastesen ³	Vest-Finnmark [Gåsnes]	✓	✓	✓	✓						✓				✓	✓	³ Lærte av sin far	L1998: 134; W2011a: 50
917a	W051	32	1638	Solve Andersdatter ³	Vest-Finnmark [Gåsnes]	✓	✓	✓	✓						✓				✓	✓	³ 917s kone	L1998: 136; W2011a: 51
	W052		1638	Nils Sarresen	Vest-Finnmark [Gåsnes]	✓	✓	✓	✓										✓	✓		W2011a: 52
919	W053	33	1638	Sissel Pedersdatter	Vadsø [Vadsø]	✓	✓	✓	✓												✓	L1998: 136; W2011a: 53
915	W054	29	1638	Maren, Jon Dass' hustru	Vardø [Vardø]		✓	✓							✓				✓	✓	✓	L1998: 132; W2011a: 55
	W056		1640	Smeld Anne	Vadsø [Vardø]		✓				✓										✓	W2010: 110; W2011a: 56
729	W057		1640	Kirsten Taus	Vardø [Vardø]		✓														✓	W2010: 117; W2011a: 57
	W058		1645	Marette, Torstens hustru	Hamningberg [Vardø]		✓														✓	W2010: 130; W2011a: 58
	W059		1645	Oluf Rasmussens hustru	Vardø [Vardø]		✓														✓	W2011a: 59
	W060		1647	Maren Jakobsdatter, Søren Nilsens hustru	Vardø		✓														nei ²	² Frikjent W2008:302; H2009b: 382
	W055		1649	Mari, Oluf Jonsens hustru	Ekkerøy [Vardø]		✓	✓													✓	W2010: 122-4; W2011a: 60
	W061		1650	Peder Svendsen			✓														nei ²	² Bøtelagt medviter W2008:302
Totalt 52 prosesser						13	52	36	9	14	19	12	2	4¹	24	9	14	25	13	41	8 implisitte; 3 18 familie	

Prosesser under Lensinnehaver Jørgen Friis (1651-1661)

719/ 794?	W062	35	1652	Gundelle Omundsdatter	Vadsø [Vadsø]		✓	✓			✓				✓				✓	✓	✓	L1998: 140; W2010: 98-103; W2011a: 61
	W063		1652	Mette Danielsdatter	[Vadsø]		✓	✓							✓					✓	² Ukjent, tilsto ikke	W2010: 100-1, 105-6
720	W064	36	1652	Bodelle Danielsdatter	Vadsø [Vadsø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	L1998: 142; W2010: 103-5, 107-9; W2011a: 62
722	W065	37	1652	Baarne, Willands Klokkers hustru	Vadsø [Vadsø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Godvillig" L1998: 144; W2010: 106, 110-1; W2011a: 63
723	W066	41	1653	Eli Sigvartsdatter	Ekkerøy [Vadsø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Godvillig" L1998: 150; W2010: 122-6; W2011a: 67
724	W067	42	1653	Berigette Christophersdatter	Ekkerøy [Vadsø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Godvillig" L1998: 152; W2010: 124-6; W2011a:68
725	W068	40	1653	Berigette Johannesdatter	Andersby [Vadsø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Godvillig" L1998: 150; W2010: 125-8 W2011a: 69
728	W069	39	1653	Synøve Olsdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Frivillig og utvungen" L1998: 148; W2010: 116- 20 W2011a: 65
727 924	W070	47	1653	Marette Andersdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Godvillig" L1998: 162-5; W2010: 112-6 W2011a: 64
730	W071	38	1653	Berigette Edisdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Frivillig" L1998: 146; W2010: 118-9, 121; W2011a: 66
731 922	W072	45	1653	Lisebet Poulsdatter	Kiberg [Kiberg]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Godvillig" L1998: 158; W2010: 130-1, 134-5 W2011a: 71
732 923	W073	46	1653	Anne Pedersdatter	Kiberg [Vardø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Godvillig" L1998: 160; W2010: 133, 135-7 W2011a: 72
733 921	W074	44	1653	Gjertrud Thronsdatter	Ekkerøy [Kiberg]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Frivillig" L1998: 156; W2010: 137-8 W2011a: 73
	W075		1653	Guri Edisdatter	Kiberg [Kiberg]		✓	✓						✓						✓	² Ukjent, tilsto ikke	W2010: 115, 129
734	W076	43	1653	Baarne Olsdatter	Syltevik [Vardø]		✓	✓			✓	✓		✓	✓					✓	✓	¹ "Frivillig" L1998: 154; W2010: 131-3 W2011a: 70
801	W077		1653	Kirsten Mikkelisdatter			✓														nei ²	² Frikjent W2008: 302
802	W078		1653	Anne Bjørnsdatter			✓														nei ²	² Frikjent W2008: 302
803	W079		1653	Finne-Berrette		✓	✓														nei ²	² Frikjent W2008: 302
804	W080		1653	Berigette Simensdatter			✓														nei ²	² Frikjent W2008: 302
805	W081		1653	Sigri Tøresdatter			✓														nei ²	² Frikjent W2008: 302

Næss	Willmsen	Liljenskiold	År	Navn	Bosatt [Retteført]	Samisk	Trolldom	Maleficium	Signeri	Samisk magi	Djevelpakt	Apostel	Djevelmerke	Torturert	Sabbat / Konsentrasjon	Helligdag	Hamskifte	Værmagi	Flyving	Itid og bål	Noter	Kilde
806	W082		1653	Ingeborg Jonsdatter			✓													nei ²	² Frikjent	W2008: 302
807	W083		1653	Aagot Jakobsdatter			✓													nei ²	² Frikjent	W2008: 302
735	W084	48	1654	Karen Jonsdatter ³	Kiberg [Vardø]		✓	✓	✓		✓		✓ ¹		✓		✓	✓		✓	¹ Implisitt: "Frivillig" ³ Lært opp av moren	L1998: 164; W2010: 138-48; W2011a: 74
791	W085		1654	Oluf Olufsen	Kiberg [Kiberg]		✓													nei ²	² Bøtelagt medviter	L1998:166-8 W2010: 148
791a	W086		1654	Inger Tjeraldsdatter ³	Kiberg [Kiberg]		✓													nei ²	² Bøtelagt medviter ³ 91s hustru	L1998:166-8 W2010: 148
791b	W087		1654	Peder Dreng	Kiberg [Kiberg]		✓													nei ²	² Bøtelagt medviter	L1998:166-8 W2010: 148
737	W088	49	1654	Marette Rasmusdatter	Kiberg [Vardø]		✓	✓	✓		✓	✓			✓		✓	✓	✓	✓		L1998: 168; W2010: 148, 152; W2011a: 75
			1654	Anders Aall	Loppa [Hasvåg]		✓	✓												nei ²	² Dømt for drap	H2010
738	W089	50	1655	Kirsten Olsdatter ³	Vardø [Vardø]		✓	✓									✓	✓		✓	³ Lærte av sin matmor	L1998: 172; W2010: 159-61; W2011a: 76
739	W090	51	1655	Siri Christophersdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓			✓				✓		✓	✓	✓	nei ²	² Halshugget	L1998: 172; W2010: 162-5 W2011a: 77
740	W091	52	1655	Mari Tamisdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓			✓				✓	✓	✓	✓		nei ²	² Halshugget	L1998: 174; W2010:162-5; W2011a: 78
770	W092		1656	Mette Nilsdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓							✓		✓	✓		nei ²	² Frikjent	H2009b: 382; W2010: 163-5
Totalt 32 prosesser						2	32	21	2	0	17	14	0	1 ¹	20	1	15	20	9	16	¹ 12 implisitte; ³ 4 familie	

Prosesser under Amtmann Christopher Orning (1661-1665)

741 795	W093	53	1657 1662	Dorette Lauritsdatter	Vadsø [Vadsø]		✓	✓			✓	✓		✓ ¹	✓		✓	✓	✓	✓	¹ "Godvillig"	L1998: 176; W2010: 180-7;
742	W094	54	1662	Maren Sigvaldsdatter	Vadsø [Vardø]		✓	✓			✓			✓ ¹	✓		✓	✓	✓	✓	¹ "Godvillig"	L1998: 178; W2010: 183-7; W2011a: 80
743	W095	55	1662	Ragnild Clemidsdatter	Ekkerøy [Vardø]	✓	✓	✓			✓	✓		✓ ¹	✓		✓	✓		✓	¹ "Godvillig"	L1998: 178; W2010: 185-7; W2011a: 81
744	W096	56	1662	Maren Mogensdatter	Ekkerøy [Vardø]		✓	✓			✓	✓		✓ ¹	✓		✓	✓	✓	✓	¹ "Frivillig"	L1998: 180; W2010: 188-96; W2011a: 82
745	W097	57	1662	Maritte Rasmusdatter	Vadsø [Vardø]		✓	✓			✓	✓		✓ ¹	✓		✓	✓	✓	✓	¹ "Frivillig"	L1998: 182; W2010: 191-6; W2011a: 83
746	W098	58	1662	Maren Henningsdatter	Ekkerøy [Vardø]		✓							✓ ¹	✓			✓		✓	¹ "Frivillig"	L1998: 184; W2010: 193-8; W2011a: 84
749 747	W099	59	1662 1663	Sigri Olsdatter	Kiberg [Kiberg]		✓	✓	✓		✓	✓		✓ ¹	✓					✓	¹ "Frivillig"	L1998: 184; W2010: 199-209; W2011a: 85
	W100		1663	Ingeborg, Peder Krogs hustru	Makkaur [Vardø]		✓							✓				✓		nei ²	² Torturert til døde	W2010: 221-3; W2011a: 86
752	W101	61	1663	Guri, Laurits' hustru	Ekkerøy [Kiberg]		✓	✓	✓		✓	✓			✓	✓				✓		L1998: 192; W2010: 220-8; W2011a: 87
754	W102	60	1663	Solve Nilsdatter	Andersby [Kiberg]		✓	✓			✓	✓			✓	✓	✓	✓	✓	✓		L1998: 190; W2010: 223-8; W2011a: 88
756	W103	65	1663	Ellen Gundersdatter	Andersby [Vadsø]		✓	✓	✓		✓	✓		✓ ¹	✓		✓		✓	✓	¹ "Frivillig og godvillig"	L1998: 208; W2010: 234-9; W2011a: 89
757	W104	66	1663	Karen Andersdatter	Skatøre [Vadsø]		✓	✓			✓	✓		✓ ¹			✓			✓	¹ "Frivillig og godvillig"	L1998: 212; W2010: 235-9; W2011a: 90
758 796	W105	67	1663	Margrette Jonsdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓			✓	✓			✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	L1998: 212; W2010:175-9, 241- 52; W2011a: 91
760	W106	69	1663	Sigri Jonsdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓			✓	✓	✓		✓		✓	✓		✓		L1998: 218; W2010: 250-7; W2011a: 92
761	W107	70	1663	Gundelle Olsdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓			✓	✓			✓	✓	✓	✓	✓	✓		L1998: 218; W2010: 252-7; W2011a: 93
762	W108		1663	Dorette Poulsdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓						✓	✓			✓		nei ²	² Torturert til døde	W2010: 252-3; W2011a: 94
764	W109	71	1663	Barbra Olsdatter	Vadsø [Vardø]		✓	✓			✓	✓	✓	✓ ¹	✓		✓	✓	✓	✓	¹ "Godvillig"	L1998: 222; W2010: 164,279 W2011a: 95

Næss	Willumsen	Lilienskiold	År	Navn	Bosatt [Retteført]	Samisk	Trolldom	Maleficium	Signeri	Samisk magi	Djevelpakt	Apostel	Djevelmerke	Torturert	Sabbat / Konspirasjon	Helligdag	Hamskifte	Værmagi	Flyving	Itt og bål	Noter	Kilde
766	W110	74	1663	Bodel Clausdatter	Ekkerøy [Vardø]		✓	✓			✓	✓	✓	✓ ¹	✓		✓	✓	✓	✓		L1998: 228; W2010: 279; W2011a: 96;
767	W111	75	1663	Birgitte Olufsdatter	Ekkerøy [Vardø]		✓	✓			✓	✓	✓	✓ ¹	✓		✓	✓	✓	✓		L1998: 230; W2010:279; W2011a: 97
768	W112	76	1663	Karen Olsdatter	Ekkerøy [Vardø]		✓	✓			✓	✓	✓	✓ ¹	✓		✓	✓	✓	✓		L1998: 232; W2010: 276-9; W2011a: 98
755	W113	64	1663	Karen Iversdatter ³	Vadsø [Vardø]		✓	✓			✓	✓	✓		✓		✓		✓	ne ²	² Frikjent ³ Datter av 742	L1998: 202; W2010: 228-31, 239-41
750	W114	62	1663	Ingeborg Iversdatter ³	Vadsø [Vardø]		✓				✓	✓			✓		✓			ne ²	² Frikjent ³ Datter av 742	L1998: 194; W2010: 210-4, 239-41
751	W115	63	1663	Maren Oelsdatter ³	Vadsø [Vardø]		✓	✓			✓						✓	✓		ne ²	² Tukthus ³ Lærte av sin tante	L1998: 198; W2010:215-9, 239-41
797	W116	72	1663	Karen Nilsdatter	Vadsø [Vardø]		✓	✓			✓	✓	✓				✓	✓	✓	ne ²	² Frikjent ³ Datter av 764	L1998: 224; W2010: 241, 265-6
759	W117	68	1663	Ragnilde Endresdatter	Kiberg [Vardø]		✓	✓			✓	✓	✓		✓		✓		✓	ne ²	² Frikjent	L1998: 216; W2010: 257
879	W118		1663	Gjertrud Siversdatter	Vardø [Vardø]		✓					✓			✓	✓	✓			ne ²	² Frikjent	W2010:244-6, 279
880	W119		1663	Kirsten Sørensdatter	Vardø [Vardø]		✓													ne ²	² Frikjent ³ Datter av 879	W2010: 264, 279
864	W120		1663	Karen Nilsdatter	Vardø [Vardø]		✓	✓							✓		✓			ne ²	² Frikjent	H2009b: 383; W2010: 176-8, 203-5
865	W121		1663	Sigri Pedersdatter ³	Vardø [Vardø]		✓								✓		✓			ne ²	² Frikjent ³ Datter av 864	H2009: 383; W2010: 263-6
Totalt 29 prosesser							1	29	23	3	0	22	20	9	2¹	24	5	22	19	14	18	¹ 12 implisitte; ³¹ familie

Prosesser under Amtmann Otte Hansen Bielche (1668-1679)

809	W122		1670	Finne-Elli	Andersby [Vadsø]		✓	✓		✓										ne ²	² Drept under forvaring	W2010: 319-23; W2011a: 99	
765 808	W123	73	1663 1671	Magdelene Jacobsdatter	Andersby [Vadsø]		✓	✓			✓	✓	✓				✓	✓	✓	ne ²	² Frikjent	L1998: 226-8; W2010: 279, 317-25	
810	W124		1672	Maritte Gundersdatter	Hammerfest [Hammerfest]		✓	✓	✓											ne ²	² Frikjent	W2010: 327	
811	W125		1672	Mogens Zarsen	Øksfjord [Løppen]		✓	✓	✓	✓										ne ²	² Forvisning	W2010: 327-9	
771	W126	77	1678	Synøve Johansdatter	Vadsø [Vadsø]		✓	✓		✓	✓	✓	✓ ¹							✓	¹ "Godvillig"	L1998: 242; W2010: 333-41, 346 W2011a: 100	
772	W127	78	1679	Kirsten Knutsdatter	Vadsø [Vadsø]		✓	✓					✓ ¹							ne ²	¹ "Godvillig" ² Frikjent	L1998: 244 W2010:341, 345-53	
Totalt 6 prosesser							3	6	5		3	2	2	1	0¹				1	1	1	1	¹ 2 implisitte

Prosesser under Amtmann Knud Ovesøn Gjedge (1680-82)

812	W128		1680	Karen Clemmitsdatter ³	Kjelvik		✓													ne ²	² Frikjent ³ 12a's kone	W2008: 303
812a	W129		1680	Peder Gundersen	Kjelvik		✓													ne ²	² Bøtelagt	W2008: 303
Totalt 2 prosesser							2													0	² 2 familie	

Prosesser under Amtmann Hans H. Lilienskiold (1684-1701)

814	W130		1685	Gunder Tommesen	[Hammerfest]		✓	✓	✓	✓						✓				ne ²	² Utsatt	W2010:356-8
815	W131		1688	Karen Nilsdatter	Sandskjær [Vadsø]		✓	✓												ne ²	² Utsatt	L1998: 250; W2010: 362-3
773	W132		1689	Birgette Eriksdatter	Sandskjær [Vadsø]		✓	✓			✓									ne ²	² Frikjent	L1998: 250; W2010: 366-9
	W133		1690	Karen Simensdatter	[Kiberg]		✓	✓												ne ²	² Skrifte	L1998: 252; W2010: 369-70
798	W134		1690	Marite Nilsdatter	Karihiold [Vadsø]		✓	✓												ne ²	² Bøtelagt og skrifte	L1998: 254; W2010: 370-3
774	W135	79	1692	Anders Poulsen	Varanger [Vadsø]		✓	✓		✓								✓		ne ²	² Drept under forvaring	L1998: 256; W2010: 377-95 W2011a: 101
Totalt 6 prosesser							2	6	3	3	1	1					1	1		0		

Alle prosesser i Vardøhus

Totalt 138 prosesser							29	138	94	18	25	61	49	12	7¹	68	16	51	56	37	85	¹ 35 implisitte; ³⁵ familie
-----------------------------	--	--	--	--	--	--	-----------	------------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	----------------------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	-----------	--

Tabell B: Kjønnfordeling i norsk trolldomsprosesser

	Anklagede				Dødsfall				Dødsrate			
	Kvinner	Menn	Ukjent	Totalt	Kvinner	Menn	Ukjent	Totalt	Kvinner	Menn	Ukjent	Totalt
Vardøhus	112	27	0	138	77	14	0	91	69,4 %	51,9 %	0,0 %	66,7 %
Bergenus	93	26	0	119	35	8	0	43	37,6 %	30,8 %	0,0 %	36,1 %
Rogaland	9	16	116	141	0	0	25	25	0,0 %	0,0 %	21,6 %	17,7 %
Agder	55	17	1	73	18	1	1	20	32,7 %	5,9 %	100,0 %	27,4 %
Østlandet	78	21	90	189	50	12	8	70	64,1 %	57,1 %	8,9 %	37,0 %
Totalt	346	107	207	660	181	35	34	250	52,3 %	32,7 %	16,4 %	37,9 %

Tabell C: Dommene i trolldomsprosessene i Vardøhus

	Norsk/dansk			Samisk			Totalt		
	Kvinner	Menn	Totalt	Kvinner	Menn	Totalt	Kvinner	Menn	Totalt
Ild og bål	67	1	68	5	12	17	72	13	85
Lide på sin hals	2	0	2	0	0	0	2	0	2
Drept under forvaring	0	0	0	1	1	2	1	1	2
Torturert til døde	2	0	2	0	0	0	2	0	2
Forvisning	0	0	0	0	1	1	0	1	1
Bøtelagt	4 ¹	4	8	0	5	5	4	9	13
Skrifte	2 ¹	0	2	0	0	0	2	0	2
Tukthus	1	0	1	0	0	0	1	0	1
Frikjent	21	1	22	2	1	3	23	2	25
Ukjent/utsatt	5	0	5	0	1	1	5	1	6
Totalt	104	6	110	8	21	29	112	27	139

¹ Inkluderer prosessnr. 798 som ble både bøtelagt og dømt til å skrifte.

Tabell D: Torturerte i Vardøhus

	Norsk/dansk		Samisk		Totalt
	kvinner	menn	kvinner	menn	
Pinlig forhør	7	0	0	0	7
Implisitt ¹	33	0	1	1	35
Totalt	40	0	1	1	42

¹ Bekjente "godvillig", "frivillig" eller "upint". Se 4.1.1 for mer informasjon.

Tabell E: Sted for retterføring av trolldomsprosessene i Vardøhus

	Dem.	Totalt
Vardø	41	62
Vadsø	15	22
Kiberg	5	9
Kjelvik	0	8
Hammerfest	1	5
Hasvåg	0	4
Gåsnes	0	3
Hjelmsøy	0	2
Omgang	2	2
Alta	0	1
Makkaur	2	1
Loppen	0	1
Ukjent	0	18
Totalt	66	138

Tabell F: Bosted for trolldomsanklagede i Vardøhus

	<u>Totalt</u>	<u>Dem.</u>
Vardø	27	12
Vadsø	18	16
Kiberg	15	11
Ekkerøy	12	10
Andersby	5	4
Hamningberg	5	1
Porsanger	4	
Vest-Finnmark	4	
Makkaur	4	2
Kjelvik	3	
Utsjokk	2	
Varanger	2	
Omgang	2	2
Loppa	2	
Sandskjær	2	1
Honningsvåg	1	
Store Ekkerøy	1	1

	<u>Totalt</u>	<u>Dem.</u>
Laksefjord	1	
Lille Ekkerøy	1	1
Lerresfjord	1	
Klubben	1	
Hellefjord	1	1
Gåsnes	1	
Langnes	1	
Hjelmsøy	1	
Årøya	1	
Wrangsund	1	
Syltevik	1	1
Skatøre	1	1
Hammerfest	1	
Øksfjord	1	
Karihielid	1	
Ukjent	14	2
Totalt	138	66

Tabell G: Vannprøver i Norge

Næss	Willumsen	Liljenskiöld	År	Navn	Bosatt [Retterført]	Etnisitet	Eget ønske
011			1624	Kirstein Greffeigh ¹	Østfold	n	
045			1624	Marit Bjørnsdatter ¹	Akershus	n	
161			1624	en trollkone ¹	Vestfold	n	
189			1650	søde Mari (Gunhild) ¹	Vest-Agder	n	
203			1650-3	Gunhild Nedrebø ¹	Vest-Agder	n	
685			1609	Søte mor ¹	Stavanger, Rogaland	n	
355			1634	Adlaug Eriksdatter ¹	Stavanger, Rogaland	n	
661			1606	en trollkone	Bergen, Bergenhus len	n	
904	W007	01	1610	Anne, Laurits Pedersens hustru	Honningsvåg [Kjelvik]	n	
693	W010	05	1620	Karen Edisdatter	Omgang [Omgang]	s	
694	W011	14	1621	Kirsten Sørensdatter	Kiberg [Vardø]	n	
695	W012	11	1621	Gøri Olsdatter	Store Ekkerøy [Vardø]	n	
696	W013	12	1621	Guri Olufsdatter	Lille Ekkerøy [Vardø]	n	
700	W017	06	1621	Siri Knudsdatter	Vardø [Vardø]	n	
702	W019	15	1621	Lisebet Nilsdatter	Omgang [Omgang]	n	
706	W020		1621	Ingri, Thorkild Andersens hustru	Lerresfjord [Hammerfest]	s	
707	W021		1621	Rasti Rauelsen	Klubben [Hammerfest]	s	
708	W022		1621	Find Thorsen	Hellefjord [Hammerfest]	s	✓
828	W023	07	1621	Elsebe Knutsdatter	Kiberg [Vardø]	n	
829	W024	13	1621	Anne Lauritsdatter	Vardø [Vardø]	n	

¹ Næss 1982:430.

Næss	Willumsen	Liljenskiöld	År	Navn	Bosatt [Retterført]	Etnisitet	Eget ønske
	W026		1624	Elin Thorstensdatter	Langnes [Hasvåg]	n	
709	W029	17	1625	Gundell Olsdatter	Vardø [Vardø]	n	
714	W033	19	1626	Karen Mogensdatter	Vadsø [Vadsø]	n	
780	W034		1626	Marrite Edisdatter	Hjelmsøy [Kjelvik]	n	
717	W039	21	1632	Kari, Jetmund Siversens hustru	Vadsø [Vadsø]	n	
710 715 910	W042	23	1634	Ingeborg Jørgensdatter	Hamningberg [Vardø]	n	
788	W043	27	1634	Kirsten, Rasmus Siversens hustru	Kiberg [Vardø]	n	
911	W046	24	1634	Marrite Thamisdatter	Makkaur [Makkaur]	n	
913	W045	26	1634	Marette, Oluf Mørings hustru	Makkaur [Makkaur]	n	
914	W044	28	1634	Anne Mattisdatter	Ekkerøy [Vardø]	n	
912	W047	25	1634	Sarve Pedersen	Porsanger [Kjelvik]	s	
790 916	W048	30	1638	Lisbet, Oluf Nilsens hustru	Vardø [Vardø]	n	
725	W068	40	1652	Berigette Johannesdatter	Andersby [Vadsø]	n	✓
747 749	W099	59	1663	Sigri Olsdatter	Kiberg [Kiberg]	n	
753	W100		1663	Ingeborg, Peder Krogs hustru	Makkaur [Vardø]	n	✓
756	W103	65	1663	Ellen Gundersdatter	Andersby [Vadsø]	n	
758	W105	67	1663	Margrette Jonsdatter	Vardø [Vardø]	n	
761	W107	70	1663	Gundelle Olsdatter	Vardø [Vardø]	n	✓
762	W108		1663	Dorette Poulsdatter	Vardø [Vardø]	n	✓
764	W109	71	1663	Barbra Olsdatter	Vadsø [Vardø]	n	✓

Tabell H: Prosesser med John Cunninghams tilstedeværelse

Næss	Willumsen	Liljenskiöld	År	Navn	Retterført	Dom	Vannprøve	Kilde
693	W010	05	1620	Karen Edisdatter	Omgang	Ild og bål		L1998: 76
694	W011	14	1621	Kirsten Sørensdatter	Vardø	Ild og bål	ja	W2010: 27; TTF1987:50-2; L1998: 92-4
698	W015	08	1621	Mari Jørgensdatter	Vardø	Ild og bål		L1998: 84
711	W030	18	1625	Oluf Mogensen	Vardø	Bøtelagt		TIT 1987:130-2
711a	W031		1625	Thorben Olsen	Vardø	Bøtelagt		TIT 1987:130-2
711b	W032		1625	Jacob Pedersen	Vardø	Bøtelagt		TIT 1987:130-2
789	W041		1632	Birgete, Christophers hustru	Vardø	Utsatt		W2010:77
710 715 910	W042		1625 1626 1634	Ingeborg Jørgensdatter	Vardø	bøtelagt, frikjent ¹		W2010: 44-5, 49; TTF1987: 130-2, 162
788	W043		1632 1634	Kirsten, Rasmus Siversens hustru	Vardø	Utsatt ²	ja	W2010: 75; TTF1987: 303,
790	W048	30	1632	Lisbet, Oluf Nilsens hustru	Vardø	Frikjent ³		W2010:77

¹ Ild og bål i 1634.

² Ild og bål i 1634.

³ Ild og bål i 1638.

Tabell I: Trolldoms- og demonologiske-prosesser under lensinnehavere for Vardøhus

Lensinnehaver	Dem.	Totalt
Ukjent (1590-tallet)	0	2
Oluff Pederssøn Måneskiold (1601-08)	0	2
Claus Gagge (1608-19)	0	7
John Cunningham (1619-51)	23	52
Jørgen Friis (1651-61)	17	32
Christopher Oning (1661-5)	23	29
Otte Hansen Bielche (1668-79)	2	6
Knud Ovesøn Gjedde (1680-2)	0	2
Hans H. Lilienskiold (1684-1701)	1	6
Totalt	66	138

Tabell J: Kjønnfordeling av demonologiske prosesser i Vardøhus

Kvinner	Menn	Totalt
65	1	66
(98,5%)	(1,5 %)	(100%)

Appendix B

Utdrag 1: Fredrik IIs forordning mot signeri av 1584

“Fredrik gjør alle vitterligt, at efter vi komme udi Forfaring, hvorledes at udi Bergens og Stavangers Stift udi vort Rige Norge bruges stor ukristelig Utilbørlighed med Guds Navns store misbrug iblandt nogle forfængelige folk, som udi deres Sygdom søge ukristelig og udi Guds hellige Ord forbudne Middel og lade sig skjere Kors paa deres Liv, med ugudelig Signelse, Fabel og Læsning, og med anden Forfængelighed og Trolddoms kunster derhos bruges, med den kristne Religion, ikke uden Guds store Fortørnelse og Menneskens Forargelse,

da ville vi hermed vore Lensmænd og Fogder udi fornævnte Bergenhuus og Stavanger Len og Stift, som nu ere eller herefter kommendes vorder, paalagt og befalet have, at de have alvorligen Tilsyn med, at ikke slig Guds hellige Navns og Ord Misbrug ustraffet tilstedes, og at hvor nogen saadanne Folk befindes, som enten bruge eller gjøre saadanne forargelige ukristelige Middel, enten med Kors, Signelse, Læsning, og anden saadanne ugudelig og ukristelig Handel,

da at skulle lade dennem, som befindes enten at søge og bruge eller at gjøre saadan ukristelig Handel, straffe paa Livet uden al Naade, eftersom her udi Riget og andensteds udi slig Fald skeer, og med ingen saadanne se igjennem Fingre, saafremt de ikke ville stande os derfor til Rette om vi deres Forsømmelse derudinden befinde (...)”

NRR II:571-2 i Alm 2000: 66.

Utdrag 2: Christian IVs brev til lensinnehaverne av Nordlandene og Vardøhus av 20. februar 1609

“(...) Og som Forfarenhed noksom giver, at de fornevnte Finske og Lappiske Folk af Naturen og Brug til Trolddom ere tilgeneget, og derfor baade Nordmænd og andre fromme Folk ikke vel tør bo nær hos dennem, meget mindre i de Fjorde sig nedsætte, som saa mange Finner ere udi, da skalt du have et alvorligt Indseende, at de, som blive befundne at bruge Trolddom, ved Dom og Sentents uden al Naade aflives. Ere og nogen mistænkte, at de slig Kunst vide, og dog ikke bevises, at de den have brugt, da skal de forvises af dit Len og ikke stedes at blive paa noget Sted, som Finnerne have deres Tilhold udi, verken udi dit Len ei heller i Nordlandene. Hvorefter du dig underdanigst kanst rette. Befalendes dig Gud (...)”

NRR bd. 4:296-300 i Alm 2000: 102-3.

Utdrag 3: Christian IVs forordningen av 1617 “Om troldfolk og deres Medvidere”

“Eftersom daglig forfarenhed gifver til kiende, at nogle hemmelige konster, som ere signen manen, maalen, characteres eller malen, vise igien, visse dagers udi ugen udvelelse etc., fast gaar i svang och holdis for indifferent och uforbudne af den aarsage, at de formenis at komme meniskerne och fe til gafn och helbrede, saa och efterdi der udi under tiden mengis och vanbrugis nogle formente guds ord, uanset at saadanne konster af gud allermegtigste høiligen forbudne ere som de, meniskerne fra gud och af hannom tilforordnede naturlige hielp och medisin til diefvelen och hemmelige unaturlig raad och middel henvender och bortfører, och der foruden befindis forskrefne konster fast at verre trolfolkis første alphabet och til troldoms onde och ulyckelig idret et ret ophof och begyndelse, da paa det saadan guds fortørnelse och vederstyglighed nest guds hielp kunde afstillis och forekommis, hafver vi verrit foraarsagit at tenke paa alvorlige och der til tienende middel och veie och derfor med vore rigens raad saaledis herom determinerit och forordnit, saa och (hermet) determinere och forordner.

- 1. at dersom nogen efter denne daug befindis udi forskrefne konster kyndige och forfarne at verre och dennom øfve och bruge, daa skulle de, som ere af adel, satnde til rette och straffis efter, som af os och vore rigens raad ofver dennom kient och afsagt vorder; de andre, som icke ere af adel, skal hafve forbrut deris boeslod och rømme alle vore riger, lande och førstendomme, meden de, som saadanne folkis medvidere ere och deris raad og daad til sig eller sine bruge eller bruge lade, skal første gang, om de ere af adel, staa obenbare skrift och hafve forbrut til nestliggendis hospital et tusinde daller; de andre skulle i lige maader staa obenbare skrift och straffis efter deris formufve; anden gang, saa frembt nogen befindis i samme forseelse, da skulle de e hvo som helst de ere, uden aø expection lige pen og straf verre undergifne med dennom, som konsterne øfve och der udi forfarne ere.*
- 2. Hvis rette trolfolk belangis er, som med diefvelen sig bebundit hafver eller med hannom omgaais, med dennom skal forholdis efter lougen och recessen; meden de, som sig med saadanne folk indvikler och ved deris troldom noget sig understaar at lade forrette, skal straffis paa deris hals uden ald naade.*
- 3. Och paa det saadan voris alvorlig vilge och forordning gud til ere dis bedre kand efeterkommis, da biunde vi och hermed strengligen befaller alle vore befalingsmend och ridderskaf, saa och bisper, provister, prester, borgemestere, raadmend, fogeder och alle andre som ere i øfrighed(s) kald och bestilling, at de enhver efter sin condition, strax de derom videndis vorder, alle dennom, om hvilke denne vor forordning formelder, andgifver, tiltaller och straffe lader, saa frembt de self derfor icke vil stande os til rette som de, saadanne folkis medvidere ere och med dennom samtycke”*

Jacobsen 1966:172-3 i Alm 2000:113-4.

Litteraturliste

Trykte førstehåndskilder

- Bodin, Jean 1580. *On the Demon-Mania of Witches*, i (red.) Randy A. Scott 1995. *On the Demon-Mania of Witches*, Toronto, Center for reformation and Renaissance Studies
- James VI 1597. *Daemonologie, in forme of a dialogue*, i (reds.) Lawrence Normand og Gareth Roberts 2000. *Witchcraft in Early Modern Scotland*, Exeter, University of Exeter Press
- Kramer (Institorius), Heinrich 1486-7. *Malleus Maleficarum*, første utgave, i (red.) Mackay, Christopher S. 2006b. *Malleus Maleficarum. Volume II: The English Translation*, Cambridge, Cambridge University Press
- Lilienskiold, Hans H. 1695 (1998). *Trolldom og ugudelighet i 1600-tallets Finnmark*, Ravnetrykk, nr. 18. Redigert og bearbeidet av Rune Hagen og Per Einar Sparboe
- Nicolaysen, N. 1852. "Uddrag af Bergens Raadhus-Protokol for Tidsrummet Juli 1592-Mai 1594" i *Norske Samlinger. Udgivne av et historisk Samfund i Christiania*, Bind 1. Christiania, Feilberg & Landmark
- Tingbok for Finnmark 1620-33* 1987. Oslo, Norsk lokalhistorisk institutt, (reds.) Hilde Sandvik og Harald Winge
- Willumsen, Liv Helene 2010. *Trolldomsprosessene i Finnmark. Et kildeskrift*, Bergen, Statsarkivet i Tromsø
- Willumsen, Live Helene 2011a. *Steilneset. Minnested over ofrene for trolldomsprosessene i Finnmark*, Oslo, Statens vegvesen, Nasjonale turistveger og Varanger Museum

Hovedfags- og doktorgradsavhandlinger

- Alm, Ellen Janette 2000. *Statens rolle i trolldomsprosessene i Danmark og Norge på 1500- og 1600-tallet. En komparativ undersøkelse*, Hovedoppgave i Historie, Universitetet i Tromsø

Botheim, Ragnhild 1999. *Trolldomsprosessane i Bergenhus len 1566-1700*, Hovedoppgave i Historie, Universitetet i Bergen

Knutsen, Gunnar W. 1998. *Trolldomsprosessene på Østlandet. En kulturhistorisk undersøkelse*, Hovedoppgave i Historie, Tingbokprosjektet nr. 17, Universitetet i Oslo

Løyland, Margit 1992. *Slagsmål, leiermål og bøtelagte eder 1600-1700*, Hovedoppgave i Historie, Tingbokprosjektet nr. 3, Universitetet i Oslo

Willumsen, Liv Helene 2008. *Seventeenth-Century Witchcraft Trials*, Doktorgradsavhandling i Historie, University of Edinburgh

Sekundærlitteratur

Alm, Ellen 2001. "Da Djevelen kom til Danmark og Norge. Trolldomsprosessene sett i et statsperspektiv" i *Ottar. Populærvitenskapelig tidsskrift for Tromsø Museum, Universitetsmuseet*, 1-2001, Tromsø, Tromsø Museum og Universitetet i Tromsø

Alm, Torbjørn 2003. "The witch trials of Finnmark, northern Norway during the 17th century: evidence of ergotism as a contributing factor" i *Economic Botany*, 57, No. 3

Alver, Bente Gullveig 2008. *Mellem mennesker og magter. Magi i hekseforfølgelsesnes tid*, Scandinavian Academic Press/ Spartacus Forlag, Norge

Anglo, Sydney 1992. "Evident Authority and Authoritative Evidence: The *Malleus Maleficarum*" i (red.) Brian P. Levack *Articles on Witchcraft, Magic and Demonology. Volume 4: The Literature of Witchcraft*, New York & London, Garland Publishing Inc.

Ankarloo, Bengt 1971. *Trolldomsprocesserna i Sverige. A.-B. Nordiska Bokhandeln*, Stockholm

Balsvik, Randi Rønning og Michael Drake 1986. "Menneskene i Nord-Norge. Fra istid til nåtid – fra vogge til grav" i (reds.) Einar-Arne Drivenes, Marit Anne Hauan og Helge A. Wold *Nordnorsk kulturhistorie*, bind 1. Gyldendal Norske Forlag, Oslo

Baxter, Stuart 1977. "Jean Bodin's *De la Démonomanie des sorciers*: The logic of persecution" i (red.) Sydney Anglo *The Damned Art*, London, Henley og Boston, Routledge & Kegan Paul

- Behringer, Wolfgang 2006a. "Malleus Maleficarum" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume III K-P*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clío
- Behringer, Wolfgang 2006b. "Lynching" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume III K-P*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clío
- Behringer, Wolfgang 2007 (2004). *Witches and Witch-Hunts*, Cambridge, Polity Press, 3. opplag
- Clark, Stuart 1977. "King James's *Daemonologie*: Witchcraft and Kingship" i (red.) Sydney Anglo *The Damned Art. Essays in the Literature of Witchcraft*, Bristol, Routledge & Kegan Paul Ltd
- Clark, Stuart 1997. *Thinking with Demons. The idea of witchcraft in early modern Europe*, Oxford, Oxford University Press
- Clark, Stuart 2006. "Demonology" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume I A-D*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clío
- Cohn, Norman 1997. *Europas indre demoner*, Oslo, Humanist Forlag, revidert utgave, oversatt av Bernt Roughvedt
- Cohn, Norman 2005. "The Demonization of Mediaeval Heretics" i (red.) Darren Oldridge *The Witchcraft Reader*, 3. opplag, London & New York, Routledge
- Dinzelbacher, Peter 2006. "Swimming test" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume IV Q-Z*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clío
- Dyrvik, Ståle et. al. 1979. *Norsk økonomisk historie 1500-1970. Band 1: 1500-1850*, Bergen, Universitetsforlaget
- Erichsen, Bodil Chr. 1997. "1600- og 1700-tallets tingbøker som kilde til retts- og kriminalitetshistorie" i *Heimen. Lokal og regional historie*, Nr. 4-1997

- Gaskill, Malcolm J. 2006. "James VI and I, King of Scotland and England (1566-1625)" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume II E-J*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clio
- Gilje, Nils 2010. *Heksen og humanisten. Anne Pedersdatter og Absalon Pederssøn Beyer – en historie om magi og trolldom i Bergen på 1500-tallet*, Fagbokforlaget, Bergen. 2. opplag
- Goodare, Julian 2002. "Scottish witchcraft panic of 1597" i (red.) Julian Goodare *The Scottish witch-hunt in context*, Manchester & New York, Manchester University Press
- Hagen, Rune 1987. "Mentalitetshistorie: Hva og hvorfor. Ei kritisk drøfting av begreper og historieteori" i *Mentalitetsforandringer, Studier i historisk metode XIX*
- Hagen, Rune Blix 2001. "Hekser i Nordland. Forfølgelse av trollfolk i Nordland" i *Salten Slekt*, Nr. 3- 2001
- Hagen, Rune Blix 2003. "At the edge of civilisation. John Cunningham, Lensmann of Finnmark, 1619-51" i (red.) A. Mackillop og Steve Murdoch *Military governors and imperial frontiers c. 1600-1800: a study of Scotland and empires*, Leiden, Brill
- Hagen, Rune Blix 2005. "John Cunningham - admiral, lensherre og heksejeger" i *Gjallarhorn – tidsskriftet for amatørgenealoger i alle aldre*. Nr. 37 - 2005
- Hagen, Rune Blix 2006a. "Female Witches and Sami Sorcerers in the Witch Trials of Artic Norway (1593-1695)", i *Arv. Nordic Yearbook of Folklore. Vol. 62-2006*, Uppsala, The Royal Gustavus Adolphus Academy
- Hagen, Rune 2006b. "Bodin, Jean (1529/1530-1596)" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume I A-D*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clio
- Hagen, Rune Blix 2007. *Dei europeiske trolldomsprosessane*, Oslo, Det Norske Samlaget
- Hagen, Rune Blix 2009a. "Trolldomsforfølgelsene i Finnmark – lokalitet, etnisk herkomst og kjønn" i *Etter Lemkin*, 1. årgang, 2. utgave
- Hagen, Rune Blix 2009b. "Vardø – Norges hekseby" i (reds.) Einar Niemi og Christine Smith-Simonsen *Det hjemlige og det globale. Festskrift til Randi Rønning Balsvik*, Oslo, Akademisk Publisering A/S

- Hagen, Rune Blix 2012a. "Forfølgelse av trollfolk i fortid og samtid" i *Kirke og kultur*, nr. 1, 2012. Universitetsforlaget
- Hagen, Rune Blix 2012f. "Trollskap og julemystikk i norske trolldomsprosesser" i *P2-Akademiet. Bind XLVI*, Otta, Transit
- Hagen, Rune Blix og Miriam Tveit 2012. "Skjeggete kvinner, farlige demoner og sjømonstre – Forestillinger om nordområdene i middelalderen" i *Hålogyminne*, 93 årg, 1-2012, 23. bind, Hålogaland Historielag
- Hagen, Rune og Per Einar Sparboe 1998. "Amtmann Lilienskiold og hans heksestudier" i Hans H. Lilienskiold *Trolldom og augudelighet i 1600-tallets Finnmark*, Tromsø, Ravnetrykk nr. 18
- Johansen, Jens Christian V. 1991. *Da Djævelen var ude... Trolldom i det 17. århundrets Danmark*, Odense Universitetsforlag
- Johansen, Jens Christian V. 2006. "Christian IV (1577-1648)" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume I A-D*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clio
- Kjeldstadli, Knut (1997) 2007. *Fortida er ikke hva den en gang var*, Oslo, Universitetsforlaget, 2. utgave, 5. opplag
- Larner, Christina 2002 (2005). "Was witch-hunting woman-hunting?" i (red.) Darren Oldridge *The Witchcraft Reader*, London & New York, Routledge, 3. opplag
- Levack, Brian P. 1992. "Volume Introduction" i (red.) Brian P. Levack *Articles on Witchcraft, Magic and Demonology. Volume 4: The Literature of Witchcraft*, New York and London, Garland Publishing Inc.
- Macdonald, Stuart 2002. "In search of the Devil in Fife witchcraft cases, 1560-1705" i (red.) Julian Goodare *The Scottish witch-hunt in context*, Manchester & New York, Manchester University Press
- Mackay, Christopher S. 2006a. *Malleus Maleficarum. Volum 1: The Latin Text and Introduction*, Cambridge, Cambridge University Press

- Maxwell-Stuart, P. G. 1997. "The fear of the King is death: James VI and the witches of East Lothian" i (reds.) William G. Naphy og Penny Roberts *Fear in early modern society*, Manchester og New York, Manchester University Press
- Maxwell-Stuart, P. G. 2007. "Introduction" i (red.) Maxwell-Stuart, P. G. *The Malleus Maleficarum*, Manchester & New York, Manchester University Press
- Monter, E. William 1992. "Inflation and Witchcraft: The Case of Jean Bodin" i (red.) Brian P. Levack *Articles on Witchcraft, Magic and Demonology. Volume 4: The Literature of Witchcraft*, New York & London, Garland Publishing Inc.
- Monter, William 2002. "Witch Trials in Continental Europe 1560-1660" i (reds.) Bengt Ankarloo og Stuart Clark *Witchcraft and Magic in Europe. The Period of the Witch Trials*, Storbritannia, Athlone Press
- Moseng, Ole Georg et. al. 2003. *Norsk historie 1537-1814*, Oslo, Universitetsforlaget
- Muchembled, Robert 2003. *A History of the Devil. From the Middle Ages to the Present*, Polity Press, oversatt av Jean Birrell
- Normand, Lawrence og Gareth Roberts 2000. *Witchcraft in Early Modern Scotland*, Exeter, University of Exeter Press
- Næss, Hans Eyvind 1982. *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet. En retts- og sosialhistorisk undersøkelse*, Båstad, Universitetsforlaget
- Næss, Hans Eyvind 2006. "Norway" i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume III K-P*, Denver, Colorado (USA) & Oxford (UK), ABC-Clio
- Pearl, Jonathan L. 1995. "Introduction" i Jean Bodin *On the Demon-Mania of Witches*, Toronto, Center for reformation and Renaissance Studies
- Skocpol, Theda og Margaret Somers 1980. "The Uses of Comparative History in Macrocausal Inquiry" i *Comparative Studies in Society and History*, vol. 22.
- Sogner, Sølvi 1982. "Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet" i *Norveg – Tidsskrift for folkelivsgransning*, nr. 25, 1982

- Sødal, Terje 2008. *Til Skræk og Exempel. Trolldom, dødsstraff og kriminalitet på Agder ca. 1550-1700*, Kristiansand, Portal
- Sødal, Terje 2010. “Trolldomsprosessene på Agder” i *Heimen. Lokal og regional historie*. Nr. 1-2010, Stavanger
- Trevor-Roper, H. R. 1969. *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, England, Penguin Books
- Voltmer, Rita 2006. “Witch Hunts” i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume IV Q-Z*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clio
- Waite, Gary K. 2006. “Diabolism” i (red.) Richard M. Golden *Encyclopedia of Witchcraft: The Western Tradition. Volume I A-D*, Denver, Colorado, (USA) & Oxford (UK), ABC Clio
- Willumsen, Liv Helene 2011b. “Barn anklaget for trolldom i Finnmark – en narratologisk tilnærming” i *Heimen. Lokal og regional historie*, Nr. 3-2011

Nettkilder

(sist sjekket 01.11.12 – 11:55)

- AA, Bibel.no <http://www.bibel.no/Hovedmeny/Nettbibelen.aspx?parse=%C3%85p%2020,11-13>
- A.A. “Lyderhorn” i *Store Norske Leksikon* nettutgave.
<http://snl.no/Lyderhorn>
- A.A. Universitetet i Oslo, Trolldomsprosesser i Norge
<http://www.edd.uio.no/ikos/heksearkiv/prosesser.html>
- Andersen, Sonja E. 2012. “Føler seg gandet” i *Nordlys* nettavisen, først publisert 20.03.2012
<http://www.nordlys.no/nyheter/article5978791.ece>.
- Hagen, Rune Blix 2008. “James 1 – Konge i Tåkeland. En rystende fortelling om utsøkt djevleskap rundt et fyrstebryllup i Oslo 1589” i *Skepsis* nettutgave.
<http://skepsis.no/?p=601>
- Hagen, Rune Blix 2012b. “Vannprøven” i *Store Norske Leksikon* nettutgave.
<http://snl.no/vannprøven>

Hagen, Rune Blix 2012c. "Britte Veiteberg" i *Store Norske Leksikon* nettutgave.
http://snl.no/.nbl_biografi/Britte_Veiteberg/utdypning

Hagen, Rune Blix 2012d. «Troll» i *Store Norske Leksikon* nettutgave.

<http://snl.no/troll>

Roggen, Vibeke 2012. "Ambrosius Rhodius" i *Store Norske Leksikon* nettutgave.

http://snl.no/.nbl_biografi/Ambrosius_Rhodius/utdypning

Upubliserte artikler

Hagen, Rune Blix 2010. "Rettsforfulgte trollfolk i Finnmark på 1593-1692"

Hagen, Rune Blix 2012e. "Far out to the unknown. Images and Representations of the Extreme North at the End of the Middle Ages and early modern period" i *Creating the New North*, manus til foredrag 23.02.2012, Universitetet i Tromsø

Andre kilder

Monty Python and the Holy Grail 1975. Regissert av Terry Gilliam og Terry Jones.